

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Кваліфікаційна наукова праця

На правах рукопису

ФЕДЧУК ОЛЕКСАНДР БОГДАНОВИЧ

УДК 94(477) »1441/1648

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА КРИМСЬКОГО ХАНСТВА У ДРУГІЙ
ПОЛОВИНІ XV – НА ПОЧАТКУ XVII СТ.**

Спеціальність 032 «Історія та археологія»

Галузь знань «Гуманітарні науки»

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Федчук О. Б.

Науковий керівник: Рубель Вадим Анатолійович, доктор історичних наук,
професор.

Київ – 2023

АНОТАЦІЯ

Федчук О. Б. Зовнішня політика Кримського ханства у другій половині XV – на початку XVII ст. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України, 2023. – 276 с.

Дослідження за темою дисертації виконувалось протягом 2019-2023 рр. відповідно до планів науково-дослідної роботи кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Внаслідок систематичної демонізації кримських татар російсько-радянською пропагандою широка аудиторія досі перебуває в полоні стійких стереотипів та мітів про Кримське ханство як про «розбійницько-паразитичну державу». Такий погляд абсолютно не відповідає дійсності. Ханат був важливим геополітичним гравцем системи міжнародних відносин у Європі та поза її межами на зламі Середньовіччя та раннього Нового часу. Кримці активно взаємодіяли з іншими народами у військовий та мирний спосіб. Тож об'єктивне вивчення всесвітньої, європейської та української історії є неможливим без дослідження зовнішньої політики Кримського ханства.

Дисертація присвячена дослідженню зовнішньої політики Кримського ханства у період між створенням ханату в 1441 р. та зміною геополітичних орієнтирів на ключових векторах його політики на межі 30-40 рр. XVII ст. Предметом роботи є зовнішня політика Криму в зазначений період. Означена проблема має науковий, дидактичний та методологічний аспекти. Вона дає можливість виявити причини, що зумовили створення парадигми відносин Криму з іншими державами (в тому числі тими, де були широко представлені предки українців), а також історичні складові створення, розквіту, занепаду й анексії ханату.

Мета дисертації полягає у визначенні основних аспектів зовнішньої політики Кримського ханства у др. пол. XV – на поч. XVII ст.

Ступінь розробленості проблематики дисертації є вкрай обмеженою. У ній практично відсутні роботи, які б відображали еволюцію динаміки зовнішньої політики Кримського ханства в усіх векторах його взаємодії з іноземцями. Здебільшого дослідники, які представляють українську, польську, російсько-радянську, турецьку, англо-американську, австро-німецьку та румунську наукові школи, зосереджують увагу лише на одному або на кількох напрямках зовнішньополітичної діяльності кримської еліти.

Джерельну базу роботи формує широкий діапазон матеріалів, що різняться за походженням, інформативністю і ступенем правдивості. За походженням їх можна поділити на християнські, тюрко-мусульманські та юдейські, а за інформативністю та верифікаційною достовірністю – на наративні, документальні, епіграфічні, фольклорні, нумізматичні та картографічні. Поєднання різнопланових джерел, їх аналіз та синтез дозволяють розкрити означене питання. Джерельна база є достатньою для висвітлення теми й може заповнити тематичні прогалини історіографії.

Методологія дослідження спирається на загальнонаукові методи: логічний, аналітичний, синтетичний та дедуктивний; спеціально-історичні: емпіричний, проблемно-хронологічний, просопографічний, комплексний, компаративістський, системний та метод типологізації. Їх комплексне та цілеспрямоване застосування сприяло всебічному аналізу конкретної проблеми. Разом з тим, був використаний міждисциплінарний підхід - теоретико-практичні напрацювання суміжних дисциплін: юриспруденції, політології та філології. Основоположними принципами дослідження є історизм та неупереджений аналіз подій і фактів.

Для конкретного відображення динаміки еволюції зовнішньої політики ханату застосовано методику визначення законодавчої бази формування зовнішньої політики Криму і типологізацію держав, які контактували з ним, та форми їх взаємодії. Виявлено, що на законодавчу базу формування

зовнішньої політики Кримського ханства вплинули «töre» та шариат, а в основі геополітичної доктрини ханату лежали принципи універсалізму та кримоцентризму. Держави, з якими контактували кримці, поділялись татарами на «татських» васалів, данників, країни джучидосфери та країни особливого статусу. Виявлено три види військової та сім видів мирної взаємодії Криму з ними.

В роботі відображено динаміку відносин Кримського ханства з «татськими» васалами: Теодоро, Молдовою, Волощиною та племінними союзами Кавказу (племінними союзами Західної Черкесії, Кабарди, Кайтазьким уцмійством та вільними спільнотами горян). Проаналізовано ключові мітологєми, якими керувались кримці у взаєминах з «татськими» васалами. Визначено особливості кримсько-готаланських, кримсько-молдовських, кримсько-волоських відносин та взаємин кримців з «татськими» народами Кавказу. З'ясовано ступінь залежності кожного з «татських» васалів від Криму.

Відображено еволюцію взаємин Кримського ханства з його данниками: Генуезькою республікою, Венеціанською республікою, Польсько-Литовською державою, Московською державою, Угорщиною, Трансильванією, Богемією, Габсбурзькою монархією, Пруссією та Бранденбургом. Крім аналізу основних мітологєм, що формували кон'юнктуру відносин – особливу увагу приділено покровительству Кафі з боку Гераїв, теорії про існування литовсько-польського протекторату над ханатом в ранні періоди його історії, подальшим спробам кримських ханів прийняти сюзеренітет Речі Посполитої та політиці «наступальної агресії» Москви щодо Криму. Розглянуті аспекти взаємин ханату з Угорщиною, Трансильванією, Богемією, Габсбурзькою монархією, Пруссією та Бранденбургом, які зазвичай залишаються поза увагою кримознавців.

Узагальнено особливості відносин Кримського ханства з країнами джучидосфери: Ордою Саїда-Ахмада, Намагановим Юртом, Хаджі-Тарханським ханством, Казанським ханством, Мангитським Юртом,

Великою Ногайською Ордою, Казійвим Улусом, Мансурською Ордою, Буджацькою Ордою, Мещерським Юртом, Тюменським Юртом, Тюменським шамхальством, Тарковським шамхальством, Ендірейським бейліком, Брагунським бейліком, Тюменським ханством, Сибірським ханством, Казахським ханством і Торгутським ханством. Подальший розвиток отримала концепція, яка розглядає Кримське ханство як центр «Taht Memleketi». Проаналізовано трансформацію відносин Криму з кожною з країн джучидосфери, хід війни за ординську спадщину та особливості інкорпорації підлеглих ногайських орд.

Встановлено динаміку взаємин ханату з країнами особливого статусу: Військом Запорозьким, Військом Донським, Швецією, Францією, Церковною державою, Трапезундською імперією, Османською імперією, Мамлюцьким султанатом, державою Ак-Коюнлу і державою Сефевідів. Розглянуто головні аспекти відносин ханства з країнами особливого статусу, визначено основні мітологєми, що формували парадигму взаємин та особливості їхньої еволюції. Обґрунтовано вплив фронтального фактора на формування кримсько-запорозьких та кримсько-донських відносин. Поруч з тим, проаналізовано дискусію про характер підпорядкування Кримського ханства Османській імперії, прослідковано етапи османізації ханату і його узалежнення від Стамбулу. Простежено розвиток взаємин Криму зі Швецією, Францією, Церковною державою, Трапезундською імперією, Мамлюцьким султанатом, державою Ак-Коюнлу і державою Сефевідів, які також часто залишаються поза увагою дослідників.

Доведено, що ханат мав розгалужену мережу міжнародних зв'язків та був повноцінним геополітичним гравцем у християнському та мусульманському світі. Таким чином, візія ханства повинна розглядатись як невіддільна складова частини історії України та Європи. Встановлено, що головною геополітичною ціллю Кримського ханства було верховенство над Центрально-Східною Європою. Вона залишалась незмінною протягом досліджуваного часу, хоч і зазнала з часом певних коректив.

Положення та висновки дисертаційного дослідження можуть бути корисними для написання узагальнювальних праць з регіональної та загальноєвропейської історії, зокрема з історії України в контексті тюркології та кримиознавства, при розробці науково-дослідних і науково-популярних програм між Україною, країнами Європейського Союзу та Туреччиною, для реалізації кримськотатарських культурно-освітнянських проєктів, а також для розвінчання російських пропагандистських мітів.

Ключові слова: Кримське ханство, зовнішня політика, міжнародні відносини, вектор політики, мітологема, політична кон'юнктура.

SUMMARY

Fedchuk O. Foreign policy of the Crimean Khanate at the second half of the XV – at the beginning of the XVII centuries. Qualifying research, published in manuscript form.

Thesis for a Doctor of Philosophy Degree in Specialty 032. History and archeology. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2023. – 276 p.

Research on the topic of the dissertation was performed during 2019–2023 at the Department of Ancient and Medieval History, Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv and is part of the scientific plan of the department.

Russian and Soviet has led to the systematic demonization of Crimean Tatars. That is why a wide audience is still captive in stereotypes and myths about the Crimean Khanate as a «robber-parasitic state». However, this view is completely false. The Crimean Khanate was an important geo-political player of the international relations system in Europe and beyond at the turn of the Middle Ages and early modern times. Crimean Tatars actively interacted with other peoples in a military or peaceful manner. As a result, an objective study of World, European and Ukrainian history is impossible without studying the foreign policy of the Crimean Khanate.

The dissertation is devoted to the study of the foreign policy of the Crimean Khanate in the period between the creation of the Crimean Khanate in 1441 and geo-political reference points on key vectors of its policy changing at the turn of 30-40 years of the XVII century. The subject of the work is the foreign policy of the Crimean Khanate in this period. This problem has valuable scientific, didactic and methodological value. It allows us to find out the reasons that led to the creation of the paradigm relations between the Crimean Khanate and other states (including those where the ancestors of Ukrainians were widely represented). As well, as reasons of the creation, rise, decline and annexation of the Crimean Khanate.

The purpose of the dissertation is to determine the main aspects of the Crimean Khanate foreign policy in the second half of the XV - at the beginning of the XVII centuries.

The current state of the dissertation problem has a certain specificity. There are practically no works reflect the evolution of Crimean Khanate foreign policy dynamic in all vectors of its interaction with foreign states. Most of all, the researchers focus on only one or several areas of Crimean foreign policy. The basic historiography of the issue can be divided into Ukrainian, Polish, Russian-Soviet, Turkish, Anglo-American, Austro-German and Romanian schools by the countries of researchers' origin.

The source base of the work is comprised by a wide range of materials differing in origin, information content and degree of reliability. They can be divided into Christian, Turkic-Muslim and Jewish sources by origin. Moreover, into narrative, documentary, epigraphic, folklore, numismatic and cartografical by information content and reliability. The combination of diverse sources, their analysis and synthesis can expose the issue. The source base is sufficient to cover the topic and can fill historiography thematic gaps.

The research methodology lies in general scientific methods: logic, sources analysis and synthesis, deduction; special-historical: empirical, problem-chronological, prosopography, complex, comparative, systemic and historical-typological. Complex and purposeful application contributed to a comprehensive

analysis of a particular problem. At the same time, we used an interdisciplinary approach - theoretical and practical developments of related disciplines: jurisprudence, political science and philology. The fundamental principles of the research are historicism and objective analysis of events and facts.

For the specific reflection of Crimean Khanate foreign policy evolution dynamics, we used the method of determining the legislative framework for the formation of the Crimean foreign policy. In addition, we made typologization of the states in contact with it and applied the forms of their interaction.

It is revealed that the legislative basis of the Crimean Khanate foreign policy formation was influenced by «töre» and sharia. The Crimean Khanate geo-political doctrine is based on principles of universalism and Crimeancentric views. The states with which Crimean Tatars contacted divided by the them into «Tat» vassals, tributaries, states of the Juchidosphere and countries of special status. There were three types of military and seven types of peaceful interaction between Crimean Khanate and them.

The work reflects the dynamics of relations between the Crimean Khanate and «Tat» vassals: Teodoro, Moldavia, Wallachia and tribal unions of the Northern Caucasus (tribal principalities of Western Circassia, Kabarda, Kaitag Utsmiate and highlanders' free communities). The key mythologemes that Crimean Tatars guided in their relations with the «Tat» vassals are analyzed. The main features of the Crimean-Goth-Alanic, Crimean-Moldavian, Crimean-Wallachian relations and relations between Crimean Tatars and «Tat» peoples of the Northern Caucasus are determined. The degree of dependence of each of the «Tat» vassals on the Crimea is clarified.

The evolvement of relationships between the Crimean Khanate and its tributaries: the Republic of Genoa, the Republic of Venice, the Polish-Lithuanian Commonwealth, Muscovy, Hungary, Transylvania, Bohemia, the Habsburg monarchy, Prussia and Brandenburg is reflected. In addition to the main mythologemes analysis - special attention paid to Kafa's patronage by the Geray House. Further, to the theory of Lithuanian-Polish protectorate existence over the

Crimean Khanate in the early periods of its history and to the Crimean khans' subsequent attempts to accept the suzerainty of the Commonwealth. Another, to the Muscovian «offensive aggression» policy against the Crimean Khanate. The aspects of the Crimean relationship with Hungary, Transylvania, Bohemia, the Habsburg Monarchy, Prussia and Brandenburg (which usually remain out of topic) are considered.

The Crimean Khanate relationships features with the states of the Juchidosphere are generalized. There are such states as: Said-Ahmad Horde, Namagan Yurt, Xacitarxan Khanate, Khanate of Kazan, Manqıt Yurt, Great Nogai Horde, Lesser Nogai Horde, Mansur Horde, Budjak Horde, Meshcherian Yurt, Tyumen Yurt, Shamkhalate of Tyumen, Shamkhalate of Tarki, Endirey beylik, Bragun beylik, Khanate of Tyumen, Khanate of Sibir, Kazakh Khanate and Torgut Khanate. The concept, which considers the Crimean Khanate as the center of «Taht Memleketi» is given further development. The relationship transformation process between the Crimean Khanate and each of Juchidosphere states, the course of the competition for the Golden Horde succession and the peculiarities of subordinate Nogai hordes incorporation are analyzed.

The dynamic of relations between the Crimea khanate and the countries of special status is established. There are such countries as: Zaporozhian Sich, Don Respublic, Sweden, France, the Papal States, the Empire of Trebizond, the Ottoman Empire, the Mamluk Sultanate, the Ak Qoyunlu and Safavid Iran. The main aspects of the relations between the Crimean khanate and the countries of special status are considered, the main mythologemes and the peculiarities of relations paradigm evolution are determined. The influence of the frontier elements on the formation of the Crimean-Zaporozhian and Crimean-Don relations is substantiated. At the same time, the discussion about the nature of Crimean Khanate subordination to the Ottoman Empire is analyzed. Moreover, the stages of the Crimean Khanate Ottomanization and its dependence on Istanbul are traced. The development of relations between the Crimean Khanate and Sweden, France, the Papal State, the

Empire of Trebizond, the Mamluk Sultanate, Ak-Qoyunlu and Safavid Iran (which remain out of sight of researchers too) has been traced.

It is proved that the Crimean Khanate had an extensive international relations network and was a full-fledged geo-political player in the Christian and Muslim world. Thus, the vision of the Khanate should be considered as an integral part of Ukrainian and European history. It is established that the main Crimean Khanate geo-political goal was domination over Central and Eastern Europe. It remained unchanged during the second half of the XV – at the beginning of the XVII centuries. However, it underwent certain adjustments over time.

The provisions and conclusions of the dissertation research can be used for writing generalizing works on regional and European history. As well as, on the history of Ukraine. In the context of Turkology and Crimean studies. In the development of research and popular science programs between Ukraine, European Union countries and Turkey. For the implementation of Crimean Tatar cultural and educational projects and for Russian propaganda debunking myths.

Key words: the Crimean Khanate, foreign policy, international relations, political vector, mythologeme, political conjuncture.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Федчук О. Б. Динаміка абсолютизації владних повноважень кримських ханів за часів Саадета Герая та Сахіба Герая. // *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Історичні науки*. 2020. Т. 31 (40). № 4. с. 86-94
2. Федчук О. Зовнішньополітична діяльність кримських ханів у 40-60-х рр. XVIII ст. та її вплив на модернізацію країни. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2022. Т. 36. с. 87-101.
3. Федчук О. Б. Політична криза в Кримському ханстві у 1665-1692 рр. // *Часопис української історії*. 2023. Вип. 46. с. 7-19.

Які додатково відображають наукові результати дисертації:

4. Федчук О. Б. Відображення державно-політичних традицій Кримського ханства в палацовій архітектурі Бахчисараю. // *Гілея: науковий вісник. Історичні науки*. 2018. Вип. 138 (1). с. 167-173.
5. Федчук О. Б. Соціально-економічне становище зіммі в Кримському ханстві наприкінці XV – на початку XVII століття. // *Гілея: науковий вісник. Історичні науки*. 2019. Вип. 142 (1). с. 173-179.
6. Федчук О. Б. Московська держава як міфологема в уявленнях кримських татар у другій половині XV – на початку XVII ст. // *Гілея: науковий вісник. Історичні науки*. 2019. Вип. 145 (1). с. 184-190.
7. Федчук О. Б. Образ польсько-литовської Унії як сюзерена в уявленнях кримських татар у другій половині XV – на початку XVII ст. // *Гілея: науковий вісник. Історичні науки*. 2020. Вип. 155. с. 126-132

Які засвідчують апробацію результатів дисертації:

8. Федчук О. Б. Держава Сефевідів у політичній візії Кримського ханства. // *III-IV Конгрес сходовознавців до 150-ої річниці від дня народження Агатангела Кримського*. м. Київ. 23-24 грудня 2020 року. Ч. I. Київ: Таврійський університет імені В. І. Вернадського, 2020. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. с. 147-150
9. Федчук О. Б. Значення родів Аргин та Барин в історії Кримського ханства. // *V Конгрес сходовознавців: збірник матеріалів*. 9-10 грудня 2021 року. Київ: «Гельветика», 2021. с. 108-111
10. Федчук О. Б. Політична діяльність Нур-Девлета в Кримському ханстві у 1466-1478 рр. // *Міжнародна наукова конференція присвячена 30-річчю Інституту сходовознавства імені А. Ю. Кримського НАН України. XXV Сходовознавчі читання А. Кримського*. м. Київ. 21 грудня 2021 року. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2021. с. 258-261

11. Федчук О. Кримське ханство в контексті східної політики Церковної держави. // *Шевченківське літо – 2022*: матеріали міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених. м. Київ. 31 липня 2022 року/ Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. с. 165-167
12. Федчук О. Туми: концептуалізація поняття. // «*Свій*» vs «*чужий*»: ідентичність в суспільствах стародавньої доби та середньовіччя». Матеріали міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців. 27-28 жовтня 2022. м. Київ, Україна. Київ: КНУ, 2022. с. 139-141
13. Федчук О. Б. Кримське ханство в контексті зовнішньої політики Франції. // Міжнародна науково-практична конференція «*VI Таврійські історичні наукові читання*» 14-15 жовтня 2022 року. м. Київ, Україна/ Львів-Торунь: Liha-Pres, 2022. с. 29-33.
14. Федчук О. Б. Культура споживання алкоголю в Кримському ханстві. // *XXV Сходознавчі читання А. Кримського*. 10 листопада 2022 року. м. Київ, Україна/ Львів-Торунь: Liha-Pres, 2022. с. 218-222
15. Федчук О. Б. Роль Гази III Герая в історії Кримського ханства. // *VI Конгрес сходознавців*: збірник матеріалів. м. Київ, 3 грудня 2022 року/ Львів-Торунь: Liha-Pres, 2022. с. 125-129.
16. Федчук О. Б. Таласократичний потенціал Кримського ханства та «морська політика» Гераїв. // *Сумські історико-краєзнавчі студії*. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (1 грудня 2022 р., Суми)/ Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. с. 214-218.

ЗМІСТ

Вступ	15
1. Історіографія та методологія дослідження	19
1.1. Стан наукової розробки теми.....	19
1.2. Джерельна база дослідження.....	22
1.3. Методологія дослідження.....	26
2. Відносини Кримського ханства з «татськими» васалами	34
2.1. Відносини Кримського ханства з Теодоро.....	34
2.2. Відносини Кримського ханства з Молдовою і Волощиною.....	36
2.3. Відносини Кримського ханства з племінними союзами Кавказу.....	43
3. Відносини Кримського ханства з данниками	51
3.1. Відносини Кримського ханства з Генуєю та Венецією.....	51
3.2. Відносини Кримського ханства з Польсько-Литовською державою.....	55
3.3. Відносини Кримського ханства з Московською державою.....	83
3.4. Відносини Кримського ханства з іншими данниками.....	109
4. Відносини Кримського ханства з державами джучидосфери	115
4.1. Відносини Кримського ханства з Ордою Саїда-Ахмада та Намагановим Юртом.....	115
4.2. Відносини Кримського ханства з Хаджі-Тарханським ханством.....	120
4.3. Відносини Кримського ханства з Казанським ханством.....	123
4.4. Відносини Кримського ханства з ногайськими ордами.....	128
4.5. Відносини Кримського ханства з Мещерським Юртом.....	143
4.6. Відносини Кримського ханства з кумицькими володіннями.....	145
4.7. Відносини Кримського ханства з іншими державами джучидосфери.....	148

5. Відносини Кримського ханства з країнами особливого статусу	152
5.1. Відносини Кримського ханства з запорозькими і донськими козаками.....	152
5.2. Відносини Кримського ханства з іншими християнськими країнами особливого статусу.....	160
5.3. Відносини Кримського ханства з Османською імперією.....	162
5.4. Відносини Кримського ханства з іншими мусульманськими країнами особливого статусу.....	184
Висновки	189
Список використаних джерел та літератури	196
Додатки	240

ВСТУП

Актуальність теми. Значну частину території Євразії охоплює географічний регіон під назвою «Великий Степ». Тривалий час його землі заселяли тюркські народи, які взаємодіяли з сусідами (в тому числі з предками українців). Складовою частиною Великого Степу є Кримський півострів, який займає особливе місце на мапі Центрально-Східної Європи. Важливим регіональним гравцем цієї частини світу було Кримське ханство на чолі з династією Гераїв. На жаль, інколи ханат сприймається як «паразитична держава, що існувала завдяки набігам на землі північних сусідів». Проте, виникає закономірне питання: яким чином «державо-паразит» змогла проіснувати протягом трьох століть, якщо вона при такій поведінці мала б відразу налаштувати проти себе всіх сусідів та бути знищеною протягом нетривалого періоду часу? Кримське ханство було органічною системою міжнародних відносин у Європі та поза її межами. Воно взаємодіяло з іншими державами у військовий та мирний спосіб. Розквіт ханства припав на злам середньовічної та ранньої модерної доби, коли Крим був вагомою геополітичною силою з якою мусили рахуватись інші країни. Тому, зважений погляд на українську, загальноєвропейську та всесвітню історію є неможливим без дослідження особливостей зовнішньої політики Кримського ханату зазначеної епохи.

Мета і завдання дослідження. Мета дослідження полягає у визначенні основних аспектів зовнішньої політики Кримського ханства у др. пол. XV – на поч. XVII ст. Для досягнення мети поставлено низку **завдань**, а саме:

- Проаналізувати історіографію та джерельну базу проблеми;
- Визначити законодавчу базу формування зовнішньої політики Криму і форми його взаємодії з іншими державами;
- Дослідити динаміку відносин ханату з «татськими» васалами;
- Простежити еволюцію взаємин ханства з його данниками;
- Узагальнити особливості відносин Криму з державами джучидосфери;
- Дослідити динаміку відносин ханства з країнами особливого статусу;

– З'ясувати геополітичний статус Кримського ханства;

Об'єктом дослідження є Кримське ханство др. пол. XV – поч. XVII ст. на зламі Середньовіччя та раннього Нового часу.

Предметом дослідження є зовнішня політика Криму в зазначений період.

Хронологічні межі роботи обумовлені утвердженням Хаджі Герая як першого кримського хана у 1441 р. Крайньою межею дослідження є др. пол. 30-их – пер. пол. 40-их рр. XVII ст. – період зміни геополітичних орієнтирів у головних векторах зовнішньої політики Криму. Конкретна дата залежить від відносин з тою чи іншою країною. Для досягнення завдань та розуміння історичного контексту в текст роботи включено огляд подій, які виходять за хронологічні рамки. Зокрема, період XIII – пер. пол. XV ст. та др. пол. XVII ст.

Географічні межі дослідження охоплюють Кримське ханство, як державу Центрально-Східної Європи. Протягом більшої частини досліджуваного періоду до його складу входили землі степової й гірської частини Кримського півострова, територія Північного Причорномор'я, південної Бессарабії, Надазов'я, Кубані і частина Донщини.

Методологія дослідження спирається на загальнонаукові методи: логічний, аналітичний, синтетичний та дедуктивний; спеціально-історичні: емпіричний, проблемно-хронологічний, просопографічний, компаративістський, комплексний метод роботи з джерелами різних типів, системний та метод типологізації. Їх комплексне та цілеспрямоване застосування сприяло всебічному аналізу конкретної проблеми історичного дослідження. Під час написання роботи використовувались теоретико-практичні напрацювання суміжних дисциплін, зокрема юриспруденції, політології та філології, що зумовило використання міждисциплінарного підходу. Детальніше методологічний комплекс розглядається в розділі 1.3.

Наукова новизна зумовлена змістом поставлених завдань та способом їх вирішення. Також, в рамках роботи **уперше**:

- Здійснено типологізацію та систематизацію всіх держав з якими контактувало Кримське ханство;
- Прослідковано трансформацію геополітичних орієнтирів ханату в усіх векторах його зовнішньої політики;

Удосконалено:

- Методологічні підходи дослідження історії дипломатії Кримського ханства;
- Принцип аналізу основних мітологем зовнішньої політики ханства;
- Вивчення впливу перебігу еволюції зовнішньої політики Криму кін. XV – поч. XVII ст. на подальшу історію ханату.

Подальший розвиток отримали:

- Візія історії Кримського ханства, як невіддільної частини історії України та Європи;
- Теорія існування польсько-литовського протекторату над Кримом у 1441-1474 рр;
- Парадигма «наступальної агресії» Москви щодо Криму;
- Концепція, що розглядає Кримське ханство як спадкоємця Улусу Джучі;
- Теорія фронтального фактора кримсько-запорозьких взаємин;
- Дискусія про характер підпорядкування Криму Османській імперії.

Особистий внесок здобувача полягає у постановці наукової проблеми та самостійному її розв'язанні. Наукові положення і результати викладені в дисертації здобуті автором самостійно. Усі доповіді на конференціях та публікації за темою дисертаційного дослідження виконані одноосібно.

Практичне значення дослідження полягає у визначенні ролі Кримського ханства в контексті історії Центрально-Східної Європи на межі середньовічної та ранньої модерної доби. Матеріали, результати та висновки будуть корисними для написання узагальнюваних праць з регіональної та загальноєвропейської історії, зокрема з історії України в контексті тюркології та кримознавства, при розробці науково-дослідних і науково-популярних програм між Україною, країнами Європейського Союзу та Туреччиною, для

реалізації кримськотатарських культурно-освітніх проєктів, а також для розвінчання російських пропагандистських мігів.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дослідження оприлюднені у доповідях на міжнародних і всеукраїнських конференціях: «III-IV Конгрес сходовознавців до 150-ої річниці від дня народження Агатангела Кримського» (Київ, 2020 р.), «Перші тюркологічні читання» (Київ, 2021 р.), «V Конгрес сходовознавців» (Київ, 2021 р.), «XXV Сходовознавчі читання А. Кримського» (Київ, 2021 р.), «Шевченківське літо – 2022» (Київ, 2022 р.), «Другі тюркологічні читання» (Київ, 2022 р.), ««Свій» vs «чужий»: ідентичність в суспільствах стародавньої доби та середньовіччя» (Київ, 2022 р.), «VI Конгрес сходовознавців» (Київ, 2022 р.), «VI Таврійські історичні наукові читання» (Київ, 2022 р.), «XXV Сходовознавчі читання ім. А. Кримського» (Київ, 2022 р.), «Сумські історико-краєзнавчі студії» (Суми, 2023 р.) та «XIV читання пам'яті професора П. Й. Каришковського» (Одеса, 2023 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження відображено в семи наукових публікаціях українських періодичних видань «Гілея», «Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського», «Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка», «Часопис української історії». Окремі положення та результати дослідження додатково оприлюднювались під час виступів на наукових конференціях та круглих столах, дев'ять виступів відображено у збірниках тез.

Структура і зміст дослідження зорієнтовані на досягнення сформульованих завдань та мети. Дисертаційна робота складається з анотації, вступу, п'ятих розділів (містять 21 підрозділ), висновків, списку використаних джерел і літератури та додатків. Список літератури становить 483 позиції.

За обсягом робота складає 276 сторінок.

1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

За країнами походженням дослідників основну історіографію проблеми можна поділити на українську, польську, російсько-радянську, турецьку, англо-американську, австро-німецьку та румунську школи.

З вітчизняних дослідників варто виділити Я. Пилипчука [301; 302; 303; 304; 305; 306], В. Гулевича [222; 223; 224; 225; 226; 227; 228], Б. Черкаса [377; 378; 379; 380; 381; 382; 383], О. Гайворонського [211; 212; 213; 214], Т. Чухліба [385], С. Леп'явка [280; 281; 282], В. Брехуненка [198; 199; 287], А. Шейхумерова [388; 389; 390] та О. Джанова [234; 235; 236; 237]. В статтях Я. Пилипчука розглядаються взаємини Криму з племінними союзами Кавказу, Молдовою, Волощиною, Литвою, Тюменським Юртом^{*1}, Тарковським шамхальством* та його васалами, Хаджі-Тарханським ханством, державою Сефевідів та Буджацькою Ордою. В. Гулевич прослідковує трансформацію Кримського Улусу* в ханство, досліджує еволюцію відносин Менглі Герая* і Казимира IV*, проблемні питання ранньої історії ханату та взаємини Герая з Намаганами*. Праці Б. Черкаса присвячені з'ясуванню ролі Литви в конфлікті Саадета Герая* та Ісляма Герая*, загальній динаміці кримсько-литовських взаємин та взаємодії кримців з руським населенням Польсько-Литовської держави. О. Гайворонський окреслює етапи боротьби ханату за панування в джучидосфері*, османізації Криму та його зв'язки з генуезцями. Т. Чухліб, С. Леп'явко і В. Брехуненко є авторами робіт присвячених контактам кримців з русинами. А. Шейхумеров розглядає взаємодію Криму з Польсько-Литовською державою. О. Джанов пропонує піддати ревізії традиційний погляд на взаємини Хаджі Герая* з дітьми Саїда-Ахмада*, генуезцями і на набіги запорожців. Вітчизняна школа розглядає історію ханату як частину української.

¹ Тут і далі див. позначені зірочкою терміни та власні назви в Додатку 2 і Додатку 3 відповідно. – тут і далі прим. Ф. О.

Зовнішня політика ханства є темою досліджень Д. Колодзейчика [269; 440; 441; 442; 443; 444], Л. Подгородецького [467; 468], Д. Скорупи [475], С. Голембівського [426], Ф. Конєчного [440; 441], К. Пулавського [470; 471], Л. Колановського [439] та Б. Барановського [399; 400; 401]. Д. Колодзейчик аналізує взаємодію Криму, Османської імперії та Польсько-Литовської держави, набіги кримців, архаїчні елементи ханської титулатури й особливості кримсько-калмицьких відносин. Проблематику кримсько-польських взаємин розглядає Л. Подгородецький. Д. Скорупа окреслює кримсько-польські контакти 1595-1623 рр. С. Голембовський розкриває питання взаємин поляків з Мехмедом III Гераєм* та калгою* Шахіном Гераєм. Проблематика взаємин Менглі Герая з Ягеллонами є темою роботи Ф. Конєчного. К. Пулавський акцентує на особливостях відносин Менглі Герая і Мехмеда Герая* з Польсько-Литовською державою та взаємодії козацького ватажка О. Дашкевича з татарами. Л. Колановський досліджує відносини Герая з Ягеллонами. Роботи Б. Барановського стосуються динаміки еволюції кримсько-польських контактів пер. пол. XVII ст. Польська школа розглядає історію ханату в контексті історії країн Центрально-Східної Європи.

Питання взаємини кримців з іноземцями розглядають російські вчені В. Смірнов [330], І. Зайцев [242; 243; 244; 245; 246; 247; 248; 249; 250; 251], В. Трепавлов [291, 344, 345, 346, 347, 348], О. Новосельський [296], О. Віноградов [201; 202; 203; 204; 205; 206; 207], Д. Сень [327; 328], та А. Хорошкевич [370; 371]. Робота В. Смірнова містить дані про зв'язки Кримського ханства з генуезькими колоніями, горянами, Литвою, Польщею, Османською імперією та Московською державою. Праці І. Зайцева присвячені кримсько-астраханським, кримсько-османським, кримсько-ординським, кримсько-черкеським, кримсько-московським, кримсько-казанським взаєминам, відносинам ханату з мамлюками й кизилбашами* та османізації Криму. У дослідженнях В. Трепавлова міститься інформація про динаміку відносин ханату з ногайськими ордами, біженцями з Сибірського ханства та інтерпретацію тюркськими народами політики Москви. О.

Новосельський є автором дослідження ролі тюркських набігів на Московію в сер. XVI – поч. XVII ст. Кримсько-московські взаємини означеної епохи є темою роботи О. Віноградова. Еволюцію відносин Криму з донцями прослідковує Д. Сень. А. Хорошкевич з'ясовує причини трансформації кримсько-московської ворожнечі. Ряду авторів притаманне однобоке висвітлення історії ханства (це помітно в роботах В. Смірнова, О. Новосельського та А. Хорошкевич). Втім, деякі вчені (наприклад, В. Трепавлов та І. Зайцев) відстоюють принцип об'єктивізму.

Турецька історіографія представлена роботами А. Н. Курата [451], Х. Іналджика [254; 259; 260; 432; 433], Ю. Озтюрка [464], Е. С. Аджара [395; 396], М. Юреклі [480] й О. Купелі [276]. А. Н. Курат та Х. Іналджик з'ясовують роль ханства в системі «Рах Ottomana»*. Ю. Озтюрк розглядає Кефинський санджак* (з 1568 р. еялет*) в контексті кримсько-османських відносин. Праці Е. С. Аджара присвячені діяльності Мехмеда Герая та Девлета Герая*. Етапи обмеження османцями кримських вольностей прослідковує М. Юреклі, а О. Купелі аналізує роль татар в османсько-перських війнах. Турецька школа розглядає історію Криму через призму османської.

Англо-американська історіографія представлена роботами А. Фішера [421; 422], Л. Коллінс [410] та К. М. Кортепітера [448]. А. Фішер розглядає політику ханату на ранніх етапах та прослідковує причини непорозумінь між Бахчисараєм і Стамбулом. Л. Коллінс висунула думку про те, що у 1502-1552 рр. Крим став центром Улуг Улусу.* К. М. Кортепітер висвітлює тематику суперечностей між Гази II Гераєм* та Мехмедом III*. Дана школа схиляється до концептуалізації історії ханату.

З австро-німецької історіографії варто виокремити праці Й. фон Гаммера-Пургшталя [428] та Б. Шпулера [391]. Й. Гаммер-Пургшталь окреслює взаємини татар з османцями. Відносини Криму з Польсько-Литовською та Московською державами і політику Гераїв у джучидосфері розглядає Б. Шпулер. Головна заслуга школи полягає в систематизації

християнського, постординського та османського векторів зовнішньої політики ханату.

До румунської школи належать роботи А. В. Епуре [418; 419; 420] та Дж. Тасіна [476; 477]. Вони розглядають особливості кримсько-молдавських відносин і концентруються на висвітленні динаміки відносин кримців з Дунайськими князівствами.

Отже, дана тема активно досліджується в наявній історіографії, проте серед існуючих праць відсутні роботи, які б відображали динаміку усіх векторів зовнішньої політики ханату на межі Середньовіччя та раннього нового часу.

1.2. Джерельна база дослідження

Інформацію для дослідження можна отримати з широкого спектра джерел, що різняться за походженням, інформативністю і ступенем достовірності. За походженням їх можна поділити на християнські, тюрко-мусульманські та юдейські, а за інформативністю та апавдивістю – на наративні, документальні, епіграфічні, фольклорні, нумізматичні та картографічні.

З християнських наративних джерел варто виокремити польські та вірменські хроніки [140; 141; 142; 177; 152; 36; 136; 162; 182; 173; 51; 102], білорусько-литовські [66], руські [35; 47], молдавські [113; 138; 29], новгородські [108] та московські літописи [67; 68; 69; 74; 49; 70; 95; 64; 65; 44; 52; 93], травелоги* мандрівників, нотатки дипломатів та військово-політичних діячів [38; 178; 12; 180; 17; 46; 179; 146; 161; 59; 22; 126; 16; 181; 90; 77; 21; 111; 105; 116; 172; 56; 110; 71; 124; 28; 58; 62; 87; 101; 11; 92; 2; 55] і їх кореспонденцію [151; 157; 187; 167; 168; 169; 175; 144; 185; 143; 129; 130; 131; 132; 137]. З робіт польських хроністів Я. Длугоша, М. Стрийковського, М. Кромера, А. Гваньїні, М. Бельського, М. Меховського та Б. Ваповського можна почерпнути інформацію про характер відносин між Кримським ханством та Польсько-Литовською державою, війни татар з московитами та

постординськими державами, контакти кримців з рядом європейських країн. Кримсько-вірменський хроніст Хачгроз Кафасці наводить дані про конфлікт між Мехмедом III Гераєм та Шахіном Гераєм і буджацьким сердаром* Кан-Теміром*, Османською імперією та Джанібекком II Гераєм*. Польські вірмени Агоп та Аксент повідомляють про набіги буджакців на Річ Посполиту. Записи анонімного вірменського автора дозволяють піддати ревізії взаємини Хаджі Герая з Волощиною та Великою Ордою. В Слуцькому та Академічному білорусько-литовських літописах міститься інформація про взаємини Вітовта* з Улугом-Мухаммедом*, а Ісляма Герая з Литвою. Динаміку кримсько-запорозьких та кримсько-молдавських взаємин висвітлюють Густинський літопис та хроніка міста Львова. Роботи Г. Уреке, М. Костіна й анонімна молдавсько-німецька хроніка дозволяють реконструювати особливості кримсько-молдавських відносин. Для дослідження кримсько-московських взаємин і відносин ханату з джучидосферою було використано матеріали новгородських Софійських літописів, Ніконовського, Казанського, Львовського, Воскресенського, Олександро-Невського, Лебедевського, Московського літописів, Лицевого літописного зводу, літопису Ф. Нормантського та повісті про царя Федора Івановича*. Матеріали про зовнішню політику ханату містять нотатки італійців Е. Д'Асколі, А. Гатарі, Й. Барбаро, П. Валле, поляків М. Броневського, С. Жолкевського, Я. Тарановського, Р. Гейденштейна і В. М'яковського, французів Ж. Лануа, Б. Віженера, Ж. Люка, Г. Боплана, К. Ванеля та Ш. Пейсонеля, голландця І. Масса, шведа Ю. Відекінда та Й. Тунмана, англійців Е. Дженкінсона, Дж. Флетчера, Т. Ро та П. Рікоута, угорця (і короля Речі Посполитої) Стефана Баторія*, іспанця П. Тафура, литовця М. Литвина, німця Г. Штадена, австрійця З. Герберштайна та росіян А. Курбського, І. Судакова, І. Новосільцева, І. Тарбеєва, Т. Анісімова, А. Акінфєєва, о. Якова, І. М'ясоєдова Г. Котошихіна. Дані про відносини Бахчисараю з іноземцями містяться в кореспонденції генуезьких емісарів Б. Кампофрегозо, Л. Ф'єскі та В. Домініко, польського польного гетьмана П. Мишковецького, коронного

гетьмана С. Жолкевського, польного і коронного гетьмана С. Конецпольського, великого князя литовського й польського короля Зигмунта*, короля Речі Посполитої Стефана Баторія, польського посла в Стамбулі К. Кемчевського, учасника Смути Я. П. Сапіги та ветерана Хотинської війни 1620-1621 рр. воєводи Я. Собеського.

Документальні християнські джерела представлені збірками російських [75; 14; 50; 88; 89; 45; 106; 107; 94; 26; 57; 25; 112; 6; 19; 79; 1], литовських [72; 73; 158; 159; 398; 39; 40; 37; 53; 30; 23; 7], генуезьких [3, 139; 133; 54], польських [78; 167; 174], козацьких (запорозьких і донських) [42; 43; 33; 34; 41], молдавських, волоських, трансильванських [183; 148; 149; 104], пруських [147; 160] і шведських [24] різнопланових актів. Переважна частина матеріалів українських та іноземних архівів присвячених зовнішній політиці ханату опублікована в друкованому вигляді.

Для вивчення історії взаємин Криму з генуезькими колоніями й Теодоро ми проаналізували матеріали генуезьких [125] та готаланських [76] епіграфічних джерел.

Християнським фольклорним джерелом є записана о. Стефаном вірменська пісня про облогу Кефе* Мехмедом II Гераєм* і боротьбу за владу між Саадетом II Гераєм* та Іслямом II Гераєм* [91].

Християнським картографічним джерелом є мапа 1595 р. авторства фламандського географа Г. Меркатора [118], яка зображує кордони ханату.

При аналізі християнських джерел варто врахувати, що ряд їх авторів неприязно ставилися до кримців і описували їх у чорних барвах.

Серед тюрко-мусульманських наративних джерел варто виділити кримськотатарські [170; 103; 4; 119; 86], османські [186; 163; 48; 123; 10;], узбецькі [115; 5] та сельджуцькі [127] літописи, кореспонденцію кримських вельмож, ординських та казанських ханів [135; 134; 156; 109; 145; 84; 19]. Кримський історик османського походження й радник Сахіба Герая* – Мухаммед Нідаї Кайсуні-заде (Реммал-ходжа) є автором опису діянь свого патрона. Кримському улему* Саїду-Мухаммеду Різі належить написана в пер.

пол. XVIII ст. робота з історії ханства. Його сучасник, кримський татарин Абдалгафар Киримі (з роду Ширін*) є творцем праці з історії ханату. Невідомий придворний літописець Аргинів* надає відомості про відносини Бахчисараю з іншими державами. Османський історик поч. XIX ст. - Халім Герай (син хана Шахбаза Герая*) повідомляє про діяння володарів Юрту. Інформацію про боротьбу братів-Гераїв з османцями надає учасник подій турок Абдуллаг, син Різвана (беклербея* Кефе*). Османський історик поч. XVII ст. Мустафа Наїма свідчить про конфлікт Мехмеда III Герая та Інаета Герая* з буджакцями та османцями. Дані про участь кримців в османсько-перській війні 1578-1590 рр., Тринадцятирічній війні 1593-1606 рр. та Молдавських авантюрах містяться в роботі османського хроніста пер. пол. XVII ст. Ібрагіма Ефенді Печеві. Правитель емірату Бітліс, курдський історик кін. XVI – поч. XVII ст. Шараф-хан V* надає відомості про конфлікти Гази II Герая з османцями та Фетіхом Гераєм*. Османський історик поч. XVIII ст. Ахмед Деде (Мунеджим-баши) окреслює деталі взаємин Криму з іншими постординськими державами на початку правління Хаджі Герая. З роботи узбецького історика XVI ст. Утеміша-Хаджі можна почерпнути матеріал про зв'язки першого кримського хана з черкесами. Хівинський хан та узбецький історик Абульгазі* свідчить про контакти Шибанідів* з Кримом. Сельджуцький хроніст XIII ст. Ібн-Бібі повідомляє про завоювання сельджуками Сугдеї* - передумову появи османських інтересів у Кримі. Матеріали листування «імператорів Солхату»*, кримських вельмож та правителів і казанських ханів з династії Гераїв дозволяють визначити особливості їх політики.

Документальні тюрко-мусульманські джерела представлені матеріалами різнопланових актів Монгольської імперії, Улусу Джучі, Кримського ханства та Османської імперії [114; 153; 154; 150; 167; 155; 164; 176; 15; 31; 32; 122; 117; 18; 80; 81; 82; 83; 60; 20; 61; 99; 100; 121; 184].

Епіграфічним тюрко-мусульманським джерелом є напис Менглі Герая на порталі Демір-Капи [85], який містить дані про його титулатуру.

Серед фольклорних тюрко-мусульманських джерел варто виділити кумицький народний переказ «Хроніку Герай-хана» [2, арк. 9-11] та ногайський епос «Сказання про Мамай-хана» [8; 9]. Попри гіперболізований виклад матеріалу вони дозволяють відобразити певні аспекти взаємин кумиків та ногайців з кримцями.

Тюрко-мусульманські нумізматичні джерела – монети золоординських та кримських ханів [96; 97; 98; 171; 128; 120] дозволяють з'ясувати титулатуру їхніх володарів.

При аналізі тюрко-мусульманських джерел потрібно врахувати стилістичну специфіку та схильність їх авторів до гіперболізації даних.

Юдейським джерелом є літопис кримського єврея Давида Лехно [27] написаний в кін. XVII ст. Він містить унікальні дані з історії ханату не відображені в інших джерелах.

Таким чином, джерельна база роботи є достатньою для висвітлення теми й дозволяє заповнити тематичні прогалини історіографії.

1.3. Методологія дослідження

За основу дослідження зовнішньої політики Кримського ханства др. пол. XV – поч. XVII ст. покладено застосування комплексу загальнонаукових: логічного, аналітичного, синтетичного і дедуктивного та спеціальних історичних методів: емпіричного, проблемно-хронологічного, просопографічного, компаративістського, комплексного методу роботи з джерелами різних типів, історико-типологічного та системного. Логічний метод використовується для з'ясування векторів зовнішньої політики Криму. Аналітичний метод дозволяє визначити базові політичні мітологєми ханату. Синтез застосовується для з'ясування динаміки зовнішньої політики Кримського Юрту. За допомогою дедуктивного методу було визначено трансформацію геополітичних орієнтирів ханату. Використання емпіричного методу дозволяє прослідкувати еволюцію взаємин ханства з іноземцями, а проблемно-хронологічного – виокремити її періоди. Метод просопографії дає

можливість з'ясувати внесок історичних діячів у розвиток зовнішньої політики ханства. Залучення компаративістського методу дає змогу порівняти політику Криму з сусідніми країнами. Історико-типологічний метод дозволяє типологізувати форми ведення зовнішньої політики ханства. Використання системного методу дає змогу виявити характер еволюції динаміки відносин ханату з іншими державами.

Вивчення проблематики спирається на міждисциплінарний підхід – залучення здобутків юриспруденції, політології та філології (означення семантики дефініцій). Основоположними принципами дослідження є історизм (вивчення явищ в контексті епохи) та об'єктивний аналіз подій і фактів.

Розглядаючи динаміку відносин ханату з сусідами неможливо оминути увагою законодавчу базу його зовнішньої політики. На її створення вплинули правові традиції Яси («töre») і шариату.

Створена Чингіс-ханом* Яса – це некодифікована звичаєва законодавча система. Через подібність до звичаєвого права кипчаків, Яса злилась в одне ціле з кримськотатарським адатом* – «töre»*. Одним з ключових його положень перейнятим за посередництва Монгольської імперії від синоцентризму* - був універсалізм. Орда вважалась центром світу, а всі держави, які з нею контактували залежали від неї (ближні сусіди – як васали, дальні – як данники). [229, с. 60; 121, с. 268] Яскравим свідченням універсалізму є слова Сеїда-Мухаммеда Різи, який вважав, що Улусу Джучі підпорядковувалися Могулістан*, Хорезм*, Туркестан*, Черкесія, Дешти-Кипчак*, Булгарія*, Київське князівство, Молдова, Волощина, Трансильванія, Угорщина, Пруссія, Польща, Литва, Московія, Сербія, Болгарія і Священна Римська імперія. Оскільки Бахчисарай позиціонував себе спадкоємцем Сараю* – ці землі, на думку татар, мали визнавати його владу [103, с. 92].

«Төге» розділяло підвладних кримських ханам людей на тюрків* (тавгачів*) і татів*. Аналогічним був статус населення інших держав, що взаємодіяли з Бахчисараєм. Втім, титулатура «Tat bile Tavgaçıñ uluğ padişahı

ve hem uluğ hanı»* з'явилась лише за Мехмеда III Герая. Ймовірно, що він перейняв її від сибірських татар [20, с. 20-24, 48-51; 269, с. 92-93, 96-97]. Тати мали підкорятись Орді, їхні правителі могли зберігати владу на випадок покори, але не могли мати ханського титулу. В залежності від статусу іноземних «татських» володарів їх прирівнювали до беїв* або вважали рівнозначними (але не рівноправними) кримським ханам [184, р. 344-345]. До першого типу належали дожі* Венеції та Генуї, господарі Волощини та Молдови, князі Теодоро, черкеські пци*, уцмі*, шамхали, великі князі Литви та Москви, російські царі (до кін. XVI ст.), князі Трансильванії, козацькі гетьмани й отамани, герцоги Пруссії та Бранденбургу². До другого типу – мамлюцькі султани, королі Польщі, Угорщини та Богемії, російські царі (з кін. XVI ст.), османські падишахи (до кін. XVI ст.), королі Швеції та Франції, султани Ак-Коюнлу, шахиншахи Сефевідів, імператори Священної Римської й Трапезундської імперій, римські папи³. На межі XVI-XVII ст. османізація Криму та поразка у війні за панування над «Taht Memleketi»* порушили дану типологізацію⁴.

Іноземним послам та купцям надавався ярлик* на забезпечення потреб. Якщо іноземці хотіли встановити регулярні взаємини з Бахчисараєм - вони надсилали до Криму посла. У випадку війни з Батьківщиною послів ординці накладали кидали їх до зіндану*. З державами, що не виявляли покори не можна було підписувати мир до перемоги. Вбивство ханських послів або чаушів* та підтримка ворогів Орди вважались злочинами. Також, «töre» регламентувало взаємини між тюрками. Їх звільняли від ряду податків та забороняли перетворювати на рабів [184, р. 350-354]. Хан не мав монополії на ведення дипломатичних відносин, а зовнішньополітичними справами також займались вельможі. В руках Герая перебувала верховна судова влада. Вони могли виносити остаточне рішення в суперечностях між васалами й

---

² Див. 1, 2 та 3

³ Див. 4 та 5

⁴ Див. 3 та 5

данниками та регулювати прикордонні суперечності ханату з сусідами. Якщо такого рішення не було – тюрки-кочовики мали право відібрати втрачене майно через баримта*, а підлеглі Гераям ногайські сердари могли судити підданих без узгодження з дзаргучі* і кадї*[314; с. 166-167, 169, 171-175; 38, с. 114; 17, с. 356]. Також, за тюрками залишалось право «qazaq ıqtaq»* – висловлення збройної незгоди з політикою хана і відкочування з його земель на окраїни держави або до інших країн. Самі хани апелювали до переміщення свого Юрту в інші землі у випадку незгоди з політикою сусідів [462, р. 509]⁵.

Під впливом седентаризації* кримців та османізації ханату «töre» позбулося ряду універсальних ознак. Попри це, взаємини Криму з християнськими сусідами далі визначались ординськими мітологемами [114; с. 207, 312, с. 118].

Іншим чинником, що формував зовнішню політику Кримського ханату, була система шаріату – комплексу приписів, які узгоджували дії мусульман за Кораном і Сунною. Поруч із шаріатом розглядався фікх – сукупність правових джерел світського походження, які доповнюють приписи шаріату, але можуть редагуватись в залежності від кон'юнктури (до фікху належить «töre»). Попри те, що ісламізація Криму почалася ще в XIII ст. - до кін. XVI ст. шаріат довго не мав в Юрті домінуючих позицій. Навіть в часи абсолютизації владних повноважень ханів за Саадета Герая* і Сахіба Герая поруч з кадї в судах все ще були дзаргучі. У 1584 р. Мехмед II Герай* в дискусії з садразамом* Османом-пашею апелював до «töre» як до останньої інстанції. Аналогічно вчинив його онук Мехмед III Герай. Однак, вирішальна роль ханафітських* муфтіїв* в детронізації Мехмеда II Герая та Фетіха Герая показала, що хан де-факто перестав бути очільником права. Починаючи з Селямета Герая* володарі мусили узгодити свої ярлики з призначеним зі Стамбулу муфтієм, який міг заблокувати неугодне рішення. За шаріатом Герай мали права сікке (карбування монети) і хутбе (згадка імені правителя в хутбі*).

⁵ Про шантаж кримськими ханами османців переселенням до інших країн див: [60, с. 32; 63, с. 82; 151, с. 368; 296, с. 246-247]

Ці права були ознаками суверенітету в ісламському світі й закарбувалися в пам'яті кримців, як невіддільна частина «töre» [99, с. 11, 17-22, 118; 312, с. 118; 209, с. 555-556]. На межі XVI-XVII ст. під впливом шаріату Бахчисарай став величати «падишахами» всіх могутніх правителів (у Високій Порті звідки кримці запозичили цю традицію – відбувались протилежні процеси), а Бахадир Герай* і його нащадки аж до пер. пол. XVIII ст. у внутрішньому вжитку називали себе халіфами [260, с. 87, 96-98; 443, р. 383]⁶.

Панівний серед кримських татар ханафітський мазгаб виділяє сіяр (зовнішню політику) як окрему категорію права. За вченням Абу-Ханафі світ ділиться на такі категорії як: дар-аль-іслам (землі мусульман), дар-аль-гарб (землі війни), дар-аль-сульх (землі зіммі, що підписали перемир'я з Уммою*), дар-аль-худна (землі язичників, що підписали перемир'я з Уммою) і дар-аль-хіяд (землі, що не мають контактів з Уммою). Обов'язком мусульман є захист ісламу проти невірних в газаваті* і джихаді*. Вперше ці терміни використовував Айдер*, але на регулярній основі їх став вживати Сахіб Герай. Особливу популярність мітологема «священної війни» набула серед підвладних Бахчисараю ногайських сердарів. Вони користувались тим, що в реаліях XV-XVII ст. протистояння дар-аль-ісламу і дар-аль-гарбу було перманентним, а перемир'я мусульман з дар-аль-сульхом і дар-аль-худною укладалось на термін не більше десяти років. Проте, ханафіти вважають, що дар-аль-сульх і дар-аль-худна може прирівнюватись до дар-аль-ісламу, якщо там не переслідують мусульман. Протистояння дар-аль-ісламу і дар-аль-гарбу не забороняє їм торгувати й взаємодіяти проти ворогів.

Сіяр не лише регламентує необхідність боротьби з невірними, а й зобов'язує мусульман виконувати принципи «*pacta sunt servanda*»*: дотримуватися умов трактатів, не починати несправедливих війн та не чіпати мирне населення під час війни [317, с. 134-136; 288, с. 100-103; 246, с. 113, 116]. Необхідно наголосити, що XVI-XVII ст. вважається добою релігійних

⁶ Вперше «халіфом» в листуванні з іноземцями себе почав величати Мехмед III Герай, але на постійній основі це почали робити Бахадир Герай та його нащадки. Див: [249, с. 162]

війн та зіткнення цивілізацій. Закономірно, що на цей період припала запекла конфронтація Кримського ханства з християнськими сусідами у якій кримці могли займати як агресивну, так й оборонну позиції.

Як ординська держава ісламського типу Кримське ханство взаємодіяло з іншими державами у військовий або мирний спосіб. В кримськотатарській літописній традиції існувало три слова для позначення бойових дій: юруш (сефер), чапул (ільгар) та беш-баш [19, с. 166]. Юруш це повномасштабний похід 20-30 тис. чол. на чолі з ханом або його уповноваженим. Чапул – набіг кількох тисяч воїнів з ініціативи вельмож (часом без погодженням з ханом). Беш-башем називали грабіжницький рейд кількох десятків або сотень чоловік [369, с. 155].

Можна визначити наступні форми типологізації мирних політичних взаємин Криму з християнськими державами: перемир'я, союзні трактати, обмін полоненими, обмін дарами, видача дарчих ярликів і листування між політиками. Існувало три види законодавчого оформлення домовленостей: «*şartnâme*», «*ahidnâme*» і «*muhabbetnâme*» [150, s. 185-229]. «*Şartnâme*» (шерт) – це присяга хана або вельмож за нормами «*töre*»; «*ahidnâme*» – присяга здійснена за мусульманськими й християнськими традиціями; а «*muhabbetnâme*» – неофіційна угода між кримцями і їх сусідами в приватному листуванні [60, с. 191-203; 446; р. 496]. За характером їх сприйняття татарами немусульманські країни поділялись на «татських» васалів, данників та країни з особливим статусом. До першої групи належали Теодоро, Молдова, Волощина та ряд черкеських племінних союзів⁷. До другої – Генуезька республіка, Венеціанська республіка, Московська держава, Польсько-Литовська держава, Пруссія, Угорщина, Трансильванія, Богемія, Габсбурзька монархія та Бранденбург⁸. До третьої – Військо Запорозьке, Військо Донське, Швеція, Церковна держава, Трапезундська імперія та Франція⁹.

---

⁷ Див: Розділ II

⁸ Див. 3 та 5

⁹ Див. 5

Кримці перейняли ординську систему чотирнадцяти видів данини [482]. «Tiyiş»* (харадж)* мав багатозначне трактування (інколи татари ототожнювали його з джиз'єю)* і міг характеризувати як васалів, так і данників ханату. Виплата ясаку*, «ауірліқ»*, «kudumiye»* або «devşirme»* була ознакою визнання сюзеренітету (ясак платили навіть тюркські піддані хана). Свідченням визнання данництва були «vergi»* та «adetler»* («pişkeş»*/«bakış»*). Тамга*, «Їзд»* і «зауморщина»* означали визнання економічної залежності. Схожу рису мало «ulufe»* - пожертвування сусідів на утримання війська та ханські будівельні проекти. «Bölek»* були шанобливими дарами іноземців кримській еліті [482].

Перебування в рамках політико-правового поля Халіфату та Улуг Улусу призвело до того, що кримці не завжди фіксували договірні положення на папері обмежуючись перемовинами [449, р. 43, 58-59]. Винятком були тарханні ярлики (підтверджували союргал*) або берати* султанів ханам. Загалом, відносини набували форм союзного трактату, перемир'я і васально-сюзеренних домовленостей. Гарантом дотримання умов угод були «şartnâme» та «muhabbetnâme». Для фіксації свого сюзеренітету Гераї вдягали на тюркських вождів халат, але самі проходили цю процедуру перед османськими падишахами [170, s. 28-30].

За характером сприйняття кримцями мусульманські держави ділились на «татських» васалів, країни джучидосфери та держави з особливим статусом. До першої групи належали ряд черкеських племінних союзів, Кайтазьке уцмійство та вільні спільноти* Кавказу¹⁰. До другої - Орда Саїда-Ахмада, Намагановий Юрт (Велика Орда), Хаджі-Тарханське ханство, Мангитський Юрт (Ногайська Орда), Велика Ногайська Орда, Мещерський Юрт (Касимовське ханство), Тюменське ханство, Сибірське ханство, Торгутське (Калмицьке) ханство, Казахське ханство, Казанське ханство, Мала Ногайська Орда (Казіїв Улус), Мансурська Орда, Буджацька Орда, Брагунський бейлік*,

---

¹⁰ Див: 2

Тюменський Юрт, Тюменське шамхальство, Тарковське шамхальство та Ендірейський бейлік¹¹. До третьої – Османська імперія, держави Ак-Коюнлу і Сефевідів та Мамлюцький султанат¹².

Отже, з метою поглиблення методологічних основ дослідження питання зовнішньої політики Кримського ханства у др. пол. XV – на поч. XVII ст. було проведено систематизацію методів дослідження. Принцип аналізу законодавчої бази зовнішньої політики ханату сприяє уникненню суб'єктивних оцінок і цілісності розгляду теми. Виходячи з базових мітологом зовнішньої політики ханства, держави з якими воно контактувало поділялись на «татських» васалів, данників, країни джучидосфери та країни з особливим статусом. Відносини між ними могли мати мирний або воєнний характер.

---

¹¹ Див: Розділ IV

¹² Див: Розділ V

2. ВІДНОСИНИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА З «ТАТСЬКИМИ» ВАСАЛАМИ

2.1. Відносини Кримського ханства з Теодоро

Християнське князівство Теодоро було васалом Улусу Джучі. Готалани платили ординцям «*tiyiş*» в обмін на протекторат. Розмір данини не відображений в джерелах. Можливо, вона складалась з золота і продовольчих товарів. Теодоро мало підтримувати кампанії татар. Так, у битві на Синіх Водах 1362 р. серед ординських командирів згадується султан* під іменем Дмитро (який інколи ототожнюється з однойменним готаланським володарем*) [177, s. 8].

Становлення суб'єктності Теодоро збіглося з початком сепарації Кримського Улусу. В 1427 р. князь Олексій* збудував фортецю Каламіта*, яка мала захищати порт Авліти* від генуезців. Через сім років повсталі греки взяли генуезьку фортецю Чембало* та покликали на допомогу готаланів. Кафа* завербувала 6 тис. найманців на чолі з К. Ломелліно, які напали на Теодоро. Стурбовані смертю свого посла - кримці підтримали готаланів і розбили генуезців під Солхатом [178, s. 306-308]. Достеменно не ясно хто керував цією акцією. Адже, у 1434 р. на півострові одночасно порякували Улуг-Мухаммед*, Хаджі Герай і Саїд-Ахмад. Татар також міг очолювати Тегене Ширін або Айдер Кунграт.

Причиною втручання кримців у війну була необхідність користування бухтами узбережжя. Враховуючи можливість з'єднання готаланів та кримців, на випадок чужоземної агресії союз був вигідним для обох сторін. Тим більше, що після занепаду Трапезундської імперії (яка до 1364 р. разом з Улусом Джучі була його сюзереном) – Дорос потребував нових покровителів [76, с. 33]. Авліга використовувалася кримцями для торгівлі. В 1474 р. кримці за посередництва Теодоро продали в Стамбул 50 тис. людей [76, с. 39; 232, с. 208; 136, s. 847-875]. Того ж року готалани вкрали в татар табун коней [192,

с. 226; 481, р. 245]. Ці приклади спростовують популярний міт про «миролюбних готаланів, яких століттями пригнічували татари та генуезці».

Готаланська знать засвоювала ординську термінологію. Князі Олексій та Мануїл* додавали до імені титул «olubeu»* та були посередниками в перемовинах Криму і Кафи [192, с. 218-220]. Князь Ісаак* величав себе «шейхом»* й іменем «Саїн» [192, с. 222]. Тюркські імена мали управителі Лусти* - Бердібек та Кейхі-бей [292, с. 175-189]. Можливо, спадкоємці князів були аманатами* і виховувалися в Кирк-Єрі.

На думку О. Васильєва, у 1446 р. та 1458-1460 рр. Теодоро переживало період «interregnum»*, який вдалося подолати з допомогою втручання Хаджі Герая. Разом з Уздеморохом і Кейхі-беєм (лідери прокримської партії) хан привів до влади своїх ставлеників: Мануїла та Ісаака [481, р. 223-224].

У царині зовнішньої політики Теодоро мало право на дотримання зносин з іноземцями, але могло робити це лише за посередництвом Кирк-Єру*. На практиці, в часи ослаблення кримців - Дорос проводив незалежну політику. Ще в 1429 р. Олексій видав свою дочку Марію за сина трапезундського імператора Олексія IV*, а Великі Комніни уклали з ним союз проти генуезців [192, с. 210]. Ісаак, за посередництва татар, намагався одружити свого сина на доньці великого князя московського Івана III*. Зрештою (в пошуках союзників проти Стамбулу) він видав сестру Марію заміж за молдавського господаря Штефана III* (який ворогував з Кирк-Єром) [88, с. 148-153; 364, с. 176]. Користуючись з кримської міжусобиці у 1475 р. Молдова організувала в Доросі переворот, внаслідок якого обережний князь Техур* позбувся престолу, а на трон сів Олександр*, який визнав себе васалом Штефана III [216, с. 228-238]. Оскільки готалани відмовились від протекції кримців - османці того ж року завоювали князівство і приєднали його до складу своєї держави.

Втім, чимало готаланів втекло на територію ханату, а Гераї продовжили комунікувати з підлеглими османцям готами. Син Олександра Скіндер був посередником в перемовинах Сахіба Герая зі Стамбулом, а його брат Кемаль

– османським чаушем в Салачику* [330, с. 429-431]. Їхній нащадок Азіртегад в 1540 р. був кримським послом у Москві [67, с. 131]. Практика використання готаланів для перемовин з Москвою існувала до 1592 р [89, с. 171; 192, с. 201]. Траплялися скарги готаланів Гераям на османських чиновників. Жителі Мангупського кадиліка* жалілися Девлету Гераю на свого кадї, після чого хан передав скаргу султану Сулейману* і той звільнив чиновника. Сахїб Герай набрав 800 готаланів до гвардії капикулу*. Саадет II Герай* дозволив митрополиту Констанцію* збудувати церкву в Бія-Сала* освячену в 1587 р [17, с. 345; 80, с. 88-91; 38, с. 120; 111, с. 22]. Село Маріамполь після 1475 р. стало центром Готської єпархії, а її духовенство попри ворожнечу Криму з Москвою отримувало звідти дари [364, с. 177]. У сер. XVI ст. кримські готи ще зберігали свою віру та мову, але поступово ісламізувались і тюркізувались протягом наступних століть [215, с. 92, 95].

2.2. Відносини Кримського ханства з Молдовою та Волощиною

Волоські землі на схід від Карпат входили до складу улусу Кара-Улак, а місцеве населення виплачувало ординцям «*tiyiş*». Сарай не визнавав сепарації Молдови та Волощини, а Південна Бессарабія (Буджак) стала яблуком розбрату між волохами й ординцями [241, с. 163-164]. Кримські хани також претендували на Буджак.

Тікаючи від Хаджі Герая, в Молдові опинився його брат Джан Герай. У грамоті Штефана III за 1460 р. вказано, що Четая-Альба* платить «*tiyiş*» Кирк-Єру – отож за Хаджі Герая Молдова визнавала кримський сюзеренітет [237, 293, с. 72; 293, с. 355-356; 259, с. 157]. Однак, згодом Штефан III припинив виплату хараджу. Перший чапул під керівництвом Мамака Ширїна на Молдову датується 1470 р. Господар розгромив татар в Ліпницькій дубраві, полонив сина Мамака, стратив його, а одному з нукерів відрізав ніс і губи та відправив додому [152, s. 1217-1218; 136, s. 831-832; 36, с. 388-389; 141, s. 499-500; 29, с. 46, 64, 70, 118; 113, с. 89-90; 420, р. 23-38; 425, р. 184-185; 302, с. 93-94, 102; 222, с. 43]. 1476 р. брат Мамака – Емінек (провів два роки в полоні

у молдаван) спустошив Молдову до Хотину. Проте, під Хотином і Четяга-Альбе Штефан III розбив ворога [425; р. 189-191; 419, р. 66; 183, р. 21; 476, р. 67-68].

Кримські нукери* брали участь у кампанії султана Баязида II* в 1484 р. Молдаванам вдалося розбити татар, однак османці завоювали Південну Бессарабію і встановили там османсько-кримський кондомініум [86, с. 383; 119, с. 17; 476, р. 67-68].

В умовах конфлікту з Польщею у 1492 р. Штефан III відправив до Салачика посла М. Гонзу. Кримці і молдавани уклали мирний трактат на умовах визнання Молдовою сюзеренітету Менглі Герая, територіального статус-кво (Молдова втратила третину території: з містами Кавшан*, Балта, Тумбассар*, Паланка, Татар-Бунар*, Тобак*, Салкуца* і Буджак*) звільнення від «*tiyiş*» і виплати «*vergi*» та заборони молдаванам тримати татарських рабів. Також, господар і хан домовились про союз проти Польщі. Тому, коли в 1497 р. Ян Ольбрахт оголосив про намір посадити на молдавський престол свого брата Зигмунта - Кирк-Єр, Сучава* і Стамбул об'єднались проти нього [111, с. 57; 22, с. 66-71, 78-79, 85-87; 413, с. 63]. Кримці спустошили Галичину, а молдавани розбили поляків біля Козмінського лісу.

1498 р. до Галичини й Поділля вдерлась османсько-кримська армія, підсилена молдавськими загонами. Спустошлива навала повторилась у 1500 р. коли авангард кримської армії досягнув Варшави. Під тиском турків і татар поляки були змушені передати Молдові Покуття [459; с. 106-107, 109-111; 152, с. 1347; 157, № 26, 28, 29, 30, 31, 32, 36, 39, 44, 45, 47]. Відтоді Салачик почав вимагати надходження додаткового «*vergi*», але Штефан III ігнорував вимоги хана. Однак, у 1502 р. він надіслав кримцям людей для війни з Намаганами [119, с. 17; 425, р. 189-191; 88, с. 166; 86, с. 383; 418, р. 34; 427, р. 226; 455, р. 340-341].

Проблематику залежності Молдови від Криму доцільно розглядати в контексті порівняння з османсько-молдовськими взаєминами. Штефан III визнав сюзеренітет Стамбулу, а його син Богдан III в 1514 р. зобов'язався

виплачувати туди щорічний харадж в розмірі 15 тис. акче*, довільне «vergi» і податок великою та малою худобою. Османці зобов'язувалися оберігати християнство, надавали боярам право вибирати господаря, зберігали місцеве законодавство і не мали права володіти в Молдові землею [104, с. 136-137]. Поруч з цим, господар погодився платити Салачику «tiyiş», «vergi» і данину худобою. Розмір податків був меншим за османський, але не піддається точному підрахунку [103, с. 81; 345, с. 174]. Загалом, ступінь залежності Молдови від Стамбулу була більшою ніж її залежність від Криму.

Попри це, кримці здійснювали перманентні чапули на Молдову. В 1509-1510 рр. ханзаде* Фетіх Герай розграбував країну, але на шляху додому потонув у Дністрі. У 1512 р. татари розбили молдаван під Лопушним і грабували країну, поки їх не вигнали звідти поляки. На межі 1517-1518 рр. молдавани розбили ханзаде Алпа Герая в битві на річці Щербинка [29, с. 76-77, 11, 121; 239, с. 103-105; 168, s. 165, 167-177; 136, s. 954, 958; 36, с. 363, 756; 182, р. 93-94, 97-98; 35, с. 145]. Проте, недруг Мехмеда Герая – калга Ахмед Герай прагнув укласти союз з молдаванами проти брата [89, с. 293].

Особливо тріумфальною для кримців була інвазія Сахіба Герая в 1538 р, який разом з Сулейманом вирушив на придушення виступу Петру IV Рареша*. Попри розгром авангарду кримської армії під Штефанештами - бояри капітулювали перед османсько-кримським військом, яке увійшло до Сучави [170, s. 29-30]. Мирна угода передбачала збільшення розміру «vergi» і «tiyiş». Точних даних про суму данини в XVI-XVII ст. не збереглося, але за інформацією з джерела XVIII ст. відомо, що вона становила 12 тис. талерів*, а до повинностей крім худоби увійшли 12 бочок меду [90, с. 16-17]. Враховуючи інфляцію монети - за Сахіба Герая сума була меншою, але не менш значною для Молдови. Втрата виходу до моря і збільшення данини змусили господарів брати позики в купців з Гьозлеве*, що узалежнило молдавську економіку від кримської. В моменти заворушень у Молдові кримці могли перекрити доступ країни до торгових шляхів і позбавити повстанців доходу [38, с. 107, 115]. Тому, місцева еліта й купецтво часто мали

прокримські погляди, а у Речі Посполитій молдавські купці та їх партнери вважались агентами впливу кримців та османців. Показовим був випадок допиту поляками шпигуна у Львові (очевидно, місцевого русина), який працював на господаря Мирона Барновського-Могилу* і збирав свідчення для Бахчисараю і Стамбулу [78, с. 329, 342-343].

Проте, в Молдові існували антикримські настрої. 1564 р. кримці скинули неугодного Штефана VII Томшу* та посадили на трон Олександра IV Лопушанина* [202, с. 183]. 1574 р., користуючись антиосманським повстанням Івона Воде* - буджакці пограбували країну. Грабунки не припинились навіть тоді, коли трон зайняв лояльний Стамбулу Петру VI*. 1594 р. Гази II Герай сплюндрував Буковину. Протягом 1590-1630 рр. Молдову тероризували буджакці [392, с. 45; 36, с. 431-433]. Однак, османці не бажали надмірного посилення Бахчисараю і посилили контроль над Молдовою. За принципом «divide et impera»* Стамбул хотів бути арбітром в суперечках між васалами. Так, за правління Ісляма II Герая падишах Мурад III* змусив буджакців повернути викрадене в останньому чапулі на молдаван майно. Садразам Юсуф Сінан-паша відхилив ідею Гази II Герая про необхідність ліквідації інституту господаря (мовляв, той дискредитував себе виступами проти Стамбулу) і призначення ханського племінника Аділя Герая еміром* Молдови [174, s. 110, 121; 474, s. 62; 296, с. 86].

Встановити динаміку взаємин між Кримом та Волощиною значно важче. На поч. XV ст. волохи перестали платити данину, а в Криму їх сприймали як ворогів. Улуг-Мухаммед в листі до султана Мурада II* називав Волощину «kafir Eflak»* і планував похід на Тирговіште* [154, s. 8-9; 109, с. 54-55; 248, с. 59]. Проте, за Хаджі Герая Волощина перетворилась на дружню до покровителя хана – Казимира IV країну. В 1455-1456 рр. володар відвідав Волощину, а в 1466 р. волоські послы відправились до Кирк-Єру. Татари були посередниками в перемовинах між Стамбулом і Тирговіште. До речі, це єдиний випадок коли чинний хан покидав Крим для візиту в християнську країну. У 1475-1485 рр. волохи разом з османцями й кримцями нападали на

Молдову. 1512 р. кримці надали підтримку боярам проти Влада V Тинера*. Разом з османцями проти Раду V Афуматі* у 1523 р. воював Гази Герай* [133, р. 16-36; 293, с. 353-354; 308, с. 200]. До 1509 р. Волощина не межувала з ханатом, але того ж року Баязид II змусив волохів поступитися буджакцям містом Бабадаг. В наступні десятиліття волохи знову ворогували з кримцями й прагнули воювати з ними після ногайського погрому в 1523 р. Тільки втручання Сулеймана змусило їх відмовитися від реалізації намірів [103, с. 87; 121, с. 265]. Через спорадичні зв'язки й сильний вплив османців в країні започаткування виплати волохами данини навряд чи відбулось раніше 1538 р. або навіть 1602 р. Волохи платили данину за посередництва Стамбулу, який вираховував з неї «saline»* Гераям. Даних про розмір податі не зберіглося, але на сер. XVIII ст. вона складала 4 тис. талерів [302, с. 102; 90, с. 16-17].

Піком залученості Бахчисараю в політичне життя регіону стала епоха Молдавських авантур – спроб Речі Посполитої, Габсбургів, Османської імперії та Кримського ханства посадити на молдавський престол свого кандидата. 1595 р. у Волощині та в Молдові вибухнуло антиосманське повстання на чолі з Міхаєм Витязем* та Ароном Тираном*, а молдавські війська увійшли до Буджаку. Для придушення повстання відправили калгу Фетіха Герая, який деблокував Аккерман*. Разом з тим, до Волощини вирушив Гази II Герай, який був розбитий Міхаєм Витязем [448, с. 142-144]. Ситуація ускладнилась тим, що до Молдови вступили війська коронного гетьмана Я. Замойського (посадили там свого ставленика Єремію Могилу*), а хан почав конфліктувати з османцями [448, р. 142-144, 147, 157]. В цих умовах Гази II Герай атакував поляків під Цецорою, але ті відбили натиск. Зрештою, хан уклав з поляками угоду за якою кримці визнали трон за Єремією Могилою, а над Молдовою було встановлено кримсько-польський протекторат [187, с. 61-62].

Поглиблення кримсько-османських суперечностей та кримсько-польське зближення сприяли кооперації Гази II Герая з Могилами. Єремія

Могила підтвердив право володіння хана над Буджаком і надіслав йому дари [174, s. 110, 121; 474, s. 63]. 1596 р. хан рушив до Волощини, щоб розбити Міхая Витязя і посадити на трон Симеона Могилу*. Воцаріння Фетіха Герая змусило володаря повернутись додому і написати листа Могилам з пропозицією долучитись до антиосманського союзу [448, p. 150; 474, s. 69-70].

1600 р. Міхай Витязь вигнав Могил з Молдови. Згодом ті поновили позиції, але були витіснені з Тирговіште Раду VIII Щербаном*. У відповідь Гази II Герай в 1602 р. спустошив Волощину, але битва на річці Теляжин не увінчалась перемогою жодної зі сторін [149, p. 203, 206, 220, 234, 238]. Новий господар Михайло Могила* та Раду VIII Щербан відмовились платити Криму данину і Гази II Герай плекав план нового походу на Дунайські князівства [119, с. 46-47]. Аналогічні амбіції мали Тохтамиш Герай* та Селямет Герай, але вони були надто заклопотані іншою діяльністю, щоб здійснити ці наміри. Діяльність Джанібєка II Герая (діяв за вказівкою Стамбулу) змінила хід Молдавських авантур. Битви під Драгашанами (1612 р.) та Сасовим Рогом (1616 р.) в яких османсько-кримське військо, підсилене людьми Штефана IX Томші* і Раду Міхні*, розгромило об'єднані сили поляків і Могил та на сім десятиліть припинили польську експансію в Молдову [411, p. 8-11].

В наступні роки Кримське ханство перетворилось на інструмент посилення османського впливу в Дунайських князівствах. Кримці виконували роль карателів для придушення повстань або засобу відбиття польських чи австрійських інвазій. Кан-Темір здійснював регулярні чапули на Молдову і мав там більший вплив ніж Джанібек II Герай. Буджакці допомогли Штефану IX Томші втримати владу, а Мирон Барновський-Могила приятелював з Кан-Теміром (згодом з Мехмедом III Гераєм)¹³. Участь

¹³ Попри це, решта молдавської еліти не любила неконтрольованого сердара і воліла підтримувати більш передбачуваного Джанібєка II Герая. Так, коли Мурад IV у 1637 р. наказав Василю Лупулу підтримати буджакців у їхній боротьбі з кримцями – останній не посмів відмовити султану, але затягував виправу, бо бажав поразки Кан-Теміра. Див: [135, p. 151-152]

буджацького сердара і калги Девлета Герая в битві під Цецорою в 1620 р. була вирішальним фактором перемоги османського війська над С. Жолкевським.

На противагу їм - Джанібек II Герай сприймав Хотинську війну, як «чужий конфлікт». Хан мав для цього вагомі причини. Осман II* забороняв кримцям здійснювати чапули на Річ Посполиту віддавши цей «привілей» буджакцям. Тому, коли останні вирішили пограбувати Снятин - кримці попередили місцевого старосту про напад і жителі міста відбили його. Кульмінацією участі кримців у війні стала битва з армією Речі Посполитої під Хотином у 1621 р, під час якої Осман II послав татарську кінноту на польські батареї, що спричинило шалені втрати й панічну втечу з поля бою (дорогою назад нукери пограбували союзню Молдову) [174, s. 141, 181; 468, s. 33-48, 193; 138, s. 82-90, 91; 323, с. 62; 175, s. 114, 118-119]. За результатами війни кримці не отримали нічого, а ось буджакці заволоділи містом Рені та прибережними лиманами. Ба більше, Кан-Темір отримав від Османа II право збирати данину з Молдови замість хана [326, с. 151]. Постійні чвари між молдаванами, буджакцями і кримцями сприяли наростанню напруги в регіоні, яка почала спадати лише зі смертю Кан-Теміра в 1637 р.

Неможливо оминати увагою питання кримсько-молдавської військової кооперації у 1620-1630 рр. Шахін Герай вів перемовини з Раду Міхнею та Олександром VI Ільяшем* щодо антиосманського альянсу, а Мехмед III Герай у 1629 р. найняв 500 молдаван для походу проти ворогів [167, s. 30-31; 325, с. 122]. Люди Олександра VI Ільяша та ватажок буковинських опришків М. Кардаш воювали на боці кримців в Хотинській війні [323, с. 62]. У 1622-1623 рр. молдавани разом з буджакцями спустошували Корону* [137, р. 114-117]. Василь Лупул* відправив на допомогу Бахадиру Герая армію під Азак* та був посередником в перемовинах між С. Конєцпольським і буджакцями [151, s. 346-352, 369-370, 372-373, 395, 401-402; 400. с. 48-55, 65-75]. Також, в облозі Азаку брали участь волохи [325, с. 215].

Кінець спробам розширення кримського впливу в Дунайських князівствах поставив беклербей Озю Халіль-паша, який в 1672 р. встановив

межу між Молдовою та Буджацькою Ордою по лінії гирла річок Пруту, Бика і Трояновим валам [475, р. 448-459]. Відтепер Бахчисарай був змушений обмежитись наявними територіями й наявним ступенем залежності від нього Молдови та Волощини.

2.3. Відносини Кримського ханства з племінними союзами Кавказу.

В Улусі Джучі Дербент мав особливий статус, Східний і Центральний Кавказ входили до складу Улусу Берке*, а Західний Кавказ - Улусу Джулат. Після ліквідації улусів - їхні землі увійшли до ханського домену [324, с. 43]. Проте, в кримській літописній традиції Черкесію називали не «Çerkes vilayeti» (як невіддільну частину Юрту), а «Çerkes memleketi» (як окрему, хоча васальну країну) [170, с. 44, 82, 88]. Свої інтереси на Кавказі мали османці, кизилбаші та московити - тому кримська експансія була обмежена ними. Вплив ханату був сильнішим на територіях, які були ближчими до півострова. Найбільш відчутним він був на Західному Кавказі, меншим – на Центральному, ще меншим – на Східному.

Черкеси Західного Кавказу виплачували кримцям «tiyiş» і «ayırılıq»/«kudumiye»/«devşirme» медом та невольниками. Їхні юнаки та дівчата потрапляли до війська і гаремів. До прийняття ісламу вони вважались рабами й мали відповідний статус. Так, у 1624 р. Мехмед III Герая відправив до Стамбулу свого сина Ахмеда Герая в супроводі 300 черкеських рабів [119, с. 61; 103, с. 132]. З пер. пол. XVII ст. черкеси почали виплачувати кримцям «vergi» хутром і коштовностями [121, с. 268-269].

Черкеси контактували з кримцями задовго до 1441 р. Вони жили в Тавро-Лігурії* і взаємодіяли з ялибойю* [295, с. 42]. Матір'ю Хаджі Герая була донька терміргойського вельможі Адемі Кабагика – Асія-хатун [115, с. 155, 168; 4, с. 86]. Першим вождівством з яким хан встановив контакт був Кремук* на півночі Кубані. Його володар Біберді* був посередником у торгівлі невольниками між Кримом, Генуєю і Єгиптом. З часом між ним та Хаджі Гераєм спалахнув нез'ясований конфлікт. За посередництва управителя Лусти - Бердібека у

Воспоро* в 1460 р. мала відбутись зустріч хана і Біберді. Останній не прибув туди й хан стратив Бердібека [133, р. 27; 225, с. 224]. Приязніше склались взаємини кримців з френкардашем* та управителем Матреги* Заккарією Гвізольфі*, який прагнув від'єднатись від Генуезької республіки та просив підтримки в Хаджі Герая. Генуезці змову розкрили, а Заккарію Гвізольфі посадили до в'язниці, звідки його звільнили на прохання Менглі Герая. 1471 р. татари повернули френкардашу владу, але вже у 1479 р. вони допомогли османцям вибити його з міста. Вигнанець поступив на службу до Менглі Герая, який дав йому титул пщи Хитуку*. Гвізольфі шукав підтримки Литви та сприяв примиренню Менглі Герая з Вільно*. Тим часом пщи Бесленею* - Антонон* в 1498 р. заручився підтримкою хана проти удільного пщи Кан-Булата, а кримці здійснили повномасштабний похід на Кавказ та змусили кілька племен визнати свій сюзеренітет. Натомість через три роки бесленіївці спустошили володіння Намаганів на Кубані [268, с. 99-100; 402, р. 257; 372, с.31-33; 168, s. 413, 446].

Спочатку горяни сприймали кримський сюзеренітет як альтернативу входженню до складу Османської імперії, а Гераїв як арбітрів у вирішенні міжусобиць. Однак, на поч. XVI ст. в очах горян Салачик і Стамбул перетворились на спільників, яким треба було чинити опір. Особливо показовим був приклад князівства Жане*. 1501 р. жанейці розгромили експедицію санджакбея* Кефе шехзаде* Мехмеда (в якій брали участь кримці). Зрозумівши, що їх важко завоювати - Менглі Герай запросив горян до Криму і ті прийняли пропозицію. По смерті хана, жанейці повернулись на Кубань, де турбували набігами сусідів. За словами калги Бахадира Герая* в 1510-1520-их рр. вони щороку воювали з татарами. В одному з таких походів у 1518 р. калга зазнав розгрому і ледве врятувався [88, с. 357; 89, с. 516]. 1539 р. Сахіб Герай полонив пщи Кансавука* , наказав побити його батоном та повісити. Від смерті пщи врятував намісник Кефе Халіль-бей, який заплатив за нього викуп. Кримці спустошили Жане і повернулись додому [170, s. 180-183]. 1551 р. Кансавук повстав проти Бахчисараю, але був розбитий Сахібом

Ґераєм і втік в гори. Хан сплюндрував землі жанейців та їхніх союзників мамхегів*, натухайців* та махосів* і взяв понад 50 тис. осіб ясиру [170, s. 212-219].

1552 р. Кансавук напав на Тамань. В 1554 р. Девлет Ґерай розгромив пщи (загинув в бою). Зрештою, Жане в 1563 р. визнало сюзеренітет Бахчисараю, якщо ханський онук Іслям Ґерай житиме там (кримці вважали, що він став еміром Жане, а черкеси вважали його каном*) [14, с. 35-46; 278, с. 202-209, 217-222]. Поступово османці посилили присутність на Тамані, а жанейці ісламізувались і їх перестали брати в рабство.

Не менш складними були відносини між Кримом та іншими племенами Західного Кавказу. Винятком були шапсуги* і убихи*. По смерті Заккарї Ґвізольфі шапсуги позбулися кримського сюзеренітету і прийняли османський, а убихи відразу визнали панування Стамбулу. Периферійне положення й османський протекторат забезпечували їх від чапулів.

Зате непокірними татарам залишались розташовані на Кубані Абадзех*, Бжедуг*, Абазин*, Хатукай* і вождівства теміргоєвців.* 1539 р. Сахіб Ґерай спустошив землі абаздехів і бжедугів та планував штурмувати Оргун*, але кримці не дійшли туди [295, с. 107]. Ймовірно, що в цей час сюзеренітет Бахчисараю визнали абазини. 1551 р. пщи Хатукаю – Алегук* і Антанук пограбували османських прочан під Азаком, у відповідь на що хан пішов на них походом. Князі втекли до бжедугів, які пограбували вигнанців. Однак, кримці завітали сюди й спустошили ці землі. 30-40 тис. черкесів забрали як ясир, а подальша доля хатукайських пщи невідома [170, s. 254-260]. Ця конфронтація виснажила ханство (наступники Сахіба Ґерая не здійснювали таких масштабних походів), сприяла поширенню антикримських настроїв серед горян і їх зближенню з московитами.

У 1552-1564 рр. проти ханства повстали абазини, терміргойці й бесленіївці на чолі з Езбузлуком*, Маашуком* і Танашуком. Пщи перейшли на службу Москві й здійснювали набіги на Крим. Щоправда, після того, як в 1564 р. Маашук загинув в бою горяни запропонували перемовини [304, с. 223-

225]. Оскільки обидві сторони були знесиленими протистоянням - конфронтація завершилась компромісом. Пши Західної Черкесії відмовились від московської підтримки, визнали сюзеренітет Криму за умови впровадження інституту «аталика» та зобов'язались висилати аманатів [278, с. 217-222]¹⁴. Закріпленню позицій Бахчисараю сприяло будівництво Гази II Гераєм фортеці Газикермен* в 1595-1596 рр. та поступова ісламізація черкесів [103, с. 111-112, 114].

У 1616, 1619, 1626, 1629, 1631 і 1635 рр. бесленейці, жанейці, теміргоєвці, хатукайці, бжедуги та абазини воювали з Кримом. Бойові дії велися не під знаменами визвольної боротьби, а в рамках підтримки черкесами «qazaq sıqtaq» чи земельних конфліктів з казієвцями. Прикладом такого конфлікту був похід Шахіна Герая на Беслене у 1626 р. для покарання кузенів Джанібєка II Герая, які намагались повернути йому владу [448, р. 178; 296, с. 137]. Лише за Ісляма III Герая* Західна Черкесія була остаточно «умиротворена», а пши почали отримувати ярлики [119, с. 71; 121, с. 268-269]. Такі умови взаємин кримців з вождівствами Західного Кавказу діяли до 1783 р.

Після походу кизилбашів на Дербент в 1487 р. – османці стали заохочувати кримців до експансії в Кабарду. А коли в 30-рр. XVI ст. Кабарда стала втручатись у справи Хаджі-Тархану* – татари самі зацікавились князівством [242, с. 114-115; 295, с. 103]. 1545 р. Сахіб Герай прийняв Ельбозди - одного з удільних пши Великої Кабарди*, який просив допомоги проти свого брата Темрюка*. В битві на річці Малх Сахіб Герай розбив Темрюка. Після цього кримці забрали 10 тис. людей як ясир. Хан оселив у верхів'ях ріки Уруп громаду татар, яка пізніше змішалась з карачаєвцями [170, с. 222-230; 373, с. 47, 194-195, 334, 377]. По смерті Сахіба Герая - Ельбозди повстав проти Криму. 1552 р. кабардинці напали на Азак, але пши

¹⁴ Інститут аталика існував ще до створення Кримського ханства. Але, започаткування традиції відправляти ханзаде до черкесів приписують Девлету Гераю.

та його діти потрапили в полон (після звільнення вони поступили на службу Москві й воювали з татарами) [14, с. 48-49, 70].

Після того, як Темрюк заручився підтримкою Москви – він сам почав нападати на Крим. Кабардинці разом з московсько-ногайським військом двічі розбили кримську армію, поки казієвці здійснювали чапул на землі васальних Кабарді вільних спільнот. В 1570 р. Девлету Ґераю вдалось привернути до себе кровного ворога Темрюка – Пшеапоку* (пщи Малої Кабарди*). Спершу удача посміхалась Темрюку, який розбив казієвців та кримців [1, арк. 40; 67; с. 228, 288]. Але, того ж року в битві на річці Ахуспа ханзаде Аділь Ґерай розбив Темрюка. Пщи загинув, а два його сини потрапили в полон. Але, все таки кримцям не вдалось закріпитися в Кабарді. В битві при Молодях 1572 р. між кримцями та московитами горяни бились з обох боків. Брат Темрюка - Канбулат готувався до реваншу над татарами, уклав союз з теміргоєвцями й у 1576 р. розгромив казієвсько-кримське військо. В битві загинув казієвський сердар Гази-бей*, його брат і два сини, а онук хана Емін Ґерай потрапив в полон (щоправда, удільний кабардинський пщи Алгазуф випустив його на волю за що того вбили власні земляки) [375, с. 155].

Після цього Крим уклав мирну угоду з Кабардою. За її умовами Девлет Ґерай одружився з дочкою пщи-тхемаде* Шіапшука* – Джамал-бек, Кабарда визнавала сюзеренітет Бахчисараю і мала виплачувати харадж, а васальні їй вільні спільноти горян щороку зобов'язались присилати 100 аманатів. Тому польський посол в Криму М. Бронєвський згадує що «п'ятигорські черкеси» шлють харадж Мехмеду II Ґераю і беруть участь в його війнах [332, с. 25-28; 17, с. 350, 357].

Проте, це не означало забезпечення кримського панування над Кабардою. У кін. XVI ст. почалась війна між пщи Великої Кабарди та Малої Кабарди за титул пщи-тхемаде. 1616 р. Джанібек II Ґерай здійснив похід на підтримку Гази* (син Пшеапоки) який коштував життя його супернику пщи-тхемаде Шолоху*. Калга Девлет Ґерай і казієвці здійснювали чапули на

Велику Кабарду. Зрештою, до влади в обох Кабардах прийшли нащадки Пшеапоки: Хотокшук* (син Гази) і його кузен пщи-тхемаде Алегуко*. Мехмед III Герай одружився з сестрою Хотокшука, а Шаїн Герай взяв за жінку дочку Алегука. По смерті хана обидва пщи не визнали воцаріння Джанібека II Герая і присягнули на вірність Шаїну Герая (якому, втім, не платили данини). Тому, Джанібек II Герай наказав спустошити Кабарду. А от взаємини Алегука з Інаєтом Гераєм та Бахадиром Гераєм не склались. Пщи-тхемаде відмовив кримцям у допомозі проти ворогів (таємно визнавши сюзеренітет Москви), перестав платити данину, а горяни взяли участь в Азовському сидінні 1637-1642 рр. на боці донців. Тільки погрози Ісляма III Герая змусили кабардинців знову платити харадж [332, с. 49; 296, с. 380; 310, с. 72-73; 50, с. 207, 273; 285, с. 309].

Протягом пер. пол. XVII ст. кабардинці переймали іслам. Щоправда, це не заважало кримцям брати їх в рабство всупереч шаріату. Сюзеренітет Кримського ханства над Кабардою зберігався до 1739 р [350, с. 91]. Горяни регулярно повставали проти Бахчисараю, а татари мусили приходити сюди з каральними експедиціями.

Ісламізовані черкеси інтегрувались до державних інститутів Кримського ханства. Сини бесленіївського пщи Тарзатика: Ахмед-мірза і Алі-мірза перебували на службі в Девлета Герая.¹⁵ Також, на службі в нього перебував удільний жанейський пщи Алі-Килич. Черкеси-неофіти Ахмед-ага, Мусабек-ага і Мехмед-Шах були візирами за Гази II Герая, Джанібека II Герая, Мехмеда III Герая та Інаєта Герая [247, с. 93-97; 330, с. 463; 296, с. 85, 184-185]. Дядьком і радником Джанібека II Герая був бесленеєць Хакечай [50, с. 93]. Багато черкесів осідало на території Кримського ханства, а з сер. XVI ст. на Кавказі утворились змішано черкесько-ногайські спільноти. Такими були Татаркош* і Кремук. Останнім управляв Мехмед-бей* якого стараннями Гази II Герая призначили беклербеєм Кефе та еміром Черкесії [247, с. 93-97].

¹⁵ Вплив черкесів на Девлета Герая був таким, що караї-беї жалілись османцям на те, що хан надає перевагу горянам над кримцями. Див: [374, с. 80]

Вагомим явищем для розуміння суті кримсько-черкеських взаємин було існування інституту «аталика». Після 1571 р. ханзаде і бейзаде* часто відправляли до пщи Жане чи Беслене як вихованців. Черкеси навчали їх мудрості, бойових мистецтв та стрільбі з лука [119, с. 15-16; 121, с. 267-268]. Син Девлета Герая – Шардан Герай виховувався в жанейського пщи Пуштика*. Серед жанейців провели дитинство сини Мехмеда II Герая: Сафа Герай, Саадет II Герай і Мурад Герай (імена їх аталиків невідомі) [304, с. 225]. З невідомих причин кримські хани аж до кін 30-рр. XVII ст. перестали відправляти дітей на виховання до черкесів.

Кавказ був притулком для Гераїв, що тікали з Криму від загрози. Серед них були Нур-Девлет*, антихан Іслям Герай, вищезгаданий Сафа Герай, екснуреддін* Мубарек Герай (син Девлета Герая) та калга Шахін Герай. Сюди намагався втекти ексхан Фетіх Герай [268, с. 137; 167, s. 5; 19, с. 59]. Гераї, що жили серед жанейців та бесленейців влилися в склад черкеської еліти як «хануко»*/«лостен»*. Втім, це були нащадки не Ісляма Герая (онука Девлета Герая), а Чобаніди [483]. Черкешенки поповнювали гареми ханів. Матір'ю Саадета Герая була дочка бесленіївського пщи Магдум-Султан. Дружиною Мубарека Герая, ханів Фетіха Герая та Селямета Герая, а також мамою Джанібека II Герая, калги Девлета Герая і Мехмеда IV Герая* була донька кабардинського пщи-тхемаде Асланбека* – Дур-біке. Черкеське походження мали: друга жінка Сахіба Герая, три дружини Девлета Герая (дочка Гарзатика - Айше-Фатьма султан, сестра Алі-Килича - Хан-Сугра і Джамал-бек) та наложниця Ісляма II Герая (Шахземан). Тестем сердара Гази-бея був Пшеапока, а тестями Мехмеда III Герая – Хотокшук і жанейський пщи Гази-бей [75, с. 243-244; 245; 294, с. 247; 278, с. 153, 217-224, 319; 346, с. 285-286].

Вагомим був внесок черкесів у військову справу ханату. 1485 р. Менглі Герай привернув до себе 3 тис. воїнів-бжедугів. 5 тис. бесленіївців брали участь в поході на Москву 1521 р. Бесленіївські раби поповнювали ряди капикулу. Вони воювали проти Жане, Кабарди й донців. Бесленіївці, жанейці, абазини, теміргоевці, хатукайці та кабардинці брали участь в походах Девлета

Герая на Москву 1571-1572 рр. і в буджацькому чапулі на Річ Посполиту в 1616 р [299, с. 196; 330, с. 419; 170, с. 40-44, 72-82, 88, 90-96; 278, с. 91-95, 137-146, 151-152, 313-316; 332, с. 47, 49-52].

Даних про взаємодію кримців з народами Дагестану дуже мало. Бахчисарай встановив контакти з Кайтазьким уцмійством після 1545 р. Залежність від Криму була для даргинців обтяжливою, а після послаблення кримсько-османського впливу в регіоні - уцмійство переорієнтувався на шамхалів і Сефевідів. Також, під час кампанії калги Аділя Герая в Ширвані 3 тис. лезгинів з вільних спільнот допомагали йому воювати з кизилбашами [189, с. 69-70]. Але, в подальші кілька десятиліть лезгинські спільноти не контактували з Кримом.

Тож, відносини між Кримським ханством та його васалами будувались за принципами взаємодії між «тюрками» і «татами». Ступінь залежності васалів залежав від їх віддаленості та рівня впливу інших держав на їх політичне життя.

3. ВІДНОСИНИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА З ДАНИКАМИ

3.1. Відносини Кримського ханства з Генуєю та Венецією

В XIII-XV ст. у Причорномор'ї й Надазов'ї існували колонії Генуезької та Венеціанської республік, які взаємодіяли з тюркським населенням регіону.

Динаміка відносин між Кримським ханством та Газарією* базувалась на дотриманні угоди 1266 р. Від імені Сараю її уклав кримський улус-бей* Уранг-Тимур*. Трактат передбачав можливість облаштування факторій на Південно-Східному узбережжі за умови вільної торгівлі зі сплатою ренти в розмірі 3% (плюс процент оцінки товару та «tiyiş») і забезпечення прав тюркської громади на чолі з тудуном* або баликчи* [210, с. 154]. Тобто, консул Кафи (головного міста Газарії) фактично орендував ординські землі. Генуя не могла в повному масштабі впливати на хід справ у колоніях, становище яких залежало від ситуації в Кримському Улусі більше ніж в метрополії. Тому, Кафа мусила маневрувати між власними інтересами і політичною кон'юнктурою в Солхаті [139, р. 162-165]. 1387 р. було укладено трактат з визнанням генуезьких захоплень. В умовах анархії в Улусі Джучі Тавро-Лігурія припинила платити «tiyiş» [125, с. 160-177].

Генуезці не любили Хаджі Герая (вимагав повернення всіх боргів) та фінансували його суперників: Саїд-Ахмада (надавали підтримку грошима і добровольцями), Улуг-Мухаммеда і сина Саїда-Ахмада – Махмуда*. Вони називали хана «timor»* і приписували йому плани «змови з турками задля знищення благословенної Кафи». Генуезці обурювались з користування кримцями Авлітою (була конкурентом Кафи). За стінами міста в 1442 та 1456 р. вони дали притулок Касиму* (син Улуг-Мухаммеда), а хан мусив дарувати міщанам білих коней і гроші на утримання конкурента. Ексконсул Боруеле Грімальді* і гарнізон фортеці Лерич* підтримав «qazaq sıqmaq» Джана Герая. Однак, серія перемог Хаджі Герая змусила Кафу шукати з ним мови. Ще в 1442 р. (завдяки діяльності матері хана Асії-хатун) генуезці визнали воцаріння Хаджі Герая. Через чотири роки в розпал митної війни між

Газарією, Теодоро і Трапезундом - татари вмовили консула Джіованні Навоно*, князя Мануїла й імператора Іоанна IV* почати перемовини, бо нестабільність в регіоні шкодила Криму. Втім, лише в 1456 р. генуезці перестали відкрито інтригувати проти Хаджі Герая і стали висилати йому сукно. Для гарантії того, що влада міста не випустить Хаджі-Ахмеда (брат Махмуда) – хан мусив відправити до Кафи аманатами своїх синів: Кутлу-Замана, Менглі Герая та онука Кубека. Однак, всупереч домовленостям патриції* ще кілька років висилали дари Махмуду [237, с. 85-90, 134-135, 146-149; 232, с. 201; 235, с. 163-172]. Плетіння інтриг проти Гераїв згодом стало однією з причин падіння Газарії.

Хаджі Герай не бажав поступатись прибутками з Кафи османцям і врятував місто у 1454 р. Він привів під стіни міста 6 тис. військо після чого турки відправились додому. На знак подяки хан змусив консула Деметрію Вівальді* виплатити «*tiyiş*» в розмірі 600 сомів* (120 тис. акче) і данину медом, хутром та фруктами. Сумма виявилась непідйомною для міста. Воно змогло виплатити лише 450 сомів і то з позиками генуезького банку Сан-Джорджіо.

Кримсько-генуезькі відносини покращилися за Менглі Герая який мав серед міщан друзів і володів лігурійською говіркою. Противники хана вважали, що він ставить інтереси генуезців вище за кримські (володар сказував «*tiyiş*»). Після краху «*qazaq sıqmaq*» проти Нур-Девлета він двічі переховувався за стінами міста. Нур-Девлет і його брат Кельдиш* теж мали друзів серед міщан та переховувалися в них після детронізації. 1470 р. Менглі Герай підкупив капітана міської міліції Дж. Барбо, щоб вбити Нур-Девлета, але останнього врятував генуезець Дельпіно. Після цього Нур-Девлета і Кельдиша заарештували (щоб не гнівати їх конкурента) [329, с. 204, 355; 232, с. 202; 135, р. 92; 481, с. 202, 212, 223; 456, s. 279-280]. Також, акт інтронізації Менглі Герая у 1469 р. відбувся в центрі Кафи [456, s. 278-280; 268, с. 132-133]. В 1466-1475 рр. генуезці знову втручались у кримську міжусобицю, надавши підтримку Менглі Гераю в боротьбі з Нур-Девлетом. У 1475 р. Кафа

надавала підтримку Айдеру, який обіцяв знизити ренту [268, с. 133-135; 456, s. 280, 291; 329, с. 206-208].

Емінек, Мамак та Шейдак (син Мамака) обіймали посаду тудуна і мали в місті партії прихильників. Ворожнеча між ними призвела до того, що в 1475 р. генуезці втрутились у боротьбу за місце нового Ширін-бея та пообіцяли випустити з ув'язнення Нур-Девлета, якщо хан не прийме на посаді їхнього кандидата Шейдака (чим спричинили гнів Емінека). Ширіни володіли околицями Кафи й за потреби могли організувати блокаду міста. На думку О. Гайворонського, ханат навіть не мав потреби захоплювати Кафу, бо татари були панівним етносом Газарії й не підпорядковувались генуезьким законам. Також, в Кафі карбувались ханські монети [456, s. 312-313, 314, 324; 211, с. 119; 96, с. 1-52; 97, с. 49-107; 98, с. 1-52]. Тому, Менглі Герай перелічував Кафу серед своїх володінь (попри те, що вона була частиною Генуезької республіки) [15, с. 13-14].

Вершиною співпраці між Кримом та генуезцями стала система угод колективної безпеки. 1462 р. стурбована набігами османців Кафа визнала сюзеренітет Казимира IV. Наступного року король відправив до Кафи 500 найманців, які дорогою до Криму розграбували маєтки й були перебиті за мародерство. Після цього, Казимир IV довірив захист Газарії хану та ініціював процес створення оборонних союзів на півострові. В 1467 р, за посередництва кримців, була укладена угода між Теодоро та генуезцями, яка закріплювала кордони в статус-кво, дозволяла генуезьким, кримським та готаланським купцям вільно торгувати й зобов'язувала одну зі сторін прийти на допомогу іншій при нападі третьої. У 1469 р. Менглі Герай уклав з Тавро-Лігурією військову угоду, а у 1470 р. до двостороннього пакту приєдналась Молдова. Щоправда, погіршення відносин ханства з Польсько-Литовською державою та Молдовою призвело до краху системи безпеки. Інтриги Емінека і детронізація Менглі Герая спричинили анархію в Криму, чим скористались османці, які в 1475 р. завоювали Газарію (її частина на Арабатській стрічці дісталася кримцям). Під час цих подій кримці воювали з обох боків. 1500

нукерів Менглі Герая і Шейдака захищали Кафу, а кілька тисяч людей Емінека бились на стороні османців [54, с. 115-177].

Генуезці намагались повернути Тавро-Лігурію. 1481 р. їх посли намовляли Менглі Герая, по смерті султана Мехмеда II* скористатись міжусобицею його синів Баязида II і Джема та звільнитись з-під османського протекторату. Генуезці запропонували ханові посередництво в налагодженні відносин з Казимиром IV. Натомість кримці мали надати підтримку християнському повстанню в Кефе, а генуезький флот забезпечив би їм підтримку з моря [144, р. 380-381, 405-406; 492-493; 185, s. 340-341]. Однак, Емінек саботував перемовини, а коли Джем програв боротьбу – хан не міг ризикувати статусом заради фантомних перспектив. Небажання Казимира IV втручатись в авантюру і напад Менглі Герая на Київ в 1482 р. остаточно поховали наміри генуезців [225, с. 339-340].

Після 1475 р. частина патриціату осіла на території Сьюрташу*. Їх прирівняли до сипахів*, звільнили від податків, дозволили полювати в чаїрах* та зобов'язали воювати за хана. Головою громади був «сьюрташ-бей», який часто виступав послом Криму в Литві та Польщі [17, с. 345-346]. Серед генуезців, які на поч. XVI ст. перебували на кримській службі, були ісламізований італієць Якуб, З. Гвізольфі, Дж. Баптіст, В. Зугульфі, П. Гвізольфі, А. Гарібальді. Троє останніх сприяли налагодження взаємин між Салачиком та польсько-литовською унією. Особливо значущою роллю була роль дувана* А. Гарібальді. Він розробив проект кримсько-литовської угоди 1509 р. і був автором тексту ярлика Мехмеда Герая Зигмунту за 1520 р. А. Гарібальді комунікував з історичною Батьківщиною. Скарбник відвідував Геную де надавав нобілітету банківські послуги [168, s. 137, 140, 288, 318-326, 349, 359-362, 380; 443, с. 118, 124]. На поч. XVII ст. італійська громада переселилась до села Фоті-Сала* в османських володіннях, але далі фігурувала в зовнішній політиці ханату. Найяскравішим її представником був Дж. А. Спінола, який проводив перемовини з Річчю Посполитою, Швецією та Габсбургами [38, с. 128; 443, с. 458]. Привілейований статус кримських

італійців сприяв їх тюркизації та ісламізації й до кін. XVII ст. вони розчинилися в масі тюрків [38, с. 128; 212, с. 9-13].

Відносини ханства з Венеціанською республікою були спорадичними. З часів існування Улусу Джучі венеціанці орендували землі гирла Дону, а після 1465 р. Тана* виплачувала ренту й «*tiyiş*» Гераям на тих самих умовах, що генуезці. Відомо, що Тана підтримувала Намаганів в боротьбі з Гераями, а пізніше Венеція співпрацювала з проміжним кримським ханом Джанібеком* проти османців і Нур-Девлета. Тому, після повернення Менглі Герая на трон та завоювання Тани турками – венеціанці мусили полишити Крим [248, с. 89]. Проте, в 1481-1482 рр. вони пропонували Менглі Гераяю союз проти османців. Володар відмовив їм, але згодом прийняв групу венеціанських архітекторів під проводом А. Л. да Монтаньяна, які працювали над будівництвом Девлет-Сараю в Салачику та укріплень Ору* [88, с. 315; 330, с. 338-339]. Через обмеження османцями доступу до Чорного моря в подальші роки Венеція припинила контактувати з Кримом.

3.2. Відносини Кримського ханства з Польсько-Литовською державою

Кримське ханство межувало з Великим князівством Литовським та Королівство Польським. З 1385 р. ці держави перебували в персональній унії та активно взаємодіяли з Кримом. Генеза відносин кримців з Литвою та Польщею сягає золотоординських часів, а взаємин між ними базувалась на двох мітологемах: «Тохтамишевому дарі» і видачі ярликів

Польща була формальним васалом Улусу Джучі й платила йому нерегулярну данину. 1349 р. Казимир III* завоював Королівство Русь (васал Сараю) та отримав від хана Джанібека* ярлик на володіння Галичиною і «землями всієї Русі». В обмін поляки мали платити щорічний харадж. 1393 р. Тохтамиш* підтвердив аналогічне право за Владиславом II* [386, с. 273-275; 443, с. 6]. Однак, за два роки той перестав вважати себе васалом Тохтамиша й уклав союз з Намаганами. Пам'ять про те, що поляки назавжди перестали бути васалами татар збереглася в XVI ст. Так, кримці порівнювали політику

Владислава II Ягайла* зі заграваннями Казимира IV з Ахматом* [165, s. 196; 159, p. 59, 170; 168, s. 256]. Своєю чергою, Владислав III* визнав Хаджі Герая ханом, але співпрацював з Саїдом-Ахмадом і отримав від нього дарчий ярлик на панування Західним Поділлям [439, s. 259]. Наступні королі були змушені творити власну лінію взаємин з Кримом, не підкріплену політичними традиціями попередників. Можливо тому в кримській літописній традиції з'явився міф, що Ягеллони і всі носії герба Корибут були нащадками Шибана* й мусили визнавати старшинство Гераїв (як правонаступників Бату*) [291, с. 255-257; 289, с. 24].

На приязнішій ноті розпочались відносини Криму та Литви. На відміну від Польщі – вона не була васалом Сараю, але володіла васальними йому руськими землями. За гіпотезою Ф. Шабульдо - хан Абдуллаг* видав ярлик князю Ольгерду* на землі Волині, Київщини, Поділля та Північного Причорномор'я [387, с. 100-119]. Після розгрому Тохтамиша Тимуром* в 1395 р. Вітовт надав ексханові і його прихильникам (серед яких був батько Хаджі Герая - Гіяс-ад-Дін) прихисток у Литві. А у 1397 р. правителі уклали угоду. За її умовами Вітовт отримав у володіння Поділля, Волинь, Чернігівщину, Київщину, Смоленщину, Яголдаєву тьму*, Глинське князівство*, Верховські князівства* і Причорномор'я¹⁶ в обмін на «*tiyiş*» (трактувався як оренда Литвою ординських і васальних ординцям земель). Ці землі отримали назву «Тохтамишів дар» і стали головною мітологемою, що визначала взаємини між Кримським ханством та Литвою. Литва визнавала Тохтамиша ханом Улус Джучі, обіцяла йому допомогу та гарантувала дотримання прав татар-липок* [166, s. 259-264; 31, с. 173-174; 220, с. 86-87]. А. Шейхумеров порівнює казус «Тохтамишевого дару» - з взаєминами між Капетингами й Плантагенетами [389, с. 240].

¹⁶ Визнання литовської зверхності над Причорномор'ям не завадило першим кримським ханам претендувати на Південну Бесарабію, яка за таких умов була би кримським есклавом. Див: Розділ II

По смерті Тохтамиша і його синів Віговт співпрацював з «імператорами Солхату», бажаючи створити залежний ханат у Криму [197, с. 43-49]. Закономірно, що в 1441 р. Казимир IV допоміг Хаджі Герая зайняти Солхат. Перший кримський хан народився в Литві й був старостою Ліди. У війні між Свидригайлом* та Сигізмундом Кейстутовичем* він підтримав останнього і надав йому ярлик, завдяки чому наступник Сигізмуда - Казимир IV посадив Хаджі Герая на трон [166, s. 260; 458. с. 83, 92; 177, s. 498].

Невтручання хана у польсько-литовські суперечності за опанування Західним Поділлям і підтримка Казимира IV в протистоянні з Михайлом Сигізмундовичем сприяли тому, що король підтримував Хаджі Герая в боротьбі з конкурентами. 1453 р. до Криму прибув маршалок Радзивілл і допомагав кримцям відбивати атаки Саїд-Ахмада. Через два роки хан напав на Саїд-Ахмада, який повертался з чапулу на Поділля і розбив його біля Дніпра [458, s. 82, 93; 177, s. 517; 119, с. 14; 391, с. 200]. Через Казимира IV Кирк-Єр почав налагоджувати відносини з Польщею. Невипадково Я. Длугош називав хана «оборонцем руських земель» [142, s. 64]. Казимир IV використовував хана як арбітра у суперечностях зі шляхтою, а коли в 1461 р. у короля виник конфлікт з Сеймом - Хаджі Герай відправив йому кілька мішків золота і дарчий ярлик [140, р. 372]. Хан звільнив Вільно і Краків від виплат «*tiyiş*» і дозволив їм платити лише «*bölek*». Втім, В. Гулевич стверджує, що хан був лояльним не Польсько-Литовській державі, а Казимиру IV [225, с. 399].

Сутність проблематики протекторату польсько-литовської унії над Кримським ханством була проаналізована нами у відповідній роботі [361, с. 126-132]. Одним з підтверджень існування протекторату є матеріал листування Хаджі Герая з Мехмедом II, де хан назвав Казимира IV «паном» [446, s. 203-204]. Другим доказом є окреслена вище система оборонних союзів на Кримському півострові у якій ханат відігравав роль провідника інтересів Польсько-Литовської держави. Третім доказом слугує позиція Хаджі Герая у перемовинах з папським легатом, який у 1465 р. схилив Крим

до участі в хрестовому поході проти османців. Хан повідомив послу, що його покровителем є Казимир IV і кримці не приєднаються до коаліції поки туди не ввійде Польсько-Литовська Унія [141, s. 397-399].

Нур-Девлет у 1467 р. відправив до Польщі посольство Кошара з бажанням підтримувати приязні взаємини, визнав за Казимиром IV його володіння і уклав з ним «şartnâme». Хан прийняв посольство А. Боровського й надав польським купцям право вільної торгівлі у ханстві. Загалом, Нур-Девлет більше орієнтувався на Польщу, ніж на Литву [168, s. 292; 141, s. 450]. Схожу політику проводив Менглі Герай, який в 1472 р. уклав з королем «şartnâme» і видав Казимиру IV ярлик на володіння руськими землями Литви, Дашівом*, Коцюбіївом*, Переяславом-Рязанським*, Новгородом і Твер'ю [443, с. 19-20]. Але, сини Хаджі Герая відчували себе достатньо сильними, щоб позбутися протекторату, а невдалий для Литви хід протистояння з московитами став приводом для розривання союзу.

Коли в 1471 р. Казимир IV в пошуках союзників проти Москви зав'язав діалог з Ахматом - Менглі Герай сприйняв це як акт «зради» [439, s. 324-328; 222, с. 46]. Разом з тим, Менглі Герай розчарувався в Казимирі IV який не зміг надати допомогу жодному зі своїх союзників попри обіцянки. Відносини між Кримом та Польсько-Литовською Унією ще більше погіршилися після укладання кримсько-московського союзу в 1474 р. і остаточного визнання Кримом османського верховенства в 1478 р. 1474 р. на Галичину і Поділля було здійснено чапул на чолі з Айдером, після чого майже щорічні набіги стали ганебною традицією. Найбільш руйнівний рейд стався у 1482 р, коли Менглі Герай взяв Київ, піддав місто небаченому з часів Бату погрому та полонив воєводу І. Ходкевича. Ці події стали точкою біфуркації взаємин Менглі Герая і Казимира IV, після чого вони стали запеклими ворогами. Король писав Менглі Гераю, що той не може називатися «ханом», бо звик діяти як «слуга Москви». У відповідь хан повідомив Івану III про намір вдруге спалити Київ, після чого кримці та московити разом здобудуть Вільно і

Краків [225, с. 350; 439, с. 321-331; 447, с. 147, 155; 73, с. 333-334; 88, с. 148-151].

За приблизними підрахунками між 1500 і 1644 рр. в ясир потрапило від 500 тис. до 1 млн. осіб. У 1474, 1495, 1500, 1506, 1516, 1521, 1534, 1557, 1575, 1612 і 1644 рр. кримці брали в полон по 50 тис. осіб. З урахуванням десятків тисяч загиблих під час набігів це число є співрозмірним з втратами Чорної Африки внаслідок трансатлантичної работоргівлі [233, с. 43; 442, р. 149-159]. Щоправда, варто зазначити, що в кримських джерелах майже не згадуються чапули на Польсько-Литовську Унію аж до часів Хмельниччини. На фоні екзистенційного кримсько-московського протистояння – набіги на Литву і Польщу вважались татарами малозначущими. Так, головною проблемою межі XV-XVI ст. вони вважали не війну з Литвою, а життєву трагедію казанського ексхана Абдул-Латіфа* [389, с. 241].

Володіння Північним Причорномор'ям та встановлення у Криму лояльної влади для Литви (згодом для Речі Посполитої) було гарантією процвітання, оскільки вихід до Чорного моря давав доступ до Середземномор'я. Своєю чергою, чим більше розширялась територія Юрту – тим більше ресурсів на отримання вона вимагала. Тому, якщо ханство в першопочаткових кордонах не могло існувати без польсько-литовського протекторату - то після його розширення кримська еліта вважала за потрібне будувати взаємини з північно-західними сусідами за прикладом хана Узбека* (вважав усю Центрально-Східну Європу своєю зоною впливу). Отже, рано чи пізно хани (навіть попри власне бажання) мусили підтримувати чапули або закривати на них очі. Усвідомлення того, що ханат мав вразливі кордони надавало протистоянню інфернальних рис, бо нищачи руські села кримці нищили ресурсну базу з допомогою якої Литва та Польща могли б завоювати Крим [379, с. 56]. Для повернення колишніх взаємин з Польсько-Литовською державою кримцям було необхідно відмовитись від боротьби за єдність «Taht Memleketi», повернути Північне Причорномор'я Польсько-Литовській Унії та відмовитись від османського протекторату. Від першого і другого кримці

не могли відмовитись з міркування власного гонору, а здійснити третє заважала панісламська солідарність. Відносини епохи «clash of civilisations»* вже не змогли повернутись до парадигми часів Хаджі Герая, бо для її відновлення був необхідний аксіологічний злам постмодерної доби.

Одним з головних завдань Менглі Герая було будівництво конкурентоздатної Литві економіки. Тому в 1480-х рр. в захопленому кримцями Північному Причорномор'ї на місці ординських та литовських застав було засновано ряд міст і фортець для контролю над транзитними шляхами. Проте, 1492 р Литва отримала реванш за пљондрування Києва, коли козаки спалили Тягинь*, а наступного року загін авантюристів за участі ханського брата Оздеміра знищив Озю [262, с. 146, 152; 89, с. 151, 167]. Прикметно, що аж до сер. XVII ст. Польсько-Литовська Унія не полишала надії повернути Північне Причорномор'я [287, с. 23-25].

Іншим завданням Менглі Герая була підтримка опозиційних в Литві. Хан листувався з князями, які задумали вбити Казимира IV і виражав їм підтримку. Оскільки І. Ходкевич доклав зусиль для фіаско змови, стає зрозумілим чому Менглі Герай зруйнував підконтрольний йому Київ. Як помсту за дії хана король прийняв пропозицію Нур-Девлета про поновлення свого сюзеренітету над Кримом, а потім підкупив Емінека і той перейшов на бік Намаганів. Також, Вільно підтримувало Штефана III у війнах з кримцями й османцями [274; с. 68, 85-90].

Після початку ворожнечі між Кирк-Єром та Вільно становище литовських та польських дипломатів у Криму суттєво погіршилося. Вельможі принижували амбасадорів у присутності хана, а литовський посол П. Пашкович у 1485 р. помер за загадкових обставин (Литва вважала, що його отруїли). Наступне посольство до Кирк-Єру кинули до зіндану (після чого Казимир IV розірвав взаємини з ханатом). 1495 р. кримці пограбували посольство В. Глинського, яке прямувало до Сараю (з приводу чого обурився навіть Менглі Герай). Хан теж не вирізнявся зразковою поведінкою. Так, в 1480 р. він пообіцяв І. Глинському, що припинить чапули на Литву, але за

кілька місяців очолив похід на Брацлавщину. При цьому, становище кримських послів було значно кращим. Їх статус був захищений глейтом*, а утримання лягало на плечі казни. Останній пункт призводив до зловживань Криму, який відправляв до Литви посольства в складі кількох десятків осіб. Їх утримання обходилося у фантастичну суму. Цікаво, що в Литві та Польщі (на відміну від Московії) чомусь не з'явилося стаціонарних кримських посольств [168, s. 216-217, 230; 284, с. 58-60].

Старший син Казимира IV Ян Ольбрахт прагнув посадити на трон Молдови Зигмунта, щоб вдарити по Криму з двох боків. Боязнь втратити владу змусила Штефана III разом з татарами й турками доценту спустошувати Корону під час польсько-османської війни 1485-1503 рр. Масштаби знелюднення Галиччини й Поділля були такими, що Сейм розглядав перспективу їх заселення іноземними колоністами [465, s. 62]. Гіркота поразок завдала удару по шляхетській свідомості та надовго зіпсувала кримсько-польські відносини. Корона й руські землі Литви постраждали від чапулів набагато більше ніж Вільно чи Жемайтія – тому ставлення польської шляхти й руської шляхти Литви до кримців аж до поч. XVII ст. було гіршим ніж ставлення до них з боку литвинів та жеймайтів¹⁷.

Інший син короля - Олександр* не брав участі в авантюрах брата, прагнув припинити руйнівні чапули й намагався примиритися з Кримом. 1493 р. до Кирк Єру послали І. Борисовича для відновлення дипломатичних взаємин, а князь писав ханові, що завоювання Північного Причорномор'я було марною витратою часу для кримців, бо Литва була готова віддати його Менглі Герая як ф'єф* [158, р. 55-56]. Хан мусив піти князеві на поступки, бо Литва та Польща навчилася оборонятися від татар, а Стамбул схилився до

¹⁷ Литовська шляхта вважала татар «благородними варварами». Вона побоювалась їх за набіги, але шанувала за енергійність та цікаву культуру. В творчості М. Стрийковського та М. Литвина були присутні тюркофільські мотиви. Втім, образ кримців у шляхетській свідомості русинів і поляків до поч. XVII був негативним. До кримців ставились як до «нечестивих бусурман і пекельних дикунів». Він почав змінюватися на краще тільки під впливом частих контактів з татарами і усвідомлення існування спільної екзистенційної загрози Криму та Речі Посполитій з боку Москви. Див: [318, с. 148-149; 300, с. 137]

миру з Польсько-Литовською Унією. Річ в тому, що в 1487 р. Ян Ольбрахт розбив заволжських татар під Копирстином, а в 1491 р. їх також розгромив урядник М. Ходецький і литовський гетьман С. Гольшанський під Заславем. 1497 р. київський воєвода К. Острозький розбив кримців та полонив Мехмеда Герая під Брацлавом. Того ж року литвини розгромили кримців під Полонним та Сороківкою, а Пани-рада* вмовляла князя завоювати Крим і віддати його Оздеміру. Зрештою, 1496 р. Менглі Герай дав згоду на перемир'я з Олександром, присягнув на Корані не здійснювати походів на Литву, князь почав виплачувати Криму щорічний «*tiyiş*», а обидві сторони обмінялись полоненими. Кримці трактували це як визнання Олександром їх сюзеренітету, а князь вважав данину платою за забезпечення Литви від набігів. За посередництва З. Гвізольфі у 1500 р. хан назвав Яна-Ольбрахта «вельмишановним братом» і виразив готовність замиритися з ним. З 1501 р. Олександр став королем Польщі й тому сума «*tiyiş*» ділилась між литовською та польською казною, а Вільно і Краків відправляли до Криму одного посла [158, р. 111; 311, с. 23; 145, с. 7-18; 439, с. 417-422, 429-436].

Втім, налагодження діалогу з Олександром не означало, що ханат перетворився на дружню до Литви країну. Виросло покоління, яке бачило перманентну гризню Польсько-Литовської унії з Кримом, а фактор кримсько-московського союзу змушував хана підтримати Москву у новій війні з Литвою. Цього разу Менглі Герай був обмежений присягою - тому він послав Мехмеда Герая для спустошення Литви. Попри це, Олександр не втрачав надії переманити хана та у 1500 р. запропонував виплачувати Кирк-Єру по три гроша на рік за кожного обивателя на Київщині, Волині та Поділлі якщо татари будуть воювати з московитами. Менглі Герай відповів відмовою [158, р. 154-156]. Та згодом у Ковно* осів ексхан Намаганового Юрту Шейх-Ахмад*, довкола якого могли згуртуватись противники Гераїв. Боязнь, що Олександр випустить його на волю змусила Менглі Герая у 1505 р. укласти довгоочікувану мирну угоду, яка закінчила війну між Кримом та польсько-

литовською унією на умовах звільнення всіх полонених і збереження статус-кво [443, р. 30-31].

Примирення Криму та Польсько-Литовської держави не розв'язало проблеми чапулів на Польщу та Литву, а породило «plausible deniability».* Адже, підлегла Салачику Мансурова Орда слабо контролювалась ханом і продовжувала набіги. Поруч з цим, на документі мирної угоди стояв підпис Менглі Герая, калги Ямгурчі, ханзаде Ахмеда Герая, Девлета-Бахти Барина і Девлетека Ширіна, а решта представників кримської еліти нічого не підписували й тому не виконували умов трактату. До прикладу, в 1506 р. ханзаде Фетіх Герай і Бурнаш Герай відправились у похід на Литву і були розбиті маршалком Михайлом Глинським* під Клецьком. Сам Менглі Герай не підтримав ініціативи синів [429, с. 214-230]. Рейди досягли Вільно та виснажували Литву, а невиконання кримцями угоди 1505 р. підвищувала шанси початку нової конфронтації. Проте, Салачик розумів, що перманентна ворожнеча з північно-західними сусідами приносить йому колосальні економічні втрати, а девальвація кримсько-московського союзу робила хана більш поступливим до перемовин з Польсько-Литовською Унією. Тому, з приходом до влади Зигмунта відбулась дипломатична революція, яку Я. Пилипчук назвав «новою татарською політикою» [391, с. 234; 303, с. 99-100].

1506 р. кримські послы були присутні на коронації Зигмунта і того ж року Таваккул Мангит* уклав з монархом Мельниківську угоду, за якою Крим зобов'язався виконувати попередні домовленості. Хан назавжди зняв з короля статус васала, а Литва та Польща припинили оскаржувати права Гераїв на «Taht Memleketi». 1507 р. хан надав Зигмунтові дарчий ярлик на Галичину, Волинь, Київщину та Поділля і змусив родичів та карачі-беїв* підписати лист угоди з Ягеллонами. В обмін Зигмунт почав виплачувати Салачику «ulufe» в розмірі 4500 флоринів* на рік. Хан намагався виторгувати в Зигмунта вдвічі більшу суму, зобов'язання вбити Шейх-Ахмада і поновлення практики відрядження двох окремих посольств до Криму. Але, король делікатно відмовив. Внаслідок загострення «казанського питання» - у 1509 р. Крим

погодився воювати з московитами, і в 1514 р. калга Мехмед Герай разом з київським воєводою А. Немировичем пограбували Сіверщину [37, с. 27-28; 40, с. 52-53; 443, р. 33, 44; 423, с. 137, 140, 286, 349, 359-362; 89, с. 152-153; 470, с. 286].

Попри те, що опоненти критикували «нову татарську політику» за «капітулянство» - надходження дарів до Криму сприяло появі пролитовської партії. До неї входили Мехмед Герай, Ахмед Герай, Абдуррахман і Кулюк Кипчаки, Девлет-Бахти, А. Гарібальді, ісламізований полонений поляк Януш, митник Озю Якуб, ханський племінник Япанча, ханський мулла Баба-Шах і хазнедар Джан-Махмуд [342, с. 27, 49-50; 443, р. 37]. На чолі партії стояли Мехмед Герай і Абдуррахман, які щороку отримували від Литви 2 тис. флоринів та кілька десятків рулонів сукна. Її підтримку забезпечувало купецтво Іслямкермену*, чиїм управителем був Абдуррахман. Воно багатіло на торгівлі з Литвою [342, с. 52].

1513 р. партія лобювала угоду про дружбу з Зигмунтом, в якій Польсько-Литовська держава погодилась на забуття всіх здійснених з 1474 р. образ. 1514 р. за її сприяння Менглі Герай видав Зигмунту ярлик, який надавав тому права на Корону, Литву, Новгород, Тверь, Переяслав-Рязанський та Псков. Купцям з Польщі та Литви дали право вільної торгівлі на території Кримського Юрту. Того ж року Зигмунт просив Менглі Герая використати вплинути на Москву, щоб та уклала мирну угоду з Польщею окремо від Литви [443, р. 44].

Еволюція взаємин Криму з Польсько-Литовською Унією дійшла до появи інституту «закладників» – Гераїв, яких відправляли до Литви як аманатів. Ще в 1479 р. Менглі Герай прагнув укласти перемир'я з Казимиром IV і запропонував йому віддати в заручники Мехмеда Герая (але король не прийняв пропозиції). В рамках миротворчої політики Олександра – Бахтіара Ширіна відправили заручником до Литви як гарантію того, що його батько Девлетек не буде її шарпати. Після набігу ханзаде Махмуда Герая і Бурнаша Герая в 1510 р. і розгрому кримців під Рутною - Зигмунт поновив перемовини

щодо закладництва Гераїв, а Менглі Герай погодився за умови підвищення «*ulufe*» до 15 тис. флоринів. Того ж року до Вільно відправили його онука Джелаладдіна Герая разом з Девлетом-Бахти, А. Гарібальді та Дж. Батісто де Сан-Ніколо. 1512 р. аманатом став ще один ханський онук Кемелеш Герай. Їм надавали право вибирати місце проживання і утримання за рахунок Зигмунта. Своєю чергою, Польсько-Литовська держава надіслала до Криму Г. Громико, який представляв її інтереси [168, с. 208, 214-219, 269-277, 369-372, 413-415]. Зникненню інституту закладництва не сприяла навіть загадкова смерть Джелаладдіна Герая у 1513 р. Але, перебування закладників у Литві не розв'язувало проблеми «*plausible deniability*», бо у 1512 р. кримці грабували Волинь і Поділля (поки під Лопушнею не були розбиті К. Острозьким), а їх залучення до литовсько-московської війни 1512-1522 рр. було поверхневим [284, с. 72]. Парадигма відносин Кримського ханства і Польсько-Литовської Унії потребувала змін, які були неможливі за життя Менглі Герая (котрий став заручником створеної ним самим політичної кон'юнктури).

1515 р. Мехмед Герай підтвердив готовність зберігати дружбу з королем. Наступного року він прийняв посольство С. Скіндера, який заявив, що Зигмунт не бачить сенсу у виплатах «*ulufe*». Замість «*ulufe*» посол запропонував виплачувати «*bölek*» золотом і сукном, і Салачик прийняв пропозицію [122, с. 257; 135, р. 110-117]. Польсько-Литовська держава шукала приводу позбавитись необхідності виплат і для початку запропонувала змінити їх символічну суть. Тим більше, що польський Сейм та литовська Пани-рада не бажали сприймати «*нової татарської політики*» [379, с. 68]. Великодержавні плани Мехмеда Герая викликали занепокоєння Вільно і Кракова. Проте, поглиблення кримсько-московських суперечностей і загроза Москви сприяли зближенню Криму і Польсько-Литовської держави.

Лояльність пролитовської партії забезпечувалась підкупом кримської еліти. Траплялось, що окремі її представники в бажанні виторгувати преференції змінювали політичну орієнтацію. Наприклад, калга Ахмед Герай в 1516 р. перейшов до промосковської партії й став нападати на Литву.

Девлет-Бахти прямим текстом стверджував, що він любить Зигмунта, бо той надсилає йому дари, а Василя III* не любить за те, бо той їх не дає. Навіть ідеолог партії Абдуррахман в 1522 р. був серед прихильників миру з Москвою, але під 1534 р. знову згадується в її списках [89, с. 188, 259-270, 269-270, 277, 328, 359-362, 454, 473, 637, 657-658]. Багаті дари тішили самолюбство вельмож, але сприяли появі жадібності й розбрату в середовищі кримської еліти. В результаті, коли 1516 р, ханзаде Алп Герай (за намови Москви) спустошив Корону до Татр - він зірвав перемовини батька з поляками про союз. Через два роки в присутності посла І. Горностая дружина Мехмеда Герая Нурум-Султан зірвала відрядження одного з синів закладником до Литви [89, с. 472-473, 502-503]. Усвідомлення того, що хан не може контролювати власну жінку викликало насмішки іноземців [89, с. 364, 502-503].

Попри наявність проблем, динаміка взаємин між Кримом і Польсько-Литовською державою розгорталась в позитивному ключі. 1517 р. хан відправив закладником свого сина Максуда Герая і видав Зигмунту ярлик, що зменшував податок «*ad valorem*»* для купців [443, р. 52]. Ложкою дьогтю стали події 1518-1519 р, коли козаки спалили Озю, а Бахадир Герай спустошив Галичину та Волинь і розбив К. Острозького під Сокалем [478, с. 145-153]. Склалась можливість зближення Москви та Салачику. Щоправда, суперечності поховали цей проєкт, і в 1520 р. хан видав Зигмунту ярлик на наявні землі в обмін на що король мав відправити до Криму партію пороху. Було укладено нову угоду. Король обіцяв продовжити виплату «*bölek*», хан - не чіпати Литву та Польщу, аманатами до Корони відправлялися Авліяр і Муртаза Ширіні, литвини і поляки визнавали Сахіба Герая казанським ханом, а Ягеллони та Гераї мали виступити проти Москви [443, р. 58]. Якщо кримці порушать угоду – Зигмунт пригрозив випустити Шейх-Ахмада і спустошити Крим з азовськими козаками [135, р. 110-117]. Зрештою, 1521 р. татари сплюндрували Московію (в поході брав участь козацький ватажок О. Дашкевич) [443, р. 60-61].

Куди більш непросто склалися відносини з Польсько-Литовською Унією в Саадета Герая, який залежав від волі Стамбулу. Спершу вони були дружніми, бо Зигмунт (подібно до Сулеймана) підтримував права Яноша Заполья* на угорський трон і османці не хотіли конфліктувати з ним. 1523 р. хан виявив готовність зберігати союз з королем, але антикримська партія Литви вимагала скористатись з важкого становища Криму після ногайського погрому і завдати удару. Зрештою, Зигмунт закрив очі на спалення козаками Іслямкермену і почав готуватись до походу на Аккерман [443, р. 72; 132, р. 299; 471, с. 237-256]. Після цього в 1524 р. калга Узбек Герай та султаноглани* Іслям Герай, Бучак Герай і Янтур Герай спустошили Польщу. Про руйнівну силу набігу свідчить те, що в ньому брали участь навіть татарські жінки, а османці відтепер спонукали Салачик здійснювати чапули [380, с. 97-100; 377, с. 201; 251, с. 43-44; 36, с. 373; 378, с. 231; 382, с. 11-23].

Різде погіршення взаємин з Зигмунтом змусило Саадета Герая зблизитись з Москвою і в 1527 р. відправити на Литву чапул Сахіба Герая (розбитий під Ольшаницею). Але, відносини з московитами згодом безнадійно зіпсувались. Своєю чергою, спроби володаря відновити діалог з Зигмунтом закінчились тим, що той дав наказ випустити Шейх-Ахмада на волю [75, с. 415-417; 380, с. 103-104; 378, с. 230-231; 129, р. 219]. Отже, в кінцевому результаті «нова татарська політика» провалилась. Красномовним свідченням того наскільки далеко зайшла ворожнеча Саадета Герая та Зигмунта є лист кримського хана до Василя III, в якому хан назвав короля «холопом», вважаючи того васалом Салачику [345, с. 174]. Зигмунт натомість перестав виплачувати «bölek».

Політика Саадета Герая сприяла зникненню інституту закладництва, оскільки наявність племінників-аманатів (конкурентів хана) тільки провокувала чапули. Ба більше, у 20-х роках XVI ст. з'явилась проблема кримськотатарських біженців в Польсько-Литовській державі. Випадки втечі татар з ханства до Литви відомі з часів Казимира IV. У нього оселились Саїд-Ахмат, його нащадки, Девлеш (син Девлет-Яра, брата Менглі Герая), його син

Узбек, Нур-Девлет, його син Мілеш, Айдер та Оздемір. Оздеміру, Темрюку і Джанібеку (сини Мілеша) були даровані маєтки у Литві. 1507 р. до Черкас втік слуга Менглі Герая – Шади-чекмень, а його дефтердар* Ібрагім втік до Польщі. 1519 р. в Каневі оселився син Оздеміра, який прийняв християнство [379, с. 84-85; 240, с. 108; 88, с. 151, 167]. Після початку реформ Саадета Герая та репресій проти Ширінів міграція татар з Криму набула масового характеру (до Литви втекла ціла гілка роду на чолі з Малік-Башом). Липки заснували татарські села на Київщині, Волині, Поділлі й в Кракові [240, с. 107-113; 306, с. 105].

Серед громади липок найбільш дієвим козирем став племінник хана Іслям Герай. Після того, як його чапул був у 1524 р. знищений козаками, він потрапив у немилість до Саадета Герая і володар вирішив вбити родича. Дізнавшись про це Іслям Герай оголосив себе законним ханом, а дядька – узурпатором. Після довгої боротьби він примирився з вінценосним родичем, але у 1528 р. знову почав воювати з дядьком, зазнав від нього поразки та втік до Литви, яка пообіцяла вигнанцю допомогу [380, с. 104]. Зигмунту була вигідна міжусобиця в ханаті. Іслям Герай теж був зацікавлений в ескалації конфлікту дядька з королем та саботував перемовини між ними. Взаємовигідний союз досяг кульмінації в 1528-1529 рр. разом зі створенням антикримської коаліції, до складу якої входили Литва, Польща, Іслям-султан, Шейх-Ахмад, ногайські сердари та Ширіни. Метою коаліції було розчленування Кримського Юрту між Хаджі-Тарханським ханством, Литвою та дружнім до Польсько-Литовської Унії уламком ханату на чолі з Іслямом Гераєм [66, с. 235]. Козаки з допомогою нукерів Іслям-султана мали взяти штурмом Озю та Ор і увійти до Криму, а ногайці й астраханці повинні були захопити східні володіння ханату. Проте, по смерті Шейх-Ахмада союзники не надали обіцяної підтримки. Тим часом, люди антихана здобули Озю, але напали на його побратима Є. Язловецького. Іслям-султан заступився за приятеля й підняв шаблю проти татар. Після цього Ширіни покинули Ісляма Герая і той мусив домовлятися з дядьком про мир. Щоб помститись Зигмунту

- Саадет Герай відправив на Литву чапул, який був знищений у 1530 р. під Галтвою і Полозор'ям (це був останній набіг який дійшов до Вільно) [380, с. 109; 390, с. 270; 66, с. 107, 170, 192, 213; 36, с. 377; 39, с. 525]. 1532 р. після поразки нового «qazaq ıraq» Іслям Герай втік до Черкас, куди прибув його дядько з вимогою видачі племінника. Антихан не покладається на милість міщан і втік на Дон, а Саадет Герай здійснив невдалу спробу взяття міста. Попри все, Іслям Герай відіграв цінну роль для Зигмунта. Саадет Герай був зайнятий внутрішніми справами й не міг (попри угоду з московитами) здійснювати повномасштабних набігів на Польсько-Литовську Унію в умовах її війни з Москвою [23, с. 1-3, 5; 7, с. 91, 93; 275, с.108].

Сахібу Гераю який проводив політику розширення кримського впливу у «Taht Memleketi» було необхідно замиритись з Польсько-Литовською Унією, щоб не воювати на кілька фронтів. 1533 р. хан здійснив перший крок для налагодження взаємин просячи допомоги короля для примирення з племінником, а після спустошив московські території й повідомив Литву, що бажає миру [130, р. 628, 703].

Відновлення діалогу залишалось неможливим поки Вільно і Краків продовжували визнавати Ісляма Герая законним правителем. За посередництва Стамбулу литвини та поляки розпочали перемовини з Сахібом Гераєм. Іслям-султан дав привід для розриву взаємин, бо дізнавшись, що його обговорюють поза спиною почав співпрацювати з Іваном IV* [135, р. 126; 383, с. 122-123; 338, с. 21-22]¹⁸. 1534 р. відбувся обмін посольств: А. Горностаї відвідав Бахчисарай, а Дівей-мірза Мангит* – Краків. Сторони домовились припинити рейди, а Зигмунт зобов'язався поновити виплату «bölek» [443, р. 73; 415, s. 97; 383, с. 119, 121-123; 131, р. 183]. 1535 р. Крим відвідав В. Тишкевич, який визнав Сахіба Герая законним ханом. Після цього було укладене «artnâme» між Сахібом Гераєм та Зигмунтом. Литва і Польща мали

¹⁸ Попри це Краків та Вільно не списували Ісляма Герая з рахунку і зберігали з ним таємні взаємини на випадок конфлікту з чинним ханом. Б. Черкас стверджує, що пограбування Іслям-султаном в 1535 р. посольства Тишкевича було театральною імпровізацією створеною для того, щоб антихан отримав «bölek» і напав на Московську державу. Див: [383, с. 123]

розірвати взаємини з Намаганами; «bölek» було доповнено «ulufe» в розмірі 7500 флоринів, 200 рулонів сукна ханові й 200 калзі Ахмету Гераю; купці з Литви та Польщі отримали право імпортувати товари через кримські порти; хан обіцяв припинити чапули і вимагав від князя приборкати козаків; Крим визнав за Зигмунтом права на Смоленщину, Гомель і Сіверщину; Сахіб Герай обіцяв допомогти Зигмунту в боротьбі з Москвою і надіслати до Вільно коней; також хан назвав короля «братом» [30, с. 185-187; 443, р. 76-79; 429; 398, р. 199; 383, с. 122]. Виконуючи союзні домовленості – кримці в 1535-1537 рр. руйнували Рязанщину та Сіверщину.

Процес зближення Кримського Юрту з Польсько-Литовською державою був припинений у 1538-1539 рр. під час походу калги Еміна Герая на «Gürel»*. Його причини достеменно незрозумілі (відомо, що частина кримської еліти обурювалась заборонами чапулів на Литву і Польщу). Похід згадується Реммалем-ходжею, але в литовському та польському літописаннях відсутні згадки про нього [170, с. 46-47]. Очевидно, маршрут походу проходив Диким Полям і Південним Поділлям і тому не потрапив до уваги польсько-литовських хроністів.

1539 р. Аракчі-мірза їздив до Кракова з пропозицією укладення трактату про мир і дружбу. Наступного року хан видав Зигмунту ярлик як князю Литви. За його умовами хан визнав його права на Смоленщину і Сіверщину; Литва відмовлялась від претензій на Північне Причорномор'я; «ulufe» підвищувалось до 15 тис. флоринів, 394 рулонів сукна і «bölek» на 2 тис. флоринів (Литва наполягла, що даватиме дари лише Гераям та карачі-беям); хан пообіцяв провести похід на Москву у 1541 р [443, р. 82-83; 72, с. 11-14; 439, с. 171-172; 30, с. 383]. Наступного року посол Алі-Ходжа домовився про укладання угоди з Коронаю. Сахіб Герай надав право купцям з Польщі та Пруссії вільно торгувати на території ханату; Корона мала виконувати ті ж самі зобов'язання з приводу «ulufe», що й Литва; розмір кримського посольства до Кракова обмежувався кількістю до 25 осіб; поляки обіцяли ханові підтримати виправу на Москву; Сахіб Герай мав покарати

очільників чапулів на Польщу, заарештувати їхні сім'ї та повернути награване власникам [443, р. 83-84, 372].

Протягом подальших років правління Сахіба Герая кримсько-польські взаємини залишались приязними, адже після провалу походу на Москву хан уклав з Польщею нову угоду аналогічну попередній. А ось взаємини Криму з Литвою ледь не зайшли у глухий кут через неможливість територіальних розмежувань в середній течії Південного Бугу та пониззі Синюхи, після чого хан у 1548 р. написав Зигмунту II Августу* про те, що ці землі «не є твоїми чи моїми, а належать Богові» [439, s. 131; 342, с. 7-8]. Оскільки старий кримсько-литовський кордон по річці Самара більше не відображав реального стану речей (землі були давно заселені козаками) – Литва вмовила Сахіба Герая визнати нову границю по річці Кінські води (відділяла Кримський Юрт від північно-західних сусідів аж до 1783 р.) [443, р. 87-89].

В такий спосіб між Кримом та Литвою на півдні Поділля і на Дикому Полі була закріплена нейтральна зона, яка слугувала буфером між кочовим і осілим населенням. Щоправда, при цьому не враховувався фактор її стихійної колонізації. Під керівництвом старости Бару Б. Претвича колоністи почали витіснити ногайців з буферних територій і спустошили їх кишлаки* до міста Баліклей*, а коли кочовики здійснили чапул на Поділля – Б. Претвич атакував Озю. Староста вважав, що для пацифікації південного кордону Литва повинна першою нападати на Кримське ханство і критикував Вільно за поблажливе ставлення до мусульман. Після спалення міста в 1549 р. – османці намовили Еміна Герая спустошити Поділля, а роком пізніше Зигмунт II Август звільнив Б. Претвича з посади за наполяганням Сахіба Герая і Сулеймана [477, s. 433-434; 415, s. 184-186, 198]. Однак, звільнення старости не позначилось на динаміці відносин між тюрками й колоністами. Останні користувались нестабільністю в ханаті після детронізації Сахіба Герая в 1551 р. та здійснювали набіги на його територію.

Того ж року Девлет Герай спустошив Поділля. Похід був здійснений за спонуканням Сулеймана, який підозрював Зигмунта II Августа в

прогабсбурзькій політиці [416, s. 60-63; 460, s. 363-364]. Відновлення конфронтації обернулось для ханату катастрофою, оскільки воно збіглося з завоюванням Надволжя московитами і відволікало увагу кримців від цієї проблеми. Важким становищем Криму знову скористалась антикримська партія Литви - представники якої здійснювали набіги на ханат. У відповідь Девлет Герай вдруجه сплюндрував Поділля і Київщину [415, s. 190-192; 206, s. 103-106, 110-111].

Чинна ситуація дозволила Польсько-Литовській державі почати торги за змінення умов виплат дарів. Так, якщо у 1551 р. посол Бійтек (син Абдуррахмана) домігся виплати «ulufe» в розмірі 2 тис. флоринів і 394 рулонів сукна – то наступного року Девлет Герай мусив звільнити Польсько-Литовську державу від виплат «ulufe» та призначив замість них «adetler». Також, хан визнав за королем чинні володіння [441, p. 240-241; 443, p. 91-92; 75, s. 415]. Зигмунт II Август також перебував у складному становищі (Литва програвала Лівонську війну) і купував лояльність кримських вельмож, щоб ті не турбували його набігами та шарпали московитів. Втім, економіка Литви перебувала в кризі - тому у 1560 р. Девлет Герай зобов'язався не надсилати до Вільно чи Кракова свиту з християнських та юдейських підданих разом з посольством, бо в казні не було грошей на утримання такої кількості людей [443, p. 96].

Литва досягла того, що в 1561 р. хан спустошив Сіверщину, а наступного року отаборився на річці Самара, звідки кримці шарпали московитів. Однак, серія поразок Литви у 1563-1564 рр. схилила хана на сторону Москви. Вона запропонувала Кримові союз проти Литви й Польщі, у відповідь на що татари почали вимагати таких коштів, що росіяни відмовились продовжувати перемовини. Цим скористались литвини, які запропонували ханові здобич з майбутнього походу на Москву [366, s. 310-311, 314-315]. Для означення явища боротьби Вільно і Москви за симпатії татар С. Соловійов запропонував термін «кримський аукціон» [335, s. 580]. Девлет Герай сперечався з власними синами Мехмедом Гераєм та Аділем

Ґераєм, з матір'ю і жінкою Айше-Фатьмою, які переконували хана не вірити Москві. Зрештою, тиск, який чинили на правителя представники пролитовської партії (Мехмед Ґерай, Айше-Фатьма султан, Хан-Сугра, Аділь Ґерай, Аз'я Ширін, Аспад-бей, мірзи Ямгурчі та Ак-Мамик і біженці з Казанського ханства) змусили його обрати союз з Вільно [53, с. 218-219, 224-225; 207, с. 3-33; 472, с. 10, 48; 366, с. 321; 296, с. 19-20, 24; 320, с. 145].

Після Люблінської Унії 1569 р. Польща успадкувала від Литви питання «Тохтамишевого дару». Корона стала єдиним північно-західним сусідом Юрту. Кримсько-литовські контакти перетворились з динамічних на спорадичні й розглядаються в контексті кримсько-польських взаємин. Пролитовська партія в Кримському ханстві перетворилась на пропольську.

Після взяття Москви Девлет Ґерай марно вимагав в Сейму збільшити «adetler». В результаті у кризовий момент хан опинився тет-а-тет з московитами, а у 1575 р. кримці доценту спустошили Корону. Цей рейд був настільки руйнівним, що лєвова доля руської шляхти не приїхала на Сейм, бо мусила боронити свої землі. Щоправда, перед цим люди Генріха Валуа* відіграли роль посередників у перемовинах між Девлетом Ґераєм та Іваном IV [366, с. 325-326; 57, с. 82-86].

Мультивекторна політика Девлета Ґерая (який виріс у Стамбулі) була продовженням аналогічного курсу Менґлі Ґерая доповненого доктриною султана Селіма*. Її сутність полягала в дотриманні балансу між Московією та Польсько-Литовською державою шляхом підтримки слабшої зі сторін з метою недопущення гегемонії її супротивника. Політика застосовувалась до XVIII ст., коли кримці перестали сприймати Польщу як загрозу безпеці [442, с. 77, 114, 119; 311, с. 23]. З точки зору історичної ретроспективи вона була провальною. Річ Посполита не становила половини загрози яку несла Московська держава, а під час кризових моментів (коли було потрібно об'єднатися) поляки й кримці часто пригадували старі чвари.

Заручником мультивекторної політики став Мехмед II Ґерай. В перший рік правління хан (побоюючись посилення Речі Посполитої) напав на Польщу

і запропонував Івану IV союз. Калга Аділь Герая в 1578 р. спустошив Київщину та Полісся і пішов звідти, коли воєвода В. Острозький заплатив йому 2 тис. флоринів. Зрозуміло, що Стефана Баторія (волів виграти Лівонську війну) не влаштовували метання хана, і він звернувся до Мурада III, щоби той змусив Бахчисарай припинити загравати з Москвою. Того ж року Мехмед II Герай пішов на поступки полякам [366, с. 336-337; 169, s. 134-138].

1578 р. посол М. Бронєвський відвідав Бахчисарай для укладання військового трактату. Щоправда, амбасадор не зміг переконати Мехмеда II Герая наступати на Московську державу спільними силами кримців і поляків [17, с. 335; 412, s. 44-48]. 1582 р. Мехмед II Герай видав Стефану Баторію ярлик на володіння землями «Тохтамишевого дару», встановив розмір «adetler» у 8 тис. флоринів і гарантував вільну торгівлю польських купців. Шляхта сприймала «adetler» як хабар і прагнула перемовин з Кримом з позиції сили. Вона не плекала ілюзій на рахунок Мехмеда II Герая, і в 1581 р. староста Черкас та реєстровий гетьман М. Вишневецький (який за рік до цього разом з татарами взяв участь в чапулі на Московську державу) прийняв очільників невдалого «qazaq sıqmaq» - братів володаря: Селямета Герая й Алпа Герая, проігнорував вимогу видати бунтівників ханові та відпустив на волю за умови, якщо вони поклянуться ніколи не нападати на Річ Посполиту [389, с. 241; 146, s. 52; 13, с. 50; 280, с. 194-196].

Варто сказати, що після перемоги у Лівонській війні Стефан Баторій не потребував союзу з кримцями та османцями. Йому було потрібно довести легітимність Габсбургам та Риму, які звинувачували короля в надмірній османофільії. Тому король планував війну з османцями, що загрожувало ворожнечою з Бахчисараєм, на заваді чому стала смерть монарха [443, р. 102, 107-108; 412, s. 103-11, 123-125].

Правління Ісляма II Герая ознаменувалось черговим погіршенням взаємин з Річчю Посполитою через підтримку запорожцями проміжного хана Саадета II Герая. У відповідь Іслям II Герай долучився до запланованого кримсько-османського походу на Корону. Представники пропольської партії у

Криму (Ішим та Шигім Барини, Абдуллаг Кипчак, Джан-Алі Сіджеут і Кара Аргин) саботували похід, а їхні нукери дезертували з табору (для наведення порядку Стамбул відправив яничар). Здійсненню виправи завадила смерть Ісляма II Герая [62, с. 66, 68].

Відносини наступного хана Гази II Герая з Річчю Посполитою теж розпочались на негативній ноті, бо володар почав вимагати поновлення «*tiyiş*» і визнання свого сюзеренітету. Відмова Польщі розлютила Гази II Герая і той очолив похід в Галичину у 1589 р [474, s. 59]. Через два роки хан написав листа Зигмунту III* і критикував короля за діяльність козаків. Невдалий похід на Москву змусив Гази II Герая забути давні образи й у 1592 р. видати Зигмунту III дарчий ярлик на руські землі, право вільної торгівлі купців з Речі Посполитої в Криму й обіцянкою підтримки Кракова у випадку нападу московитів. Таким чином, кримці визнали право власності виборних монархів на «Тохтамишів дар» і до 1742 р. не видавали полякам ярлики на володіння руськими землями [443, р. 109-110; 448, р. 110-112; 467, s. 121-122]. Втім, у 1594 р. нукери хана спустошили Покуття, що змусило Я. Замойського здійснити похід на Молдову, де кримсько-польське протистояння закінчилось зближенням хана та гетьмана (яких надалі пов'язували дружні взаємини) [474, s. 60-61; 438, s. 1-2, 61, 67-68, 434, o. 20-43].

Після ескалації конфлікту зі Стамбулом - Гази II Герай активізував діалог з Зигмунтом III і намагався заручитися його підтримкою проти османців. Ціною, яку Крим мав заплатити за союз з Варшавою, було питання приналежності Північного Причорномор'я, яке поляки змогли виторгувати в хана. Посольства Джан-Ахмета в 1595 і 1597 рр. були осипані золотом після чого відповідне посольство Н. Косаковського у 1599 р. виробило текст нової угоди за умовами якої: сторони продовжили співпрацю в Дунайських князівствах; підтверджувалось право вільної торгівлі польських купців; кримці зобов'язувались не нападати на Річ Посполиту; «*adetler*» передавались ханові не через Тягинь, а через Аккерман і їхній розмір становив 4 тис. флоринів (без урахування «*bölek*») [474, s. 66-90]. Внаслідок нового конфлікту

між Гази II Гераєм та Мехмедом III - 1601 р. хан прийняв місію Л. П'ясечинського й уклав новий трактат з Річчю Посполитою. Король зобов'язувався не надавати підтримки ворогам хана, а хан – королівським; Гази II Герай визнав Зигмунта III сюзереном на умові визнання поляками права нащадків хана на Кримський Юрт; Сейм обіцяв платити «adetler» як «żold» - грошову премію ханові як своєму наміснику в Криму; «adetler» мали виплачувати в Кам'янці; король і хан зобов'язувались привести до покори козаків та ногайців; Польща і Крим повинні були постачати один одному порох і коней; Зигмунт III визнавав право братів і синів Гази II Герая на Казань і Астрахань за умови недопущення їх об'єднання з Кримом; Кримське ханство та Річ Посполита зобов'язувались розпочати кампанію проти Московської держави наступного року; король обіцяв вислати козаків на службу ханові. 1603 р. Гази II Герай запропонував Польщі відновити інститут закладництва і послати туди ханзаде, якщо поляки оголосять війну османцям. На заваді виконанню домовленостей стала бюрократична проблема, бо підписантом угоди 1601 р. мав бути калга Селямет Герай, який вступив з братом в конфлікт, втік до Стамбулу (нічого не підписавши) і доніс візірам про плани володаря. Османці отримали можливість шантажувати правителя братом (якого мали підтримати звиклі до багатого здобичі від чапулів на Корону нукери) [440, р. 129-130; 443, р. 116-118].

За таких обставин хан повернувся до старих патернів поведінки. 1604 р. посольство Сефера-Гази Кипчака відмовилось визнавати польські претензії на Північне Причорномор'я, підкреслило вірність Стамбулу, визнано владу Могил тільки в Молдові, вимагало відновлення «adetler» та закликала короля розібратись з козаками. Однак, напередодні Смути кон'юнктура знову змінилась. 1605 р. Гази II Герай прийняв посольство Ф. Олешка й уклав «ahidnâme», в якій знову визнав право Речі Посполитої на Північне Причорномор'я, зобов'язався підтримувати Могил у Дунайських князівствах та поклявся не воювати з поляками на стороні Стамбулу. Своєю чергою, поляки мали прислати інженерів для реконструкції Ору і видати кримцям

партію стрілецької зброї. Питання козацьких набігів при цьому обійшли стороною, а хан натякнув послам на можливість прийняття польського протекторату після перемоги Речі Посполитої у війні з османцями. Зі свого боку, поляки гарантували Бахчисараю поновлення «adetler» у звичному режимі з їх передачею в Кам'янці [443, р. 120; 474, s. 127-130]. Але, налагодження діалогу хана з султаном Ахмедом* та смерть його приятеля Я. Замойського сприяли тому, що Бахчисарай виконав лише половину пунктів угоди.

Поляки були залучені до подій Смути і не звертали уваги на половинчате виконання угоди. Тим часом хан просив збільшити «adetler» і можливість грабувати Московію спільно з поляками. 1607 р. було укладено кримсько-польський трактат про мир і дружбу, серед пунктів якого було право Гераїв вільно відвідувати землі Корони та Литви [443, р. 121-123].

Селямет Герай уклав з королем нову угоду. Хан визнавав Зигмунта III «братом», обіцяв здійснювати чапули на московитів, поновити кримсько-польський протекторат Молдовою та скоротити «adetler» до 1 тис. флоринів (без урахування «bölek») [443, р. 122-123]. Хан не лише не турбував набігами Корону, а й очолив похід на Московію. Але, це не скасовувало проблеми невідконтрольності буджакців, які в 1609 р. спустошили Поділля та спричинили обурення посла К. Зброжека на адресу володаря, після чого посла вислали геть.

А ось новий хан Джанібек II Герай проводив проосманську політику і бажав витіснити поляків з Молдови. 1611 р. він вимагав від короля негайно вислати «adetler», оскільки пройшло вісім місяців з моменту його воцаріння. Поляки відповіли, що не мають виплачувати дари правителю в день його елекції (як це робила Литва), а до сплати «adetler» залишилось три місяці. Хан розірвав домовленості попередників, уклав союз з Москвою і очолив набіг на Корону (під приводом помсти за черговий набіг козаків). Після цього Сейм припинив платити «adetler» і відмовся визнати легітимність Джанібека II Герая [296, с. 83-84; 474, s. 172-187; 25, с. 91; 443, р. 124]. Розв'язка

Молдавських авантюр та кульмінація Босфорської війни між козаками і османцями наближали час польсько-османського протистояння під час якого хан не міг перебувати осторонь.

Його передумовою стали події 1617-1619 рр. Спершу кримці взяли участь в поході беклербея Боснії Іскандера-паші на Поділля. Після, на перемовинах з С. Жолкевським чауш Аліш-мірза вимагав поновлення виплат «adetler». Користуючись тяжким становищем Криму через війну з кизилбашами - гетьман проігнорував вимоги. Наступного року калга Девлет Герай разом з Кан-Теміром спустошив Поділля, Галичину та Волинь [441, р. 345-355; 474, s. 199-201]. Зрештою, в 1619 р. після відвідин Бахчисараю послом Ф. Олешком між Річчю Посполитою і Кримом була укладена мирна угода, за якою Сейм визнавав права Джанібєка II Герая на престол і погодився на поновлення виплат за умови визнання ханом прав Речі Посполитої на Чернігів та Смоленськ і розірвання кримсько-московського альянсу. Оскільки «adetler» нікого не влаштовували – сторони домовилися про виплату «vergi». Шляхта розглядала як «vergi» як «żold», а кримці ставили знак рівності між ними й «adetler». Було погоджено компромісних господарів Молдови та Волощини: Гаспара Граціані* та Гавриїла II Могилу*; численність кримських посольств у Польщу скорочувалась до 12 осіб, «vergi» виплачувалось поляками не в Кам'янці, а в Аккермані; функції завідувача з питань взаємин з Кримом переходили від черкаського старости до кам'янецького [474, s. 199-201, 205-225, 227; 441, р. 131-132, 376-377]. На заваді виконанню трактату стала участь кримців в Хотинській війні. Однак, за умовами Хотинської угоди 1621 р. поляки знову взяли зобов'язання виплачувати «vergi», але через непевне положення хана затягували з виплатами й висунули послу Дж. А. Спінолі претензії на Північне Причорномор'я [445, р. 20-25; 474, s. 244-251]. Налагодженню взаємин не сприяли дії Кан-Теміра, який грабував Корону та досяг Белза, Любліна і Перемишля. Його брат Алі-мірза у 1623 р. захопив стільки ясиру, що за свідченням Кара Аргина в Кефе невольників продавали

по 10 флоринів, а не по 20-30 як раніше [468, s. 131-145; 51, с. 544-546; 138, с. 82-90; 467, s. 136-138; 430, s. 33-37, 45; 296, с. 110-111].

Інакшу політику проводив Мехмед III Герай. 1623 р. він уклав трактат про добросусідські взаємини, який гарантував контроль Сейму над козаками; виведення лісовчиків з Трансильванії й пацифікацію буджакців. Зигмунт III наголошував, що «*vergi*» є заохоченням кримців для боротьби з Москвою. Але стверджував, що Девлета Герая та Мехмеда II Герая згубили надмірна жадібність. У відповідь хан назвав короля «великим християнським падишахом» і порекомендував прийняти іслам, щоб «збільшити велич» [443, р. 135-137; 474, s. 289; 34, с. 275-276]. Після примирення зі Стамбулом хан в 1626 р. долучився до походу Кан-Теміра на Галичину. Але, під Тарнополем* і Білою Церквою коронний страж С. Хмелецький розбив кримсько-буджацьке військо, після чого хан і нуреддін Азамат Герай повернули додому.

Брат хана - калга Шахін Герай був послідовним прихильником союзу з Річчю Посполитою. Крім спільного протистояння Москві та Стамбулу полонофільські погляди Шахіна Герая пояснюються впливом, який на нього здійснювали його перша дружина (етнічна полька) і його друг С. Хмелецький [167, s. 24-26, 50-52]. 1624 р. калга розробив текст «*ahidnâme*» з Зигмунтом III. Серед пунктів угоди були: припинення чапулів буджакців та козаків; готовність визнання ханатом польського протекторату за умови розгортання збройного конфлікту між Бахчисараєм і Стамбулом; визнання прав Речі Посполитої на володіння Північним Причорномор'ям та Донщиною; обіцянка короля надіслати 6 тис. козаків та запаси пороху для відбиття османського вторгнення; продовження виплат «*vergi*» за попередніми домовленостями з Мехмедом III Гераєм. Як гарантію добрих намірів калга подарував Зигмунту III шаблю. Однак, в 1625 р. посольство Сефера-Гази, що поверталось додому Чорним морем, потрапило у шторм, і корабель потонув разом з «*vergi*» [426, s. 17-21; 167, s. 14-17]. Щоб не провокувати османців

після Хотинського трактату - король воював за братів Гераїв руками козаків [443, р. 139].

Після візиту авантюриста Ях'ї-Олександра (який приїхав до Криму через Корону) та внеску в Босфорську війну на стороні ворогів Стамбулу - брати Гераї кровним чином стали пов'язані з Річчю Посполитою і процес сепарації від Високої Порти став питанням часу. Проте цьому заважав фактор панісламської солідарності. Так, після ратифікації «ahidnâme» 1624 р. і початку протистояння з османцями Мехмед III Герай волів припинити конфлікт між мусульманами й лише безкомпромісна позиція Шахіна Герая сприяла продовженню кооперації. Тільки після втечі з Криму хан остаточно порвав зі Стамбулом. Враховуючи складні для вигнанців обставини умови угоди 1628 р. були менш поблажливими до Криму. Хан мав визнати сюзеренітет Речі Посполитої, претензії королевича Владислава на трон Москви, передати полякам Північне Причорномор'я і назавжди припинити чапули на Корону та Литву. Зигмунт III гарантував участь 12 тис. козаків в поході на Крим. Варто зазначити, що Шахін Герай вважав причиною поразки походів 1629 р. власні прорахунки, а не польські [167, s. 38-39, 43-45, 47-48, 67, 70].

Прагнучи отримати реванш, того ж року Джанібек II Герай ініціював чапул до Галичини на чолі з калгою Девлетом Гераєм, Азаматом Гераєм і Кан-Теміром. Він закінчився розгромом під Бурштином. В битві загинув син Кан-Теміра Мамет, а його брат Алі та Іслям Герай (майбутній хан) потрапили у полон [426, s. 534-538].

Втім, похід з самого початку не мав сенсу, бо його метою була вимога видачі Шахіна Герая який на той момент покинув Корону. Аналогічна доля спіткала набіг ханзаде Мубарека Герая в 1631 р [400, s. 87, 105-115; 424, s. 481; 167, s. 56, 60-62, 64-65, 68, 70; 430, s. 57; 173, s. 153; 426, s. 531-535]. Зрештою, Джанібек II Герай через два роки послав польського аміята* Ібрагіма Кипчака на коронацію Владислава IV, після чого Річ Посполита знову визнала легітимність хана, зобов'язалась не надавати притулку Шахіну Герая, мала

випустити Ісляма Герая та Алі й поновити виплати «vergi» [20, с. 86-87; 443, р. 142; 441, р. 135-136, 427-438]. Закладена Гази II Гераєм і Шахіном Гераєм мітологема знову виринула наприкінці правління Джанібека II Герая. Хоча, в умовах нової польсько-османської війни хан оголосив війну Речі Посполитій, послав туди калгу Мехмеда Герая та зблизився з Москвою, але польський посол С. Нарайовський настільки задобрив Джанібека II Герая дарами, що той скасував похід на Київщину. А коли Стамбул і Варшава уклали мирну угоду - то сенсу воювати з Польщею в кримців вже не було [401, с. 18-20; 60, с. 55-59]. Пізніше хан ініціював укладання «ahidnâme» з Річчю Посполитою проти московитів. У 1635 р. градус напруги між Джанібекком II Гераєм і Кан-Теміром досяг такої позначки, що прохав Владислава IV надіслати йому козаків, щоб ті допомогли розібратись з буджакцями [401, с. 38-39, 45; 406, р. 304; 135, р. 336; 399, с. 281-282].

Важливою подією правління Джанібека II Герая було укладання угоди про розмежування кордонів. За домовленостями 1633 р. кордон проходив по річці Сухий Ягорлик (по лінії границі 1548 р.) і закінчувався біля Овечого броду (на річці Молочна) – тобто більша частина території Дикого Поля за які сперечались Сахіб Герай та Зигмунт II Август, були закріплені за поляками до 1649 р [272, с. 302-326].

Одним з останніх ханів, який наполегливо просив Річ Посполиту про протекторат був Інает Герай. За порадою пропольського візира Мехмед-Шаха в «muhabbetnâme» до Владислава IV він згадував «блаженні часи» Хаджі Герая, співпрацю Менглі Герая та Зигмунта, дружбу батька з Я. Замойським і просив короля виплачувати «vergi», не втручатись у справи Дунайських князівств та вигнати козаків з Січі. Епітети переходили в погрози, які хан обіцяв обрушити на голову королю разом з тисячами кримців, ногайців, черкесів і кумиків, якщо Владислав IV буде воювати з ним. У відповідь король сказав, що Польща прагне дружби з Кримом, але хани, що ворогували з нею – погано закінчували. Щоправда, у 1635 р. Сейм (не бажав воювати з Кримом після Смоленської війни) ратифікував «ahidnâme» на зазначених пунктах

[443, p. 146-147; 401, s. 41-46]. А от Владислава IV не влаштовували ультиматуми й за посередництва С. Конецпольського він налагодив діалог з невдоволеними ханом буджацькими сердарами. Ногайський авантюрист Урак-мірза (Петро Урусов) навіть погодився перекочувати до Поділля за умови можливості грабувати Крим. Хоча гетьман обмежився декларативними заявами для буджакців - підтримка відцентрових рухів означала, що Польща може становити небезпеку територіальній цілісності ханату [401, s. 48-55, 65-75; 151, s. 346-352, 369-370, 372-373, 395, 400-402].

Поглиблення суперечностей Інаета Герая з османцями й буджакцями спонукали хана діяти подібно до попередників. 1636 р. правитель пропонував королю взяти ханат під протекторат в обмін на розірвання османського сюзеренітету, запросив у Владислава IV підтримки проти османців та пообіцяв Північне Причорномор'я і Донщину. Подібно до Зигмунта III - Владислав IV надіслав до Буджаку кількасот козаків. Невеликий масштаб допомоги викликав занепокоєння Інаета Герая, і на зустрічі з послом К. Держеком хан сказав йому, що поляки самі винні в тому, що не роблять нічого для опанування Північним Причорномор'ям, коли кримці передають його їм в руки. Також правитель обговорював можливість кримсько-польського сюзеренітету над Дунайськими князівствами й навіть землями за Дунаєм [401, s. 54; 151, s. 298, 366]. Ще радикальнішим виявився калга Хусам Герай, який дізнавшись про смерть сина в Стамбулі закликав поляків здійснити похід на Балкани, інакше Крим чекатиме доля Молдови, яка узалежнилась від османців і перетворилась на недруга Польщі [151, s. 365-369]. Вбивство хана поклало крапку спробам встановити польський протекторат над Кримом.

Спершу новий хан Бахадир Герай виявив готовність співпрацювати з Річчю Посполитою. Але, коли поляки прийняли на службу Азамата-мірзу (племінник страченого ханом Урака-мірзи) та Ай-Геміра (брат скандального Кан-Геміра) і відмовились видавати їх – Бахчисарай став сприяти чапулам на Річ Посполиту. Бахадир Герай у листуванні з королем почав ототожнювати «vergi» з хараджем чим спричинив шалене невдоволення монарха і шляхти.

Відтепер, Річ Посполита шукала приводу, щоб не платити данини [443, р. 148-149]. У відповідь, хан заохочував підлеглих ногайців приєднатися до повстання низового гетьмана Я. Острянина [443, р. 148-149].¹⁹ Своєю чергою, Владислав IV і С. Конєцпольський почали плекати плани завоювання Криму і його інкорпорації до складу Речі Посполитої, а колонізація руським воєводою Є. Вишневецьким прикордонних земель на Лівобережжі загрожувала безпеці ханату [26, с. 194].

Іслям III Ґерай підтримав відцентрові тенденції в Польщі. Наслідком цього стало різке посилення позицій Московської держави, що порушило баланс сил в регіоні та фатально вплинуло на Річ Посполиту і Кримське ханство [352, с. 9].

3.3. Відносини Кримського ханства з Московською державою

Московська держава відіграла фатальну роль в історії Криму. Імперські проекти Москви та Бахчисараю конкурували між собою, а історія зовнішньої політики ханату крутиться довкола боротьби з росіянами. На думку В. Каргалова, Крим був головним ворогом Москви протягом всього XVI ст [267, с. 7].

Існують свідчення про контакти Кримським Улусом і Київським митрополитом у Московському князівстві Олексієм*. Вони відбулися на поч. 1360-х рр. коли з допомогою Мамає митрополита викупили з кримського полону. В обмін на свободу Олексій пообіцяв виплачувати Солхату «*tiyiş*» хутром. За свідченнями Г. Котошихіна, до цієї події ніби-то апелювали Ґераї у XVII ст [55, с. 45]. Проте, кримські хани ніколи не називали себе спадкоємцями Мамає. Доцільніше датувати встановлення відносин кін. 50 – поч. 60-х рр. XV ст., коли до Василя II* прибуло посольство Ширінів на чолі з Емінеком. Їх прийняли з гостинністю, а князь назвав Кара-мірзу «сином».

¹⁹ У 1520-их рр. Мехмед Ґерай теж називав литовські дари – джиз'єю. Але, він робив це в приватному листуванні з Сулейманом, а не в перемовинах з польсько-литовською унією. Тому, особливого резонансу ця справа (і їй подібні епізоди в наступні десятиліття) не мала. Див: [81, с. 55-56]

Мета посольства невідома. Навряд чи його ініціатором був голова роду Мамак, бо через кілька років він назвав Івана III «холопом», а Даниловичі* на той час вже не терпіли таких звертань.

У джерелах відсутні достовірні повідомлення про наявність контактів між Гераями та Даниловичами між 1441 та 1474 рр. Адже, у боротьбі з недругами кримцям було вигідніше опиратися на ближню Литву, ніж на далеку Москву. Тому для встановлення взаємин з Іваном III - Кирк-Єру було потрібно позбутися союзу з Казимиром IV. Цікаво, що Іван III улестливо називав Менглі Герая «вільним царем» (підкреслюючи його статус володаря «Таht Memleketi»), завалював дорогими подарунками, а його послі не просто кланялися ханові, а били чолом наче своєму панові [360, с. 185; 371, с. 116-123]. У відповідь Менглі Герай тактовно поводився з князем і не називав його «холопом» (на відміну від Ахмата) [371, с. 117-121; 437, р. 53-54].

З часів Хаджі Герая Москва фінансувала своє лоббі в Криму. Гроші отримували Емінек, його брат Кара-мірза та купець-кримчак* Хаджі Ѓьоккьоз [342, с. 30]. Московити схилили на свій бік наймогутніших представників еліти й купецтва, а через них - хана. Це підтверджується послідовністю посольств до Москви. У 1474 р. туди поїхали люди Ширінів: нукер Юсуф і Хаджі Ѓьоккьоз і згодом ханський чауш Хаджі-Баба. Того ж року Менглі Герай уклав союз з Іваном III [88, с. 1, 15].

Хан визнав Івана III «братом», звільнив його від ряду виплат і став посередником в московсько-османських взаєминах. Натомість князь пообіцяв виплачувати ханові «tiyiş» і допомагати боротися з Намаганами й Литвою. 1480 р. московити воювали з Ахматом під Угрою, в 1490 р. попередили кримців про ординський чапул, а у 1480 та 1491 рр. разом з касимовцями напали на Сарай [89, с. 312; 88, с. 1-2, 77, 88, 98]. Іван III сказав хану, що для нього боротьба з Литвою має вагомніше значення ніж протистояння Ахмату. Руками кримців він намагався послабити Литву. 1480 Москва спонукала кримців спустошити Поділля, щоб не допустити з'єднання литвинів з ординцями. 1482 р. московити намовили хана спалити Київ і обіцяли разом з

ним воювати проти Литви, а Менглі Герай надіслав Івану III захоплену здобич. Водночас князь просив у Кирк-Єру відправити на допомогу 10 тис. нукерів проти ординців попри те, що ті загрожували Криму [88, с. 34, 361; 209, с. 563].

Практично з перших днів існування союзу Москва здійснювала недружні до Гераїв кроки. Першим кроком стало визнання нею онука Саїда-Ахмада²⁰ - Джанібека «царевичем Криму» (Іван III виправдовувався перед Менглі Гераєм тим, що він хотів внести розбрат між Ахматом та Джанібеком) [88, с. 10, 13]. Наступним – запрошення на службу Нур-Девлета, його дітей Бір-Девлета, Сатилгана* і Джаная*, Айдера, його сина Кубека і самого Джанібека [88, с. 14; 295, с. 80]²¹. Менглі Герай чудово розумів, що Москва може залякувати його братами, але після конфронтації з Казимиром IV - він вже не мав іншого виходу, ніж співпрацювати з Іваном III.

Після захоплення Твері в 1485 р. Іван III перестав називати хана «вільним царем», а князь Олександр вселяв у кримців підозри на нещирість намірів Москви (користуючись з того, що Іван III анексував Одоєвське князівство* і не платив ханові ясака). Остання припустилась серйозної помилки, коли в 1500 р. посольство С. Ромодановського порекомендувало Менглі Гераю замиритися з Литвою, а московський посол в Литві порадив зробити Олександрові те саме. Оскільки після 1502 р. Намагани втратили верховенство над «Таht Memleketi» - кримсько-московський альянс став архаїзмом. Відтепер Гераї вважали себе володарями Улуг Улусу і про союз з Даниловичами на рівних умовах не могло бути й мови (тому після початку будівництва Салачику хан вимагав в Івана III визнати його сюзеренітет). Після ліквідації Намаганового Юрту Кримське ханство почало межувати з залежним від Москви Рязанським князівством і між ними з'явилися

²⁰ Раніше Джанібек вважався племінником Ахмата, проте останні дослідження довели, що він був онуком Саїда-Ахмада та правнуком Бека-Суфі. Див: [224, с. 315]

²¹ Це зіграло злий жарт зі звиклими до вільного листування кримськими султан-огланами. Наприклад, в 1480 р. Айдера за перемовини з Литвою заслали у Вологду, а згодом в Білоозеро*, де він помер через сім років. Див: [88, с. 35, 74].

територіальні суперечки в районі Кримської України* [88, с. 288; 114, с. 201; 371, с. 142, 159].

До речі, угода про розмежування кримсько-російських кордонів з'явилась тільки у XVIII ст. До цього він не мав офіційної демаркації, а негласною межею кримських та російських володінь виступав Сіверський Донець [118, с. 53, 55].

Утримання союзу лягало на плечі Москви. Окрім «*tiyiş*» московити виплачували кримській еліті та їх дружинам «*bölek*», а з 1508 р. «*Ѓзд*» і «зауморщину». Після приєднання Верховських князівств та Смоленська до Московської держави, князь повинен був збирати з цих земель ясак і віддати його дарузі* (як в ординські часи) [371, с. 236; 342, с. 23-24]. Представники російської історіографії часто заперечують залежність Москви від Криму або вважають, що вона була аналогічною литовській або польській. Так, А. Хорошкевич стверджує, що московський «*tiyiş*» не доцільно називати даниною, бо він слугував для задобрення кримців. Дослідниця ототожнює «*bölek*» з «поминками» які платив Новгород Казимиру IV, а Хаджі Герай – папським легатам, намагаючись перенести тамтешні реалії на кримсько-московські відносини. На основі того, що Литва платила щорічний «*tiyiş*», а Москва – ні, А. Хорошкевич вважає, що ступінь залежності Польсько-Литовської унії від Салачику була більшою, ніж ступінь залежності Московської держави [371, с. 225-227, 229, 247]. Вона ігнорує той факт, що Литва і Польща виплачували «*tiyiş*» лише кілька років, а Московська держава робила це аж до 1700 р. Більш прийнятною видається позиція О. Некрасова та С. Фаїзова, які стверджують, що Москва і Литва не були васалами Криму, однак платили «*tiyiş*» для задобрення кримців. Статус Даниловичів та Ягеллонів в очах Гераїв був різним оскільки Литва та Польща залежали від Улусу Джучі значно менше ніж Московія. Також, на відміну від литовського і польського - розмір московського «*tiyiş*» не був сталим [295, с. 80]. Точно не варто ототожнювати кримсько-московські відносини з «ординським ігом»,

адже Крим ніколи не вимагав від Москви визнавати Гераїв верховними володарями Північно-Східної Русі [371, с. 271; 349, с. 49-55].

Об'єми «bölek» з Москви були колосальними. 1486 р. Менглі Герай отримав від Івана III 11 різних шуб, моржові ікла і 3 тис. шкур білки. Щоразу, коли ханові набридала стара шуба, він просив вислати нову. Представники промосковської партії (Емінек, Нур-Султан, Девлетек, Абак Яшлав, Сабакдуван, Девлет-Кельди, мулла Багавіддін) отримували подвійні подарунки. Прихильників Москва вербувала цілими сім'ями (Яшлави* надовго стали її аміятами). Дари отримували діти Емінека і Тахт-Алди (син Абака). Задля здійснення цілей московити йшли кримцям на поступки, дозволяючи не знімати чалму перед князем і даруючи їм все, що ті забажають [88, с. 5-56, 124, 178; 89, с. 616, 633, 657, 661, 663; 437, р. 85-86, 93]. Представників промосковської партії не варто розглядати як «зрадників нації». Більшість з них вірили, що з допомогою Москви вони досягнуть геополітичних цілей. Емінек опирався на Москву через ворожнечу з Литвою, для Абака московити були засобом вирішення «астраханського питання», а ось Девлетек попросту набивав кишені золотом. Та закладена ними мітологема сприйняття Москви як союзника спричинила жахливі наслідки для Криму.

Траплялося, що кримці використовували московитів для задоволення потреб. Так, дружина Менглі Герая Нур-Султан одягалась коштом князя та просила Івана III погасити борги її сина Абдул-Латіфа. Ханський слуга Карача вимагав у Москви послати йому такі ж дари, як і його повелителю. Менглі Герай, Мехмед Герай, Бараш Ширін і Ямгурчі прохали Івана III передати їм бойові панцири. Калга бенкетував за російські кошти, а Девлетек вважав, що Москва повинна організувати його весілля. Нур-Султан, Абак, Девлетек та Ямгурчі здійснили хадж на московські гроші. Менглі Герай в 1491 р. попросив Івана III вислати 10 алтинів* в нагороду нукеру Койнаку, а в 1502 р. повідомив Москву, що вона має присилати дари після кожної перемоги кримців над ворогами. Князь виплатив 70 тис. денег* для будівництва Зинджирли-медресе [88, с. 79-80, 103, 106, 124, 143-144, 154, 177-179, 197,

222, 267-268, 420; 371, с. 268-269]²². Кримці теж висилали Даниловичам «bölek», але скромніші за московські. Інколи хан дарував князю коней і двічі вислав йому персні з золота і рогу носорога [89, с. 32; 88, с. 267-268, 476].

Московська держава до 1763 р. не мала резидента* в Криму, а її послі перебували при дворі хана як гості [316, с. 71-72]. Це не давало московитам дипломатичного імунітету. Тому, посольства зазнавали нападу ногайців, а П. Сабельніков (тлумач хана) не витримав шантажу представників пролитовської партії й втік з Криму. Розмір кримських посольств до Москви вражав сучасників (в 1521 р. туди прибуло 400 осіб). Тому, московити вимагали у кримців обмежити їх склад. Проте, тогочасне становище московських послів було привілейованим. Вони жили в ханському палаці, а В. Ромодановський бенкетував за столом хана [88, с. 403-407; 89, с. 678-679, 980; 371, с. 270].

Чимало кримців перебували на службі князя. Зокрема, Девлетек, його син Авляр, Девлеш, Мамиш Яшлав та його сини Абак, Ахмед-паша і Мехмед-Шах, Мамиш-оглан (ймовірно, кузен хана), його брат Мехмед і син останнього Абач. Туди запрошували Менглі Герая (коли той жив у Кафі) і Ахмеда Герая (на володіння Каширою). Служба в Москві (в порівнянні з Касимовом) вважалась непрестижною. Туди відправлялись мірзи* або казак-султани*. По завершенню служби вони зазвичай повертались додому [88, с. 130, 370; 371, с. 288, 305, 309; 195, с. 138, 141-142]. Випадки побратимства кримських татар з росіянами були одиничними (на відміну від братань між кримськими татарами та поляками, литвинами чи русинами).

Криза пов'язана з детронізацією Абдул-Латіфа, смерть Івана III й прихід до влади Василя III послабили кримсько-московський союз. 1507 р. датується перший похід підлеглих ханові ногайців на Белев, Козельск та Одоев на чолі з Джан-Сеїдом. Виправа не була узгоджена з володарем, але останній в листі Баязиду II схвалював ці дії та назвав московитів «кафірами».*

²² Схожі прохання кримці висилали до Литви, але там їм відмовляли аргументуючи це браком коштів. Див: [89, с. 155]

Зі свого боку, князь почав підбурювати інших ногайців до здійснення чапулів на Крим [67, с. 65; 461, р. 507; 345, с. 164]. Але, лобіювання московських інтересів Абаком і Нур-Султан сприяло тому, що Менглі Герай уклав з Василем III «şartnâme». Новий союз виявився менш дієвим за попередній. Перехід кримського васала Михайла Глинського на службу Москві та поглиблення суперечностей в казанському питанні сприяли зростання популярності пролитовської партії, куди перейшли Бараш і Агіш Ширіни. Спроби московитів перекупити лояльність хазнедара Джан-Махмуда успіху не мали, а їхні взаємини з калгою Мехмед Гераєм не склались взагалі [168, с. 406]. Єдиною причиною існування союзу була наявність на престолі Менглі Герая, але в останні роки життя володаря - ханзаде почали набігати на московські володіння. У 1511 р. Ахмед Герай спустошив Рязанщину, наступного року він з Мехмедом Гераєм і Бурнашем Гераєм пограбував Верховські князівства, а у 1514 р. калга взяв в полон 50 тис. осіб на Сіверщині [89, с. 101-105, 159; 67, с. 15]. Менглі Герай відмежувався від чапулів, але вони започаткували традицію майже щорічних набігів на васальні Москові землі. Таким чином, на практиці кримсько-московський союз фактично припинив чинність. Однак, від нього було неможливо позбутись просто так [360, с. 186].

Мехмед Герай почав діалог з Москвою з того, що вимагав у Василя III відправити йому 27 білих кречетів (річний бюджет князівства) і пригрозив князю видати Зигмунту ярлик на Смоленськ у випадку непокори. Також, він попросив подарунок на 30 тис. алтинів у відповідь на що отримав обережну відмову [89, с. 155]. Хан називав Василя III «московським беєм» чим підкреслював його підлеглий статус. Не відставали від нього вельможі Космак Кипчак з батоном ганявся за послом І. Мамоновим вимагаючи дарів, а мірзи дивились за цим і сміялись [135, р. 488; 88, с. 270-279, 660]. Перед Абаком (з 1515 р. посол в Москві й голова промосковської партії) стояло завдання зближення з росіянами. Він називав себе «холопом князя» та намагався переконати його організувати виправу на Хаджі-Тархан [89, с. 270, 291, 312, 386].

Ще в 1508 р. Мехмед-Шах просив у Василя III надіслати кримцям зброю та людей для походу на астраханців, але той заявив, що зробить це лише після нападу кримців на Литву [89, с. 20-21, 26]. За кілька років Абак запропонував князю дозволити Мещерському Юрту взяти участь в кримсько-казанському поході на Хаджі-Тархан. Після взяття міста він обіцяв участь кримців в майбутній кампанії проти Литви. Василій III не дав на це згоди, а І. Мамонову наказали одразу ж переводити тему на Литву, якщо мова зайде про «астраханське питання» [88, с. 170; 89, с. 20-21, 26, 262, 264, 287].

Неучасть московитів у війні з Намаганами трактувалась кримцями як порушення умов союзу, а інтронізація Намаганів в Касимові сприймалась як виклик. Своєю чергою, росіянам були вигідні суперечності між Гераями й Намаганами та недопущення оволодіння кримцями Нижнім Надволжям. Тому, немає нічого дивного в тому, що Мехмед Герай почав зближуватись з Польсько-Литовською Унією. Своєю чергою, князь перекупив лояльність Ахмеда Герая, обіцяючи йому трон Касимова. Калга називав себе «холопом» Василя III, свого сина Юсуфа Герая – «сином великого князя», пропонував московитам віддати його аманатом та здійснити спільний похід на Вільно і Троки.* Пам'ятаючи про попередню діяльність калги Москва не довіряла Ахмеду Герая, а Василій III називав його «кульгавим дурнем» (хоча виразив співчуття дітям калги після загибелі батька) [89, с. 212, 348, 366-368, 394].

Щоправда, в Абака, Халіля Кипчака, Бахтіара й Агіша Ширінів та інших членів промосковської партії ще залишалась надія на відновлення союзу з Москвою, який став актуальним після конфлікту хана з Литвою. Зусиллями Яшлав-бея в 1518 р. кримці скасували «Їзд», випустили на волю полонених та дозволили московитам будувати фортеці в Кримській Україні, якщо ті збільшать подарунки калзі [89, с. 609]. Мехмед Герай визнав за Василем III права на Смоленськ та Сіверщину й узгодив з ним «şartnâme» проти Зигмунта. Наступним кроком мало бути укладення угоди проти Намаганів. Кудеяр Ширін пообіцяв Василю III долю торговельного обороту з міста і розміщення там залози московитів після здійснення спільного

походу. Князь і цього разу відхилив пропозицію після чого терпінню хана настав край. Крим замирився з Литвою, Абак перейшов до лав пролитовської партії, а Мехмед Герай зібрався в похід на Москву [89, с. 377-378; 88, с. 81, 167-168, 170, 436, 451-452, 519; 67, с. 37; 242, с. 81].

Якщо в 1514 р. бояри пили за здоров'я хана - то у 1521 р. князь назвав хана «сердешним ворогом» і припинив платити данину [88, с. 538; 89, с. 706; 119, с. 22-23]. Відтоді Московська держава стала головним ворогом ханату, а будь-який союз між ними мав короткотривалий і ситуативний характер. Служба кримців у Москві стала рідкісним явищем і була притаманна хіба опозиціонерам. При цьому, кримці продовжували відігравати роль посередників у османсько-московських взаєминах до 1681 р.

Москва обіцяла підтримку астраханському хану Джанібеку*, проводила перемовини з ногайцями, запрошувала на службу сина Ахмеда Герая – Гемета Герая (обіцяли Касимов і Казань після вигнання Сахіба Герая), Саадета Герая (пропонували Каширу) і Япанчу (просив у володіння якесь місто Рязанщини). Мехмед Герай організував переворот в Казані, листувався з рязанським князем Іваном VII* та обіцяв йому руку дочки (попри шаріат), Алп Герай шарпав Верховські князівства, а Токузак Ширін, Алі Герай і Узбек Герай (син Мехмеда Герая) здійснили чапул на Тульщину, який став першим кримським набігом безпосередньо на землі Великого князівства Московського [89, с. 619, 668-669, 678; 258, с. 227-230].

1521 р. сталась перша кримсько-московська війна, названа О. Зімінім «кримським смерчем». Під приводом загрози Казані, Мехмед Герай (на чий бік перейшов екс-князь Іван VII) оголосив Москві війну. Татари розгромили армію П. Веріги-Волконського (загинув в бою) під Тулою, а потім кримське військо розбило князя Андрія Івановича під Коломною та зупинилось на околицях Москви. Князь капітулював перед ханом, який видав йому дарчий ярлик, зобов'язав щорічно платити «tiyiş» і «bölek» та гарантувати нейтралітет у війні з Намаганами. Мехмед Герай намагався взяти штурмом Переяслав-Рязанський та відродити там незалежне князівство, але до кримців

прийшла звістка про вторгнення астраханців і вони мусли повернутись додому. Хан дав воєводі І. Хабару ярлик, але дізнавшись про новини – поїхав і забув його. «Кримський смерч» став для Московії катастрофою внаслідок якої кілька сотень тисяч людей загинули або потрапили в полон [253, с. 240-249; 28, с. 173-175]. Але, втрата ханом ярлика зіграла злий жарт з наступниками Мехмеда Герая, які не могли більше до нього апелювати.

В планах Мехмеда Герая був повторний похід на Москву, але смерть хана та спустошення Криму ногайцями завадила їх здійсненню. До речі, саме московити намовили ногайців убити хана, щоб помститися за свої приниження [467, с. 91].

Перед ханом Саадетом Гераєм постала дилема «казанського питання» і вимушене примирення з Москвою через загрозу від Литви. 1527 р. був укладений черговий кримсько-московський союз за авторством Абака [433, с. 56]. Того ж року Іслям Герай, Юсуф Герай (син Япанчі), Меміш та Айдеш Ширіні вирішили встановити владу Гераїв над Касимовом та пограбували Рязанщину, але були розбиті під Зарайськом. Василій III звинуватив у всьому Саадета Герая, втопив кримських послів, розірвав союз з Салачиком і припинив виплачувати данину [267, с. 83-84, 86]. Оскільки в Криму тривала міжусобиця - лише в 1530 р. хан зміг організувати похід на Рязанщину, але мусив повертатись назад через внутрішні проблеми. Щоб не втратити обличчя, Саадет Герай почав вимагати від Василя III не тільки поновити виплату «*tiyiş*» і «*bölek*», але й виплачувати ясак з Одоєва. Втім, погіршення взаємин з Польсько-Литовською Унією штовхали хана в обійми Москви й, попри все, він намагався схилити князя до відновлення альянсу [75, с. 250-251].

Неможливість захистити державні інтереси вдарила по авторитету Саадета Герая. Є свідчення, що ця авантюра була планом Іслям-султана, який підставив дядька, намагався приборкати його руками Москви, а сам уклав антимосковський союз з Зигмунтом [75, с. 266]. Самі московити визнавали легітимність Саадета Герая і не підтримували взаємин з його племінником

[337, с. 20]. А міжусобиці в ханаті переконали московитів в тому, що татари не становлять для них колишньої загрози.

Відносини Сахіба Герая з Москвою не склалися з моменту його перебування на казанському престолі. Ставши кримським ханом він запросив на службу Івана VI та запропонував очолити відновлене Рязанське князівство. Ця перспектива згасла внаслідок смерті бездітного князя. В 1534 р. Москва визнала Ісляма Герая законним ханом і почала виплачувала йому данину. Той видав Івану IV ярлик на княжіння, визнав його права на Сіверщину та Гомель і зобов'язався не нападати на Московію. Домовленість була скріплена «şartnâme» за якою кримці зобов'язались воювати проти Зигмунта, а росіяни проти Намаганів [380, с. 112].

Також, росіяни надіслали дари Сафі Гераю* (втік з Казані після перевороту інспірованого Москвою) і підігривали його суперечності з дядьком. Тактика виявилась дієвою, і Сафа Герай підняв «qazaq ƣıqtaq» [135, р. 123, 126]. Проте в кінцевому він помирився з володарем, а Іслям-султан зазнав поразки в боротьбі з дядьком. Антихан полонив високопоставленого втікача С. Бельського (родич рязанських Святославичів*) і почав торгуватися з Опікунською Радою про умови його видачі. Після остаточного розгрому Іслям-султана - С. Бельський потрапив до рук Сахіба Герая. Вигнанець запропонував йому план походу на Москву і відновлення незалежності Рязані за умови, що він водночас визнає себе васалом Бахчисараю, Стамбулу та Вільно. Хан прийняв пропозицію [248, с. 136; 337, с. 24; 170, s. 161-162; 74, с. 444, 447].

З початком нової московсько-казанської війни відносини погіршилися ще більше. Сахіб Герай став залякувати Івана IV вторгненням до Москви й величав себе «хаканом»* та «царем царів», намагаючись обіграти факт вживання князем царського титулу всередині своєї держави. Володар обурювався встановленням приятних взаємин між Москвою і Петром IV Рарешом. Москва ігнорувала вимоги хана і не висилала йому данини. Натомість кримці та азовці плундрували Рязанщину, Сіверщину і Верховські

князівства. Результати чапулів були різними. 1535 р. московити розбили Чамаша-мірзу під Десною, а в 1537 р. кримці розгромили князя В. Волконського (загинув в бою) біля Тули [117, с. 237-239].

1541 р. хан пішов на Московську державу війною. Кримці спустошили Рязанщину, а С. Бельський показав невідому раніше переправу через Оку. Через розбрат всередині кримської еліти армія не змогла завчасно переправитись на інший берег, а воєводи підготували оборону. Сахіб Герай був змушений повертатись додому внаслідок збігу прикрих обставин. Його наміри взяти штурмом Пронськ, Зарайськ та Одоєв по дорозі назад зазнали невдачі, а С. Бельський зник безвісті. Лють хана була такою, що він погрожував зорати землю Іваном IV після розправи з внутрішньою опозицією. Цар розмовляв з ханом дуже обережно уникаючи питання поновлення виплати данини й поступок в Казані. Для залякування Івана IV - хан в 1550 р. відправив чапул на Рязанщину. За планами правителя найближчим часом кримці мали вирушити війною на Москву для допомоги Казані [170, с. 199-204; 30, с. 383]. Реалізувати наміри Сахіб Герай не встиг. Московія наростила за три десятиліття потужні сили й модернізувала армію. Коли в 1547 р. Іван IV прийняв універсальний царський титул для міжнародного вжитку - це означало виклик Бахчисараю в боротьбі за панування у «Таht Memleketi».

Іван IV став виразником ідеї нової генерації московитів, яка воліла вирвати панування над «Таht Memleketi» з рук Гераїв. Оскільки Девлет Герай ще не обжився на престолі - московити вирішили завоювати Казанське ханство. Намагаючись допомогти казанцям, того ж року хан рушив на Тулу, щоб запобігти завоюванню Середнього Надволжя. Взяти місто приступом кримцям не вдалось, а коли туди прибув А. Курбський - зав'язався бій, під час якого татари втратили кілька тисяч нукерів (включно з ханським зятем Кан-Берди) і мусили відступати. Князь переслідував ар'єград противника та знищив його на річці Шиворонь, після чого московити загарбали Казань [264, с. 90-92; 337, с. 84-85].

Так розпочалася кримсько-московська війна за ординську спадщину. Часом протистояння мало гібридний характер: кримці та московити воювали не напряду, а з допомогою своїх проксі [298, с. 450].

Для обґрунтування прав Даниловичів на Надволжя промосковські діячі тюркського походження вигадали концепцію «aq padişah»*, за якою Іван IV оголошувався нащадком Чингіс-хана і володарем «Taht Memleketi» за правом завойовника. Гераї теж здобули Сарай шляхом завоювання й апелювали до незаконності прав Даниловичів сприймалась недругами Бахчисараю як невміле маскування невдач. Щоправда, крім кримців царський титул Івана IV не визнали литвини й поляки [348, с. 302-311; 384, с. 454; 437, р. 112, 116]. Обрана Рада висловила ідею завоювання Криму (московити вже анексували частину Мансурової Орди в межиріччі Волги і Дону). Спершу мова йшла про створення васального ханату. Сердар Сарайчику* Ісмаїл-бей* пропонував царю посадити там Олександра Сафагірейовича (Утямиша Герая*), а в 1555 р. московити запропонували Джан-Теміру (син астраханського хана Дервіша-Алі*) Крим в обмін на службу. Однак ексхана Казані вже охрестили, а астраханці уклали оборонний союз з кримцями [345, с. 304; 242, с. 64]. 1559 р. воєвода Д. Адашевим спробував завоювати Крим, але спустошивши його континентальні володіння, зустрівся з несприятливими кліматичними умовами та повернув назад [263, с. 180-181; 337, с. 123-125].

Безкарність, з якою росіяни та їхні союзники плондрували Крим, пояснюється тим, що в 1555 р. Девлет Герай вирушив в похід на Московську державу, але в битві при Судбішах його армію розбив окольнічій І. Шереметев. Мехмед Герай привів підкріплення і відігнав Шереметьєва, проте на допомогу останньому прийшов цар і хан мусив відступити, втративши в бою калгу Ахмеда Герая, ханзаде Хаджі Герая, Баба Ширіна і найбоєздатніших нукерів. Чапул Мехмеда Герая на Тульщину в 1558 р. теж не дав вагомих результатів [86, с. 385; 119, с. 37]. Девлет Герай не мав змоги покарати царя за безчинства, а серія набігів Дівея-мірзи на Сіверщину і Верховські князівства не могла зарадити становищу. Іван IV не приховував

зловтіхи й в 1559 р. заявив ханові, що тепер Гераї повинні платити йому данину як володареві «Taht Memleketi» [337, с. 250]. Від ідеї завоювання Криму Іван IV відмовився лише після перших невдач у Лівонській війні [367, с. 321; 296, с. 21].

Початкові невдачі Литви у Лівонській війні спричинили реванш промосковської партії, до якої належали Сулейман Шах-мірза Яшлав, Зенгі-ходжа Шах та Мустафа-мірза. Її сутність влучно схарактеризував Сулейман-мірза, який стверджував, що «його другом є той хто дасть йому більше грошей», і доїв посла А. Нагого на дотації для хаджу [367, с. 314]. Він шпигував за представниками пролитовської партії й доносив на них в Москву. Дискусія щодо потреби укладання кримсько-московського союзу в 1563-1564 рр. описана вище. Варто додати, що для засвідчення добрих намірів хан передав царю чутки про османські плани щодо «Erdilme»*. Однак, під час повторних відвідин Криму А. Нагим у 1566 р. Девлет Герай погодився на союз тільки за умови поновлення виплати московитами данини й відродження васального Бахчисараю та Москві Казанського ханства на чолі з Аділем Гераєм. Москва не могла прийняти умови, бо вони означали нівеляцію статусу Івана IV. Цар почав плести інтриги проти Криму намагаючись запропонувати Польщі антикримський союз (у відповідь на що отримав різку відмову) [296, с. 19, 20, 21, 23-34]. Після укладення союзу з Польсько-Литовською державою нове зіткнення між державами стало питанням часу.

Тим часом в Московській державі лютувала Оприччина, росіяни зазнавали поразок у Лівонській війні, а марійці Середнього Надволжя плекали надію на визволення. В 1570 р. Мехмед Герай здійснив чапул на Рязанщину, а наступного року хан рушив на Козельск. На сторону кримців перейшло шість бояр на чолі з К. Тишенковим, які вмовили хана йти на Москву та показали татарам секретну переправу через Оку. Кримці перейшли річку, розбили противника під Москвою і підпалили її передмістя. Пожежа знищила столицю разом з 60 тис. людей. Кримці захопили ще 60 тис. людей як ясир, а Девлет Герай взяв собі титул «Taht Alğan»*. Коли цар вирішив піти

з ним на перемовини - хан вислав йому ножа для самогубства [395, s. 99-105; 119, с. 38; 124, с. 106-110]. Наляканий Іван IV погодився віддати кримцям Астрахань і визнати її кримсько-московським кондомініумом на чолі з Аділь Гераям. Але, вимоги хана стосувались не лише Астрахані, а й Казані та поновлення виплат данини. Такі поступки означали капітуляцію росіян - тому війна продовжилась.

1572 р. кримці та московити зустрілись в битві під Молодями, яка закінчилась розгромом ханату (втратив в бою ханзаде Хасбулата Герая і Шардана Герая, Терберди-мірзу Мангита, братів Хаджі Ширіна, а Дівей потрапив в полон), після чого хан був готовий забрати тільки Астрахань і просив відпустити Дівея, але цар не вдовольнив жодного прохання. Московити почали будівництво на Тульщині й Рязанщині Великої засічної лінії для захисту від чапулів.²³

Після поразки кримці вирішили виснажувати противника беш-башами на Кримську Україну. Московити не мали сил для боротьби на два фронти, тому того ж року Іван IV погодився виплачувати ханові «*tiyiş*» в обмін на визнання статусу-кво [119, с. 38; 337, с. 265, 267]. Угода не вирішувала суперечностей і тому між сторонами почалася «холодна війна». Цікаво, що втомившись від звірств Івана IV частина боярства за свідченнями Д. Принца (радник імператора Максиміліана II* і його посол в Москві) була готова запросити на престол Девлета Герая. На думку Д. Островські, відречення Івана IV на користь Намагана - Симеона Бекбулатовича* (Саїн-Булата) було реверансом в бік кримців [463, р. 293-295]. Сам Девлет Герай залишився в пам'яті кримських татар як один з найвеличніших батирів* [213, с. 264].

Мехмед II Герай спершу теж схилився до перемовин з росіянами. Чауш Халіль-челебі у 1577 р. відвідав Москву та використовував улесливі формулювання в спілкуванні з Іваном IV, називаючи його «паном Русі та Улуг Улусу, повелителем християн». Але, у відповідь на прохання царя про

²³ Битва під Молодями була болісною поразкою кримців, але не мала для татар таких катастрофічних наслідків яких їй приписує сучасна російська публіцистика. Див: [388, с. 135-143]

укладання антипольського союзу обмежився обіцянкою воювати з абстрактними «ворогами Москви». Аналогічно хан відповів послам В. Непейцину та І. Маркову, які відвідали Крим для обміну полоненими. Інтриги Стефана Баторія призвели до того, що союз не був укладений. 1578 р. устами посла Куремші хан заявив Івану IV про необхідність воцаріння Гераїв в Казані та Хаджі-Тархані, збільшення розміру «тіуіш» і припинення підтримки козацьких набігів. Задля цього Мехмед II Герай навіть визнав за Іваном IV титул «великого князя і господаря всієї Русі» (але не царський титул) [367, с. 326-327]. Царський посол В. Мосальський був готовий піти на поступки лише після визнання претензій на Лівонію і припинення чапулів на Московську державу. Такі пункти були неприйнятними для Криму і до кінця правління Мехмед II Герай не шукав спільної мови з Москвою [367, с. 329-331].

З др. пол. XVI ст. Москва оголосила всіх представників промосковської партії в Криму (включно з їх родинами) – аміятами й вдвічі збільшила їм дари. Це спричинило масове залучення до лав партії ічкі-беїв*. Колишній польський аміят Дервіш Кипчак став головним лобістом Московської держави в Криму, а його родич Пашай-мірза виїхав до Москви. До партії належали Муса (аталик Мехмеда II Герая), Куремша (аталик Ісляма II Герая) і Мулла-Кай (аталик Гази II Герая), а також Алі Ширін, Мурад Яшлав і його брат Ахмед-паша. Партія розуміла неможливість протистояти оновленій московській армії та намагалась виторгувати в Москви преференції шляхом пермовин і поміркованих поступок. Проте, Даниловичі переграли кримців в інтригах [62, с. 41-49; 437, р. 70].

Доказом слугували події кримської міжусобиці 1584-1588 рр., з результатів якої скористались московити. Їхній посол І. Судаков встановив приязні взаємини з Іслямом II Гераєм (намовляючи його проти Польщі) і калгою Алпом Гераєм, але від Дервіш-бея дізнався, що Саадет II Герай користується більшою популярністю ніж його дядько. Тому московські емісари прибули до Саадета II Герая, Сафи Герая (калга антихана) та Мурада Герая (його нуреддін) і намовили перейти їх на службу царю. Вони

перебрались до Астрахані зі своїми родинами і прихильниками. За діяльністю султан-огланів слідкували емісари. І. Судаков повідомляв Ісляму II Гераю, що його племінники перебувають в Астрахані, щоб очолити похід на Річ Посполиту [265, с. 34]. Насправді Сафа Герай втік до черкесів, Саадет II Герай плекав надію повернути трон, а Мурад Герай прагнув створити власний ханат під протекторатом Москви й називав себе «володарем чотирьох рік» [62, с. 64, 67]. Довідавшись про перемовини росіян з вигнанцями – Алп Герай та Селямет Герай спустошили Тульщину і спалили місто Крапівна.

Оскільки московити не надали реальної підтримки синам Мехмеда II Герая - ті почали прагнути позбутись опіки. Саадет II Герай таємно листувався з османцями щодо організації нового походу на Астрахань після чого був знайдений мертвим (його жінка Ер-Туган та син Шахін Герай звинувачували в смерті московитів) [296, с. 35, 127; 404, р. 463-464, 467, 469; 345, с. 334]. Невідомою залишилась доля синів антихана: Баба Герая, Бахти Герая і Селямета Герая, імена яких не згадуються по смерті батька.

Гази II Герай почав діалог з Москвою з того, що вимагав збільшення «тіуіş» до 12 тис. рублів і видачі Мурада Герая. Останній сам волів покинути Астрахань, бо по смерті брата над ним посилили контроль. 1591 р. кримці та московити домовились про повернення вигнанця, але за декілька днів Мурад Герай і його племінник Кумик Герай раптово померли. За наказом Федора Івановича розпочали розслідування смерті ханзаде, в якій звинуватили кримських та ногайських шпигунів. Гази II Герай звинуватив в усьому московитів і оголосив їм війну [14, с. 168, 183, 231; 404, р. 473, 338, с. 301, 324; 296, с. 37; 265, с. 83-85]. Неврівноважений Федор Іванович не виявляв талантів батька – тож татари вирішили перевірити нового владика на твердість. Кримська армія обійшла Велику засічну лінію та вирушила в напрямку Москви, де відбулась зустріч з росіянами. Фортуна опинилась на боці Ф. Мстиславського і Бориса Годунова*, які відігнали кримців від столиці. В битві поранили нуреддіна Сафу Герая (помер від ран), а відступаючих татар повторно розбили під Тулою [295, с. 85-90]. А. Шейхумеров зазначає, що за

наслідками московська кампанія Гази II Герая виявилась катастрофічнішою ніж битва під Молодями [388, с. 141].

1592 р. Фетіх Герай і Бахти Герай здійснили чапул на Рязанщину і Тульщину. Але це не змогло переломити хід війни і наступного року Гази II Герай визнав за Федором Івановичем царський титул та права Даниловичів на Казань, Хаджі-Тархан і Сибір в обмін на виплату «*tıyış*». Законодавче закріплення положень відбулось в 1594 р. укладанням на річці Сосна кримсько-московського «*şartnâme*» за яким московські купці отримували привілеї в Криму, обидві сторони мали відпустити полонених і не воювати одна з одною [336, с. 325, 330].

Питання легітимності московського панування в колишніх постординських ханствах неодноразово підіймалось під час загострення кримсько-московських взаємин, але війна за ординську спадщину завершилася. Кримці визнали легітимність Даниловичів як володарів «*Taht Memleketi*», а в політичній візії Бахчисараю російські царі розглядалися як рівні Гераям володарі, що платили «*tıyış*» як монархи, які «орендували» землі Надволжя [213, с. 350-352]. Звісно, що старі ординські мітологемами нікуди не зникли. Так, 1593 р. хан повідомив московському послу С. Безобразову, що просить у царя «*ulufe*» для будівництва нової столиці й взамін обіцяв послати Тохматиша Герая аманатом до Москви [63, с. 82]. Але, вони не відігравали колишньої ролі. Натомість російська еліта стала відчувати перевагу Московської держави над Кримом (який перейшов від експансії до оборони кордонів) і знову звернулась до ідеї завоювання Криму. Посол Б. Бібіков стверджував, що після завоювання Надволжя московити мають витіснити османців з Причорномор'я, збудувати на Дніпрі фортеці, приєднати Крим до складу своєї держави, виселити татар до Сибіру, а їхню еліту до Москви [60, с. 7-8, 36]. Аналіз історичної ретроспективи показує що Москва здатна була витіснити кримців не лише з «*Taht Memleketi*», а й з Кримського півострова.

Ще будучи радником Федора Івановича, майбутній цар Борис Годунов організував будівництво фортець і міст на півдні Кримської України та в

Середньому Надволжі: Ізюма, Старого Оскола, Белгорода, Самари, Царицина* і Саратова. Ставши царем він заснував Царєборисів.* Укріплення та їх військовозобов'язані поселенці заважали комунікації кримців з народами Надволжя. Борис Годунов вів з Гази II Гераєм діалог з позиції сили та підтримував його недругів (наприклад, Фетіха Герая). В Бахчисараї Бориса Годунова сприймали як загрозу кримським інтересам на Кавказі (цар прагнув приєднати його). Москва перестала виплачувати «*tiyiş*» і проводила перемовини з казієвцями й кабардинцями щодо зміни їх сюзеренітету. Політика царя змусила хана готувати похід на Московську державу, але її аміяти донесли про це росіянам і Гази II Герая мусив приспати пильність царя. 1602 р. він узгодив з Москвою «союз проти Речі Посполитої» [205, с. 18-44; 213, с. 327; 203, с.35-37]. Істинна політика хана мала антимосковський характер свідченням чому були угоди з поляками проти царя.

Борис Годунов побоювався кримців за тактику «набігової агресії». Такої позиції дотримувались й наступні правителі. Головною проблемою кримсько-московських відносин було питання виплати данини. Адже, після 1594 р. кожен наступний російський володар намагався позбутись цього архаїзму [204, с. 227-228].

Гази II Герая отримав шанс відігратись з початком Смути. Чауш Джан Ахмед-челебі відвідав боярський банкет і доніс ханові, що вельможі пили там за здоров'я Лжедмитрія*. Після цього Крим перестав сприймати Бориса Годунова як серйозну загрозу, і тепер цар намагався заручитись підтримкою татар для протистояння Лжедмитрію. Посольство Г. Волконського привезло до Бахчисараю «*bölek*» і повернулось назад з «*şartnâme*» проти поляків та Лжедмитрія. Цей трактат був черговою інтригою Гази II Герая. Хан дійсно планував похід на Москву, але не на підтримку царя, а на підтримку його суперника, який мав би узгоджувати свою політику з Бахчисараєм. На заваді намірам стали османці, які вимагали залучення кримців до походу на Угорщину, після чого ханові стало не до Смути [296, с. 44-48]. Володар потішив себе звісткою про смерть Бориса Годунова, але цар Лжедмитрій не

став кримським протеже. Він не виплачував «тіуіш» і планував здійснити похід на Азак. Проте, в 1606 р. Лжедмитрій вирішив випробувати фортуна та відправив до Криму посла А. Мелєнтьєва-Курлакова, щоб запропонувати ханові союз у майбутній війні з османцями. Щоправда, поки посол був у дорозі – царя вбили, а Гази II Герай привітав з інтронізацією Василя IV Шуйського. Подіями Смути скористались казиєвці, які в 1606-1608 рр. розграбували Сіверщину та Кримську Україну [205, с. 37, 39; 6, с. 183-186; 283, с. 40-44].

Василій IV Шуйський обіцяв виплатити татарам борги «тіуіш» після Смути [296, с. 51]. Оскільки суперники Криму з Великої Ногайської Орди підтримували самозванця Лжедмитрія II - Селямет Герай надав підтримку Василю IV Шуйському. 1608 р. хан рушив на Московію. Володар важко хворів і не міг залишатись там надовго, тому його діяння продовжили калга Джанібек Герая, Кан-Темір і Арслан Яшлав. Ханові була вигідна анархія в Московській державі, в якій можна було збагатитись на ясирі. Під приводом невиплати «тіуіш» казиєвці та буджакці спалили Темніков, Тарусу, Боровськ, Серпухов і Коломну та грабували московських купців. Після детронізації Василя IV Шуйського та смерті Лжедмитрія II кримці діяли в Московській державі як союзники поляків і грабували її до нитки (зокрема, в 1612 р. спалили Цареборисів) [296, с. 69-70, 74-76; 143, с. 211, 224, 226, 234; 46, с. 39-40, 64-65]. Вони вивели з Московії стільки ясиру, що у 1625 р. шах Аббас* дивувався, як там ще залишились жити люди. Кількість ясиру за пер. пол. XVII ст. становила 150-200 тис. людей (четверть населення прикордонних земель) [296, с. 80].

Звитяги буджакців і казиєвців призвели до того, що вони стали усвідомлювати себе як окремішні політичні суб'єкти. Це викликало неприйняття Джанібєка Герая, котрий ставши ханом, побоювався конкуренції з боку Кан-Теміра, конфліктував з поляками і керувався проосманським курсом (Стамбулу було не вигідне надмірне посилення Речі Посполитої шляхом послаблення Московії). Тому, 1615 р. коли ногайський чауш

Абдуллаг-Ходжа відвідав Москву з вимогами виплати Михайлом Федоровичем* «*tıyış*» до Сарайчику, Маджару* і Кавшану - цар відповів йому, що підписав з Джанібеком Гераєм «*şartnâme*» проти поляків, а піддані хана не мають права йти проти його волі [296, с. 78]. Звісно, буджакці й казієвці продовжували здійснювати чапули навіть попри наказ хана, але вони вже не були такими масштабними. А під час походу королевича Владислава на Москву кримці були союзниками Романових (одним з аргументів виправдання політики нового хана було те, що під час пограбування Єльця запорожці вбили його посла Шибана-агу, а польський гарнізон Кремля не пускав всередину нового посла Мустафу-мірзу). О. Новосельський зловтішався, що поляки з козаками не змогли здобути Москву, бо не мали підтримки ханату [296, с. 78-79].

Союз Джанібека II Герая і Михайла Федоровича мав визискуваний характер з боку Москви, яка скористалась участю кримців в боротьбі проти поляків, але нічого не зробила для допомоги ханові в Кабарді. Проблеми виникали не лише у мілітарному аспекті, а й у фінансовому. 1614 р. чауш Алаш-Бахадир домовився з Михайлом Федоровичем про виплату «*tıyış*» на суму 20 тис. рублів, але вже через рік посол І. Спешнев заявив, що Москва готова платити тільки 6 тис. рублів включно з «*bölek*». Крім того, «*bölek*» відтепер отримували лише хан, його родина і карачі-беї, що викликало невдоволення мірз. Натомість московити знизили суму виплат на 3 тис. рублів «*tıyış*» і «*bölek*» з 20 шуб. Якщо раніше Москва скаржилась на жадібність кримців - то тепер татари скаржились на скупість росіян [60, с. 41, 43-45; 296, с. 83-85]. Через конфлікт з Річчю Посполитою, Джанібек II Герай виявився заручником політичної парадигми, а у відповідь на скарги - московити говорили ханові, що альтернативою союзу з ними є воцаріння Мехмеда Герая. Коли в 1620 р. Ібрагім-паша відвідав російську столицю і вимагав повернення Романовими боргів попередників – Г. Волконський напоїв його вином, і той п'яним підписав документи про надходження до Криму «*tıyış*» в розмірі 500 рублів на рік [296, с. 103]. Джанібек II Герай почав

саботувати альянс. 1618 р. він закрит очі на пограбування запорожцями московського посольства на території Юрту, а коли цар вимагав від нього здійснити чапул на Річ Посполиту - відмовився, апелюючи до наказу падишаха про похід на кизилбашів [296, с. 102].

Кримці почали знущатись з московських дипломатів. Вперше це зробив майбутній хан Мехмед Герай в Стамбулі, котрий у 1622 р. в п'яному вигляді вдарив російського посла в обличчя з вимогою збільшити «*tiyiş*» [296, с. 107]. Коли він став ханом, а Шахін Герай всевладним калгою - до влади прийшли люди, які не могли пробачити росіянам їх ймовірної участі в смерті батька. Ці настрої підігривав Петро Урусов, який після 1612 р. оселився в Кавшані, повторно прийняв іслам, назвався Урак-мірзою, породичався з Кан-Теміром та спонукав Мехмеда III Герая до боротьби з Москвою. В першому листі хана до Михайла Федоровича хан вимагав виплат «*tiyiş*» в розмірі 20 тис. рублів не тільки для Гераїв, їхніх жінок, карачі-беїв та мірз, а й для ічки-беїв, сайменів* та капикулу [296, с. 109-110]. У відповідь на набіги донців - Шахін Герай заявив про права своєї династії на Казань, Астрахань та Сибір. А після того, як козаки в 1624 р. спалили Ескі-Кирич - напав на посольство І. Бегічева (прямувало до Стамбулу) та втопив послів [296, с. 125]. На відміну від султана – цар не висловився з приводу загибелі своїх підданих (хоча бояри рекомендували йому розірвати відносини з Кримом).

Калга планував організувати похід кримців, поляків та козаків на Астрахань (провалився через вторгнення османців до Криму). Символічним початком запланованої війни мав стати арешт посла С. Андрєєва. Його привезли до Чуфут-Кале* і регулярно катували аж до 1628 р [296, с. 124-129]. Вперше в історії Мехмед III Герай розпочав репресії проти представників промосковської партії. Він звинуватив у шпингунстві та вигнав з країни Алію Яшлава, Альгази-мірзу та Мустафу-агу, а їх родич Ібрагім-паша сам виїхав до Москви. Після цього калга відвідав С. Андрєєва вирвав йому бороду та насильно напоїв вином. Знущатись з московитів любили візир Бек-ага і Мурем-челебі. А ось Кан-Темір пропонував Москві союз і прагнув

переселити буджакців до Астрахані на випадок поразки [296, с. 127, 190; 101, с. 98-99].

Тобто, в кримсько-московському протистоянні з'явилися ознаки конфлікту модерної доби: демонізація ворога, поняття колективної відповідальності й нетерпимість до будь-яких проявів його культури. Потрібно сказати, що в Москві вони з'явилися на кілька десятиліть раніше ніж в Криму.

Жорстокість калги виявилася беззмістовною, бо якщо спершу московити виплачували «*tıyış*» в розмірі 1800 рублів - то після 1627 р. перестали виплачувати взагалі. За Мехмеда III Герая відбулось лише три чапули на Московську державу: в 1622, 1623 і 1628 рр. Зусиллями голови курського ополчення московити розбили кримців на річці Котлубанська Семиця (взяли в полон ханського зятя Кутлу-Шаха Ширіна) та на річці Виногребля [296, с. 130-133, 148].

Москва вітала Джанібек II Герая з повторною інтронізацією, але тепер спілкувалась з ним за посередництва султана Мурада IV*. Падишах спонукав хана і калгу Азамата Герая до зближення з Москвою та підписання «*şartnâme*». За умовами союзного трактату розмір «*tıyış*» повинен був бути не менше 20 тис. рублів, а кримці мали здійснювати чапули на Річ Посполиту [296, с. 167-168, 190]. На біду росіянам Джанібек II Герай призначив візиром пропольського Мехмед-Шаха, який мав великий вплив на хана і налаштовував його проти Московської держави [296, с. 184-185].

Нова угода була дуже непопулярною серед кримців. Головною причиною невдоволення була заборона набігів і відсутність воєнної здобичі. Вияви непокори були різними. Алія-мірза і Мурад-Шах здійснювали беш-баші на Кримську Україну [296, с. 194-195]. 1629 р., під час перебування в Криму послів Л. Кологріова та І. Дурова - Джанібек II Герай дізнався про напад донців і погрожував зробити з дипломатів опудала та вислати царю. Мурем-челебі бігав за І. Дуровим з ножем. Зрештою, послів побив кузен Кан-Теміра - Вели-Шах, який забрав собі «*tıyış*» (10 тис. рублів золотом і 10 тис.

коштовностями) [296, с. 187, 190]. Того ж року муфтії Кефе просив у Мурада IV дозволу на чапули, але отримав відмову [296, с. 183]. 1631 р. люди нуреддіна Мубарека Герая і його братів Сафі Герая, Кирима Герая та Мехмеда Герая напали на московського тлумача, посадили його до Чуфут-Кале, облили сечею і тримали, поки хан не наказав його відпустити [296, с. 191]. Валі-Шах продовжував грабувати московські посольства і ходив в набіги разом зі своїми родичами: Нарт-Алі, Нарт-Гераєм, Інаєт-Шахом, беєм Гулюм-Азаматом* [296, с. 187-188]. Шевшер-ага викрав скарбника Ф. Данілова і продав його в рабство [296, с. 192]. Азамат Герай бив послів і морив голодом [296, с. 194]. Казієвці ходили в походи на Московію. Кримсько-московські суперечності роздмухувались Зигмунтом III, який нагадував Джанібеку II Герая про загарбання Даниловичами «Taht Memleketi». Щоб принизити Михайла Федоровича хан називав його «московським беєм» [296, с. 194-197].

Стурбовані набігами казієвців у 1633 р. воєводи В. Туренін і П. Волконский спалили Маджар. Цар трактував це як помсту за участь казієвців у пюндруванні Московії в часи Смути. Однак, у Криму (попри складні взаємини Джанібєка II Герая з казієвцями) похід засудили, а нуреддін Мубарек Герай спустошив Кримську Україну та Рязанщину, розбив росіян під Серпуховим і готувався штурмувати Москву (це був останній раз, коли татарам вдалось наблизитись до російської столиці). Лише за посередництва османців (їм був не вигідний кримсько-московський конфлікт перед війною з Польщею) сторони почали перемовини, випустили полонених, а Джумаш-мірза привіз до Москви текст перемир'я [296, с. 197, 318-320]. Втім, «холодна війна» тривала й далі.

Оголошений Михайлом Федоровичем курс пацифікації кримців не зробив Бахчисарай прихильним до Москви, але дав росіянам можливість укріпити південні кордони. До початку 1630-х рр. південь спустошеної Кримської України колонізувався переселенцями з Речі Посполитої й Центральної Росії (перетворившись на Слобожанщину). Колоністи організували систему козацьких полків і міських ополчень, які захищали ці

землі від чапулів. В 1635 р. росіяни почали будівництво Белгородської засічної лінії – тому кримцям та ногайцям стало важче наблизитись до другої лінії оборони. Якщо раніше московити програвали у маневровій війні - то завдяки слобідським козакам їм вдалося змінити ситуацію. До прикладу, в 1634 р. відбувся чапул на Слобожанщину, який дійшов до Орла, Кром та Липецька і спалив їхні передмістя. Кримці заманили воєводу Г. Волконського до річки Красива Меча і розбили (в битві загинула $\frac{1}{4}$ дворян Слобожанщини) [296, с. 160-161, 228-230]. Наступного року М. Тургенєв розгромив татар під Сиченою горою, а в 1635 р. ополчення Старого Осколу на чолі з К. Пуціним пограбувало кишлаки ногайців Надазов'я. Останні прагнули здобути реванш і рушили походом на Слобожанщину і Рязанщину, але були розбиті курським ополченням в серії битв під Желябовським, річками Гостиниця та Івиця й Іржавою Семицею [296, с. 234-235, 237]. Поява козацького фактора на Слобожанщині не означала ліквідації небезпеки набігів кримців на Центральну Росію. Навпаки, в 1633 р. московити готували оборону столиці у випадку приходу туди кримців, а у 1635 р. буджакці і кримці дійшли до Саратова і Мещерського Юрту [296, с. 236]. Однак, відчайдушні чапули вже не могли змінити повернути кримцям наступальний потенціал, а московити почали дедалі частіше спустошувати ханат. Цар публічно засудив похід К. Пуціна, але в 1630 р. послав емісарів на Слобожанщину і до донців, щоб налаштовувати козаків проти турків і татар [466, р. 122-123; 296, с. 217, 230].

На офіційному рівні кримці й московити торгувались про умови викупу російських полонених з неволі. Особливе завзяття в цьому плані виявив калга Мехмед Герай, який відмовляв Москві в праві викупу служилих татар, а немусульман продавав османцям [296, с. 243]. Його люди заарештували послів Б. Дворенінова й А. Непейцина, катували їх, відібрали майно, а тлумача І. Воронова згвалтували у неприродній спосіб. Коли росіяни поскаржились на калгу Джанібеку II Гераю (звинувативши хана в безвладді) – Мехмед-Шах обматюкав їх, а хан наказав схопити гінця до ногайців Т. Желябузького і продав в рабство [296, с. 242-245]. Навіть московський ам'ят

Куремша Яшлав катував послів. Кінець знущанням поклав Інает Герай, який під страхом побиття батогом в 1636 р. заборонив викрадати, катувати й продавати послів у рабство [296, с. 244, 250]. Втім, це не завадило нуреддіну Саадету Гераю разом з ханським емельдешем* Ках-Алі та Алія-мірзою ув'язнити московських послів і катувати до отримання викупу. А 1640 р. Ширіні заарештували Г. Воєкова й А. Зверєва і тримали їх в Карасубазарі* поки їм не виплатили 5 тис. рублів. З часів Мехмеда IV Герая й аж до 1774 р. послів під час кримсько-російських війн кидали до зіндану та морили голодом [296, с. 242-243, 251-252]. Епізоди катування і вбивств посланців за Мехмеда III Герая і Джанібєка II Герая не вирізнялись гуманністю, але не потрібно списувати їх лише на кровожерливість виконавців. Через відсутність інституту резидента в Криму – московські амбасадори були особами без юридичного статусу. Вони не гребували шпигунством, підтримували контакти з ворогами ханів і нерідко виявляли зневагу до кримців. Особлива жорстокість до тлумачів пояснюється тим, що на них лежала відповідальність за донесену інформацію [437, р. 70]. Подібні дії не можна виправдати, але вони пояснювались об'єктивними причинами. Сама Москва аж до кін. XVII ст. фактично закривала очі на знущання зі своїх підданих [340, с. 36].

За правління Інаета Герая архітектором зовнішньої політики Бахчисараю залишався Мехмед-Шах. Його головним завданням якого було знищення московсько-османського союзу. У листуванні з Михайлом Федоровичем візир вимагав від царя перестати будувати взаємини з ханатом за посередництва Стамбулу і завадити набігам донців. Сам хан апелював до того, що царська титулатура в московсько-кримській документації не повинна писатись шрифтом золотого кольору як ханська тугра. * Оскільки цар вимоги проігнорував - Інает Герай прагнув здійснити похід на Москву, але подальші події завадили йому це зробити. Своєю чергою, росіяни не сприймали хана як серйозну загрозу, адже їх аміят Мустафа-челебі стверджував, що володар так задіяний в конфлікті з османцями, що не має

часу для війни з Москвою. Разом з тим, московити лукаво оголосили ханові підтримку в боротьбі зі Стамбулом [296, с. 251-253].

Після загибелі Інаета Герая від рук османців московити усвідомили, що Бахчисарай почав втрачати суб'єктність. Вони посилили співпрацю зі Стамбулом. Москві було простіше попросити султана вплинути на того чи іншого хана ніж домовлятися з ним. Після того як донці взяли штурмом Азак - на півострові поширились чутки, що московити прагнуть завоювати ханат і віддати його калмикам. Вони не мали під собою реальної основи, але Москва почала перемовини з буджацькими й казієвськими сердарами щодо переселення до Астрахані. Дізнавшись про це кримці в 1641 р. спустошили Слобожанщину [135, р. 157; 296, с. 264-269]. Через три роки нуреддін Гази Герай сплюндрував околиці Путивля. Наляканий цар виплатив кримцям «тіуіш» хутром на 60 тис. алтинів і видав їм 40 тис. монет золотом [119, с. 71-72]. Після прийняття Гетьманщини під російський протекторат – її територія закрила землі Центральної Росії від чапулів (хоча набіги на Надволжя і Слобожанщину траплялись до поч. XVIII ст).

Розширення кордонів Московської держави за Олексія Михайловича* та всебічна її модернізація за наступних Романових спричинила те, що Крим остаточно перейшов до тактики оборони власних кордонів перед росіянами. Відтепер Росія спрямувала зусилля на анексію Кримського ханства.

3.4. Відносини Кримського ханства з іншими данниками

Після походів Бату і Берке - Угорщина платила харадж Сараю, але згодом припинила це робити. Через віддаленість кримсько-угорські зв'язки мали спорадичний характер. Вони були встановлені у 1442 р, коли Владислав від імені Польщі та Угорщини відправив посольство Т. Буцацкого до Хаджі Герая визнавши його ханом. Наступники Ягеллонів на угорському престолі - Корвіни ворогували з ними за володіння Богемією. Тому, Хаджі Герай не мав сенсу плести інтриг проти своїх покровителів [408, s. 234-241; 226, с. 127-128]. Але, після початку конфронтації між Казимиром IV та Менглі Гераєм

останній став шукати союзників проти Ягеллонів. 1484 р. Матвій Корвін* виразив готовність воювати проти Молдови і Ягеллонів, але не поспішав надавати кримцям допомогу через визнання ними верховенства Стамбулу. Приязні відносини з Кримом мав Владислав II*, котрий ще будучи королем Богемії іменував Менглі Герая «імператором татар», надсилав йому «bölek», але також не вніс жодного внеску в боротьбу кримців з Польсько-Литовською Унією. Однак, Менглі Герай котрий вважав Угорщину та Богемію своїми данниками і хотів отримувати від них не тільки «bölek», але й «tiyiş» [410, р. 391].

Різка зміна парадигми відносин відбулась з початком османсько-угорської війни 1521-1526 рр. Ще в 1520 р. Сулейман волів залучити Мехмеда Герая до кампанії. Ймовірно, що перший чапул відбувся за Гази Герая у 1523 р., а через три роки кількасот нукерів брали участь в битві під Мохачем. Перебуваючи в Османській імперії – Сахіб Герай брав участь облозі Гюнсусу* [170, s. 157-158]. Кримський внесок у війну був незначним, але нукери отримали змогу грабувати Угорщину (попри заборону султана). Королівська Угорщина* та Богемія увійшли до складу володінь Габсбургів і тому їх відносини з татарами розглядаються в контексті кримсько-габсбурзьких взаємин.

1566 р. Мехмед Герай привів до Сігетвару 15 тис. нукерів. Динамічну діяльність в Королівській Угорщині розгорнув Гази II Герай. 1594 р. хан штурмував Рааб*, Тотіс* і Коморн*. Через чотири роки він здобув Варад, а в 1602-1603 рр. воював під Печем. Кримці не отримували премії за участь в поході й грабували довколишні землі. Фетіх Герай штурмував Ерлау* і зіграв вирішальну роль в битві під Керестешем*. 1606 р. тут перебував Тохтамиш Герай [448, р. 142-147, 149-150, 178].

Трансильванія претендувала на правонаступництво від Угорщини, але оскільки вона знаходилась на землях старого королівства - кримці вимагали від неї виплат. Довгий час Бахчисарай не мав претензій до Трансильванії через визнання нею османського сюзеренітету. Але після того, як Жигмонд

Баторі* став орієнтуватися на Габсбургів - Крим скористався ситуацією. Гази II Герай у 1595 р. воював з трансильванцями у Волощині та погрожував Жигмонду Баторі розправою якщо той не визнає його верховенства. Проте, після конфлікту хана з султаном - Трансильванія перетворилась на потенційного союзника кримців. Володар надіслав посла О. Палеолога до Жигмонда Баторі з пропозицією визнати його сюзеренітет в обмін на допомогу проти турків. Одночасно, прихильність князя намагався купити Фетіх Герай (видав йому дарчий ярлик). Зрештою, князь уклав «ahidnâme» з Гази II Гераєм [474, s. 69-70; 448, p. 230; 435, s. 198; 148, p. 96-97, 113-114, 195, 212]. Примирення хана зі Стамбулом унеможливило союз і в 1602-1603 рр. Трансильванія воювала з кримцями. Однак, після відновлення османського сюзеренітету над країною - буджакці (під керівництвом Шахіна Герая, який ховався в Бужаку від Джанібєка II Герая) за наказом Стамбулу в 1613 р. допомогли Габору Бетлену* в боротьбі з Габрієлем Баторі*. Князь визнав сюзеренітет Криму і почав надсилати туди «bölek» і «tiyiş». Ставши калгою Шахін Герай нагадав князю, що той став правителем завдяки йому та вимагав збільшення розміру виплат з 2 до 5 тис. флоринів. Габор Бетлен тягнув час, а згодом в калги з'явилися більш насущні проблеми [453, p. 25-43].

Віддаленість від Криму дозволяла Трансильванії здійснювати нерегулярні виплати Гераям і використовувати союз з ними для своїх цілей. 1629 р. князь уклав з Джанібєком II Гераєм союз проти Габсбургів і Польщі, подарувавши ханові розкішну вазу [38, с. 117]. Хаотична політика наступників Габора Бетлера та австрійські подарунки сприяли тому, що кримці оголосили нейтралітет в Тридцятирічній війні. Втім, до кін. XVII ст. Трансильванія була данником Бахчисараю.

Кримці називали Габсбургів «aq padişahlar», визнаючи їх як володарів Священної Римської імперії [370, с. 129-130, 160-161]. Першим Габсбургом, який встановив контакти з Кримом, був Фрідріх III* чий інтереси представляв латинський патріарх Антіохії – Людвіг*. Однак після початку набігів татар на Угорщину та інкорпорацію Угорщини та Богемії до володінь Габсбургів –

відносини між ними й кримцями різко зіпсувалися. Чапул Ахмеда Герая на Нижню Австрію в 1529 р. (в результаті якого 2/3 її населення загинуло або потрапило в полон) і облога калгою Мехмедом Гераєм Сігетвару створили у Відня настільки негативний образ татар, що лише в 1588 р. Рудольф II* дозволив своєму послу відвідати Курултай* [428, с. 153; 160, s. 19].

Гази II Герай також воював з австрійцями, але вже у 1596 р. він через Дж. А. Спінолу просив в ерцгерцога* Матвія допомоги в боротьбі з османцями. Відень був готовий надати татарам «*tıyış*» у 20 тис. дукатів*, визнати подвійний кримсько-габсбурзький сюзеренітет над Королівською Угорщиною, Трансильванією та Волощиною і погодився укласти військовий союз. Лише колосальні зусилля і поступки ханові з боку садразама Ібрагіма-паші змогли переколосити цей союз, який зрештою пішов ханові на поступки, перекресливши сподівання австрійців. Тому, Гази II Герай в кінці життя знову воював з австрійцями. За Житваторокським трактатом між Габсбургами й Османами з данини, яку Відень платив османцям - Стамбул вираховував процент угорського і богемського «*tıyış*», яка платилась турками кримцям від імені австрійців [474, s. 70].

Під час Тридцятирічної війни Габсбурги намагались уникати ворожнечі з Бахчисараєм. Дізнавшись про кримсько-трансильванський союз австрійці в 1633 р. вручили «*bölek*» чаушу Кара Гьозу, який намовив Джанібєка II Герая, щоб той не допомагав Дердю Ракоці* [38, с. 117]. Але, активне залучення кримців до війн з Габсбургами надовго нівелювало результати їх співпраці.

Кримці називали Габсбургів «*aq padişahlar*», визнаючи їхній статус володарів Священної Римської імперії. Першим Габсбургом, який встановив контакти з Кримом, був Фрідріх III* чиї інтереси представляв латинський патріарх Антіохії – Людвіг*. Після початку набігів татар на Угорщину та інкорпорацію Угорщини та Богемії до володінь Габсбургів – відносини між ними й кримцями зіпсувалися. Чапул Ахмеда Герая на Нижню Австрію в 1529 р. (в результаті якого 2/3 населення загинуло або потрапило в полон) і облога калгою Мехмедом Гераєм Сігетвару створили у Відня настільки негативний

образ татар, що лише в 1588 р. Рудольф II* дозволив своєму послу відвідати Курултай [427, s. 153; 160, s. 19].*

Гази II Герай також воював з австрійцями, але вже у 1596 р. він через Дж. А. Спінолу просив в ерцгерцога* Матвія допомоги в боротьбі з османцями. Відень був готовий надати татарам «*tiyiş*» у 20 тис. дукатів*, визнати подвійний кримсько-габсбурзький сюзеренітет над Королівською Угорщиною, Трансильванією та Волощиною і погодився укласти військовий союз. Лише колосальні зусилля і поступки ханові з боку садразама Ібрагіма-паші змогли нівелювати цей союз, який зрештою пішов ханові на поступки, перекресливши сподівання австрійців. Тому, Гази II Герай в кінці життя знову воював з австрійцями. За Житваторокським трактатом між Габсбургами й Османами з данини, яку Відень платив османцям - Стамбул вираховував процент угорського і богемського «*tiyiş*», яка платилась турками кримцям від імені австрійців [474, s. 70].

Під час Тридцятирічної війни Габсбурги намагались уникати ворожнечі з Бахчисараєм. 1633 р., дізнавшись про кримсько-трансильванський союз - австрійці в 1633 р. вручили «*bölek*» чаушу Кара Гьозу, який намовив Джанібєка II Герая, щоб той не допомагав Дердю Ракоці* [38, с. 117]. З допомогою місіонера о. Феліці Інаст Герай прагнув укласти союз з Фердинандом II проти Стамбулу [450, р. 147]. Поступове узалежнення ханату від османців і активне залучення кримців до війн з Габсбургами надовго нівелювало результати їх співпраці.

1412 р. магістр Тевтонського Ордену Генріх фон Плауен* визнав сюзеренітет хана Улусу Джучі - Джелал-ад-Діна* як одного з переможців битви під Грюнвальдом 1410 р. та обіцяв платити йому «*tiyiş*» [417, s. 87-88]. Син Тохтамиша вважався Гераями одним з останніх законних ханів Сараю, а Пруссія позиціювала себе спадкоємцем держави Тевтонського Ордену. Тому, кримці вважали її своїм данником. Віддаленість Пруссії від ханату, недоступність для чапулів і сприйняття її як васала Корони - дозволяла безкарно уникати виплат. 1514 р. Менглі Герай дозволив купцям з

Королівської Пруссії* вільно торгувати в Криму, а у 1542 р. Сахіб Герай дав такі права торгівцям з герцогства Пруссія [443, р. 44, 83-84].

Ситуація змінилась в кін. XVI ст., коли в Кенігсберзі* з'явилась партія, що виступала проти інкорпорації Пруссії до Речі Посполитої по смерті Альбрехта-Фрідріха* та підтримувала унію з Бранденбургом. Її представники намагались знайти зачіпку для легітимізації намірів. 1599 р. послы маркграфа Бранденбургу - Йоахіма-Фрідріха* прибули до Бахчисараю, вручили Гази II Гераю «bölek» і пообіцяли виплачувати харадж. В обмін хан підтримав претензії Йоахіма-Фрідріха на Пруссію по смерті чинного герцога [147, с. 308]. На практиці Кенігсберг не виплачував татарам «tiyiş», але враховуючи зростання прусської могутності в подальші десятиліття - Бахчисарай сам почав шукати з ним спільної мови.

Таким чином, відносини Кримського ханства з його даниками базувались на ординських мітологемах. В часи становлення і розквіту ханату в др. пол. XV – пер. пол. XVI ст. Крим диктував їм умови з позиції сили. З др. пол. XVI ст. позиції ханства похитнулися, сусіди Криму стали сприймати данину як архаїзм і прагнули зміни свого статусу. Але, на поч. XVII ст. ханат все ще вважався ваговою силою з якою було потрібно рахуватися і який не збирався відмовлятися від наявності великої кількості числа данників.

4. ВІДНОСИНИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА З ДЕРЖАВАМИ ДЖУЧИДОСФЕРИ

4.1. Відносини Кримського ханства з Ордою Саїда-Ахмада та Намагановим Юртом

Головною мітологемою, що визначала кон'юнктуру взаємин між Кримом та іншими постординськими ханствами була концепція єдиного політичного простору - Улуг Улусу. Вона передбачала збереження єдності Улусу Джучі як конфедерації ханств під владою одного правителя. Поняття виникло у 30-х рр. XV ст. Ще під час міжусобиці в Улусі Джучі, ряд претендетів на титул володаря Сараю (Абдуллаг та Бек-Пулад*), які контролювали Крим та прилеглі області оголошували себе альтернативними ханами. Кримський Тукатимурид*, улус-бей Таш-Тимур* в 1392-1395 рр. карбував монети з титулом султана, але визнавав старшинство Тохтамиша [225, с. 78-79]. Його син Бек-Суфі* також панував у Криму, оголосив себе ханом Улусу Джучі і був відомий в християнських джерелах як «імператор солхатський» [59, с. 43]. Аналогічну візію просував брат Бека-Суфі - Девлет-Берди*. В 1426 р. він зайняв Сарай і залишив свого племінника Хаджі Герая володарювати в Солхаті [271, с. 523]. Невдовзі Девлет-Берди загинув, а Крим захопив Улуг-Мухаммед. Бек-Суфі, Девлет-Берди й Улуг-Мухаммед діяли як «іредентисти» - вони розглядали Крим як трамплін для завоювання Улусу Джучі [371, с. 100; 330, с. 172, 239; 324, с. 238; 227, с. 762-764].

1432 р. Сарай захопив Саїд-Ахмад (син Бека-Суфі), котрий, проте, не зміг вибити конкурентів з їхніх вотчин. На підконтрольній йому території Середнього і Нижнього Надволжя виникла Орда Саїда-Ахмада. Того ж року з Сараю хана вигнав представник роду Намаганів – Кічі-Мухаммед*, який створив Намагановий Юрт. Через деякий час Саїд-Ахмад (за підтримки беклербея Айдера Кунграта) захопив Крим, Донщину і Подніпров'я. При чому, в період між 1437-1439 рр. Кічі-Мухаммед відібрав у Саїда-Ахмада Донщину і Надазов'я) [479, с. 6-7].

Перманентні війни чужоземців за опанування Сараєм виснажували кримську еліту, яка не бажала безкорисно витратити свої ресурси. Тому по смерті Айдера – Ширіні й Барини* запросили на трон Хаджі Герая, який у 1441 р. зробив столицею Солхат ставши першим кримським ханом [390, с. 197]. Владу нового правителя оскаржували Саїд-Ахмад, Кічі-Мухаммед і Улуг-Мухаммед. Тому, у наступні роки тривала «Солхатська війна» за панування над півостровом. Ярлик Хаджі Герая за 1453 р. позначав його володіння як «Улуг Улус» (без згадки про Кримський Юрт) [238, с. 28, 39]. Таким чином, становище Криму мало нез'ясований характер: все ще не самостійний Юрт, але вже не улус Великої Орди.

Перші контакти Гераїв з Ордою Саїда-Ахмада датуються 1433/1434 рр., коли за підтримки Айдера і Тегене - Саїд-Ахмад почав репресії проти родичів. Хаджі Герай з Джаном Гераєм втеки до Литви, а їхнього дядька Алі було вбито [119, с. 14-15; 324, с. 240]. 1441 р. кримський хан витіснив Саїда-Ахмада в межиріччя Дніпра і Дону, але у 1448 р. той знову завоював півострів і порядкував там до 1451/1452 рр. Після цього кримці захопили Орду-Базар*, а третина ординських нукерів перейшли до Джана Герая. В 1455 р. зусиллями Литви і Криму Саїд-Ахмада розгромили біля Дніпра. Він потрапив до полону литвинів, а його землі поділили між собою Крим та Литва. Відтоді Хаджі Герай почав апелювати до спадщини Тохтамиша (який відродив єдність держави) і називав свої володіння «Тохтамишевим Юртом» [177, с. 598, 617; 141, с. 110].

Невідомий вірменський священник зазначив, що в 1456 р. якийсь Махмуд прийшов до Криму, вигнав Хаджі Герая та став ханом [102, с. 251-253]. Через кілька місяців Хаджі Герай повернув владу. На той момент у джучидосфері існувало чотири Махмуди і лише однойменний син Саїда-Ахмада мав можливість воювати з кримцями. На його боці виступили Мамак і Хусейн Ширіні, які мали конфлікт з Хаджі Гераєм, а ось Емінек залишився вірним Гераям [319, с. 175-185; 237, с. 73]. 1466 р. інший син Саїд-Ахмада – Мехмед надав на Курултаї свою кандидатуру як майбутнього хана [309, с. 69].

1480 р. онук Саїда-Ахмада – Ахмед згадується серед липок. Менглі Герай марно вимагав у Казимира IV його видачі мотивуючи це тим, що той є татариним і має жити в Криму [443, р. 13]. Інакшою була доля молодшого сина Махмуда - Джанібєка. 1476 р. невдоволені всевладдям Емінека – його брат Хаджіке Ширін й Абдуллаг Барин запросили на трон сина Махмуда. Біля Дніпра Джанібек знищив армію Емінека, яка поверталась з Молдови. Він захопив Кирк-Єр, але не зміг здобути Солхат і взяв в облогу Кефе. Втім, у 1477 р. Емінек вигнав Джанібєка геть [224, с. 315-320; 164, s. 120-122; 70, с. 183; 69, 195 с; 148, р. 14-15; 135, р. 59-63; 155, s. 648]. В наступні роки Менглі Герай під страхом смертної кари заборонив управителям Кирк-Єру відкривати ворота перед нащадками Саїд-Ахмата [480, р. 289-300].

Сильним суперником Кримського ханства був Намагановий Юрт. З точки зору Намаганів - Гераї були «сепаратистами», а згодом конкурентами за панування над «Таht Memleketi». З точки зору кримців - Намагани висмоктували з півострова ресурси нічого не даючи на заміну. Тому, коли Нур-Девлет намагався отримати в Ахмата дарчий ярлик та одружився на дочці Джумадика Кунграта (син Айдера) - Курултай детронізував його. Шейдак, Оздемір і Девлеш зіпсували репутацію в Криму перебуванням на службі Ахмата [141, s. 488; 88, с. 56, 544; 422, р. 9].

1443 р. Кічі-Мухаммед завоював Крим і панував там протягом року, але був витіснений Хаджі Гераєм [10, с. 534]. Визнання верховенства земляка дозволило кримцям боротися за панування над «Таht Memleketi». 1465 р. Хаджі Герай розгромив на Дону хана Махмуда*. Полонені нукери перейшли на сторону кримського володаря, який приєднав Кубань та Донщину і запланував похід на Хаджі-Тархан [141, s. 397-398; 324, с. 265; 119, с. 12]. На заваді амбіціям стала смерть Хаджі Герая. Брат Махмуда - Ахмат мав приязні відносини з Нур-Девлетом (який в 1477-1478 рр. розділив владу з Айдером орієнтуючись на традиції Намаганів), змусив Джанібєка визнати свій сюзеренітет, переманив на свій бік родичів Менглі Герая та вів перемовини щодо майбутнього півострова з Литвою і османцями. Своєю чергою,

кримський хан намагався нейтралізувати союзню Ахмату Литву й укріпити взаємини з османцями та московитами [222, с. 85-87]. Інтриги Менглі Герая сприяли тому, що зрештою Ахмат мусив змиритись з втратою Криму.

Після вбивста Ахмата в 1481 р. - його сини Муртаза*, Саїд-Ахмад II* та беклербей Темір Мангит* наступного року втекли до Криму і поступили на службу Кирк-Єру. Проте, Менглі Герай в обхід братів прагнув посадити у Сараї ханом Нур-Девлета. Чутки про це дійшли до вигнанців, і в 1485 р. Муртаза і Саїд-Ахмад II вирішили покинути півострів. Кримський хан вирушив їм назустріч і полонив Муртазу, але Саїд-Ахмад II і Темір втекли до Середнього Надволжя [345, с. 123; 20, с. 116; 69, с. 217 с; 108, с. 236-237]. 1486 р. Саїд-Ахмад II увірвався до Криму, розгромив Менглі Герая, визволив Муртазу, переманив Емінека на бік ординців, захопив Солхат, змусив кримського хана тікати до Кирк-Єру і взяв в облогу Кефе. Однак, османці змусили ординців відступити у степ, де їх розгромив Ямгурчі. Намагани втратили найбоєздатніших нукерів, Емінек загинув в бою, а Крим тепер перебував під пильним наглядом османців. Останній чапул ординців на Крим було здійснено в 1490 р, коли нукери Муртази розграбували землі Баринів, але османці розбили їх [225, с. 258-262; 88, с. 53, 108-109; 254, с. 40-41; 273, с. 122]. Відтепер Крим сам став загрозою володінням Намаганва.

Головною причиною інвазій була відсутність фортпостів в «Or taşrası».* 1474 р. поблизу генуезького поселення Саліне* - Менглі Герай збудував фортецю Єніче*. 1484 р. біля ординської застави на острові Тавань* хан заснував фортецю Доган і місто Кизикермен*. 1492 р. на місці литовського замку Дашів було закладено місто Озю. Того ж року на річці Кінські води з'явився Іслямкермен, а Ямгурчі почав укріпляти Тягинь. Будівництвом займались османські інженери, а всередині фортець перебували яничари [393, с. 239]. Хан планував переселити татар з Криму на Дніпро і бажав заснувати нову столицю на Тавані. На будівництво Озю і Тягині кримці витратили по 150 тис. алтинів [88, с. 105-112, 114, 152-153, 178, 193; 262, с. 146, 152].

1500 р. після посухи в Нижньому Надволжі хан Шейх-Ахмад вирішив перекочувати на захід. Проте, йому перегородили дорогу нові фортеці, а спроби домовитися з османцями закінчилася фіаско. Наступного року Шейх-Ахмад вирушив на Дон, але морозна зима і міжусобиці вельмож змусили тисячі ординців переселитись до Криму. 1502 р. Менглі Герай розбив ворога біля гирла Сули. Влітку він заволодів Сараєм, спалив його і переселив його жителів до Криму [88, с. 321, 354, 356; 162, s. 41; 213, с. 112]. Панування над «Taht Memleketi» було закріплено за Гераями, Шейх-Ахмад втік до Литви, а Велику Орду приєднали до Кримського ханства [88, с. 377, 388, 417, 419; 371, с. 182-183]. Можна погодитись з Л. Коллінс, яка стверджувала, що Менглі Герай перетворив ханат на реінкарнацію Улусу Джучі [410, р. 361-399]. Ще радикальнішою є позиція У. Шамільоглу, який вважає, що період 1502-1783 рр. варто назвати «пізньою Золотою Ордою» [473, р. 819-834].

Під час міжусобиць чимало впливових тюркських родів та племен переселилось з Надволжя, Надкаспію та Приуралля на Кримський півострів [88, с. 518; 86, с. 381-382]. Серед них: Ширіни, Барини, Аргини, Кіяти*, Сіджеути*, Кунграти*, Китаї*, Кангли*, Туркмени*, Киргизи*, Чуваші*, Наймани*, Сараї*, Ішуні* та Мангити* [190, с. 34-36]. Наплив мігрантів суттєво збільшив кримський потенціал.

Після 1502 р. Менглі Герай прийняв титул «хакана» [154, s. 85; 85, с. 491-492]. Цей титул стояв вище за ханський і дорівнював титулу імператора та падишаха [229, с. 60-64]. Також, у Криму було здубовано нову столицю Салачик (за зразком ординського Сараю) [354, с. 169-171]. Мехмед Герай величав себе «*bağca moğul padişahı ve hakanı*» * і претендував на всю спадщину імперії Чингісхана [20, с. 1]. По смерті правителя його наступники перестали називати себе «хаканами» (винятком був Сахіб Герай), а самоназва «*moğullar*» не прижилась у Криму. Починаючи з Саадета Герая кримські хани називали себе «*Uluğ Yurtıñ ve Tahtı Qırım ve Deşti Qırçaqıñ uluğ padişahı*» * [111, с. 23-24; 345, с. 174]. За винятком періоду 1742-1758 рр. така титулатура зберігалась в Криму до 1783 р.

4.2. Відносини Кримського ханства з Хаджі-Тарханським ханством

На думку І. Зайцева, в 1430-1433 рр. у Хаджі-Тархані правив син Гіяс-ад-Діна і брат Хаджі Герая - Мустафа*, який надав притулок своєму родичу. Тому, після воцаріння там Намаганів - Гераї бажали вирвати сімейний Юрт з їх рук [242, с. 19]. Втім, насправді Мустафа міг бути сином іншого Гіяс-ад-Діна* (сина Шадібєка*) - даруги Казані. Спершу Хаджі-Тарханське ханство було васалом Великої Орди й разом з нею воювало проти кримців. Кримсько-астраханські контакти 1465 і 1485 рр. закінчились зіткненням держав на полі бою [69, с. 217; 108, с. 236-237; 19, с. 112-113, 116; 103, с. 75-80].

1502 р. Хаджі-Тарханське ханство оголосило себе спадкоємцем Намаганового Юрту, що було негативно сприйнято кримцями [242, с. 42-43; 88, с. 456; 89, с. 435, 482, 489; 324, с. 39]. 1509 р. на завоювання міста рушив Мехмед Герай. Хан Абдул-Керім* звернувся за допомогою до ногайців, які запобігли планам Криму [89, с. 26, 70, 86; 136, с. 123]. 1514 р. астраханський трон посів енергійний Джанібек, який намагався створити антикримську коаліцію. Кримці докладали всіх зусиль для ліквідації ханату, а перемовини з ним (цим любив грішити Ахмед Герай) трактувались як зрада. 1515 р. Мехмед Герай знову рушив на Хаджі-Тархан. Він дійшов до річки Міус, де дізнався про наміри астраханців і ногайців використати тактику партизанської війни. Не маючи достатніх сил для боротьби – воїни змусили хана відступити додому [89, с. 147, 150, 151, 360, 472-473, 501-502].

Астраханці чекали моменту, коли кримське військо вирушить в похід і нападали на ханат. Коли в 1517 р. Токузак-мірза плондрував Тульщину і Сіверщину - астраханці пограбували володіння Хасана Мангита. 1518 р. Крим спустошив племінник Джанібєка – Бебей-султан, а в 1521 р. за наказом нового хана Хусейна* астраханці пограбували півострів, поки хан ходив на Москву. Цей чапул був таким руйнівним, що кримці ховались за стінами Кефе [89, с. 361, 364-365, 377-378, 516-519; 242, с. 51-53, 57; 331, с. 38].

Прагнучи припинити чапули - Мехмед Герай запропонував Джанібєку союз проти Москви. Але, в 1519 р. той кинув кримського посла Алі-Килича в

зіндан і оголосив Криму війну (за підтримки московитів та ногайців) [89, с. 669-670]. 1522 р. Мехмед Герай вигнав з Хусейназ Хаджі-Тархану, а Бахадира Герая оголосили новим астраханським ханом. Однак, ханзаде Гази Герай і Баба Герай пограбували міщан. Коли Мехмед Герай вирішив покарати синів - ті втекли зі своїми нукерами. Мехмеда Герая і Бахадира Герая вбили ногайці, які згодом напали на кримський ар'єргард і розбили його на Дону. Після цього, ногайсько-астраханська армія спустошила півострів [28, с. 183; 40, с. 21]. Одним з очільників астраханської армії був Шейх-Хайдар (син Шейх-Ахмада), який прагнув помститися Гераям за приниження батька, взяв в полон чотирьох Гераїв і стратив двох з них [103, с. 87-88; 330, с. 392; 242, с. 61-62; 28, с. 184; 253, с. 251].

1524 р. Хусейн намагався позбутися залежності від ногайців і звернувся за допомогою до Саадета Герая пропонуючи забути старі образи й воювати проти Сарайчику [45, с. 58]. Саадет Герай індиферентно поставився до пропозиції. Натомість син Мехмеда Герая - Узбек Герай прибув до міста, отримав посаду мірмірана* і очолив його оборону від ногайців. Перебування племінника-конкурента в Хаджі-Тархані змусило Саадета Герая запропонувати Москві військовий союз проти астраханців. Своєю чергою, Хаджі Тархан підтримав претензії Ісляма Герая на кримський престол [242, с. 66-67]. Таким чином, між державами почалася «холодна війна».

1531 р. Іслям Герай став астраханським ханом і пограбував кримське посольство до Москви. Між 1534 і 1537 рр. він пропонував Сулейману надати яничар, щоб відвоювати Хаджі-Тархан і Крим. Натомість, він обіцяв згадувати ім'я падишаха в хутбі після свого, визнати османський сюзеренітет над містом і допомогти воювати з кизилбашами [242, с. 73-75; 182, р. 235]. Загалом, правління Гераїв не залишило вагомого сліду в астраханській історії (на відміну від Казані).

В кін. 30 – на поч. 40-х рр. XVI ст. візія кримців як ворогів Хаджі-Тарханського ханства залишалась незмінною [242, с. 69-88]. Щоправда, це не завадило хану Абдуррахману* підтримати похід Сахіба Герая на Москву та

надати йому воїнів. Така поведінка пояснювалась союзними й родинними взаєминами Абдуррахмана з Сафою Гераєм, а не підтримкою амбіцій кримського хана [84, с. 33-34; 67, с. 101; с. 56].

Нову спробу вибити Намаганів з Хаджі-Тархану здійснив у 1547 р. Сахіб Герай. Хан Ямгурчі* пограбував кримський караван. Після цього кримці розбили противника, увійшли до Хаджі-Тархану і проголосили астраханським володарем ханзаде Аділя Герая*. Більшість міщан переселили до Ескі-Юрту*, полонені нукери перейшли на кримську службу, а дітей Сафи Герая відправили до Криму. Сахіб Герай не залишив в місті гарнізону разом з Аділь Гераєм повернувся до Криму, посадивши на трон Ак-Кубека (якого за три роки скинув Ямгурчі) [295, с. 102; 170, s. 97-105].

На початку 1550-рр. на Хаджі-Тарханське ханство стали зазіхати московити. Тому, Гераї і Намагани вирішили припинити ворожнечу. Вони обмінялись посольствами, а Девлет Герай відправив астраханцям гармати. Це не входило в плани Москви й Сарайчику - тож росіяни в 1554 р. вигнали з міста Ямгурчі й посадили на престол свого кандидата Дервіша-Алі [77, с. 25; 242, с. 96-99; 264, с. 136-137]. Бахчисарай вислав вигнанцеві кількасот капикулу і тюфекчі, але йому не вдалось повернути владу, а у 1555 р. ексхана вбили казієвці. Того ж року Дервіш-Алі вирішив позбутися залежності, вигнав росіян з міста та запропонував Девлету Гераю союз. Останній знову відправив на допомогу Хаджі-Тархану кілька гармат, 300 яничар та 700 тюфекчі. Хан відправив до міста не лише воїнів, а й можновладців. Так, Осман-дуван отримав пост астраханського візира, а Хаспулат Герай – калги. Своєю чергою, Дервіш-Алі обіцяв надати підтримку Криму в боротьбі з Іваном IV та виділив субсидії марійським інсургентам [345, с. 297-298; 242, с. 100-104, 110-111; 74, с. 551, 568; 337, с. 112-113]. Однак, у 1556 р. московити захопили Хаджі-Тархан і анексували ханство. Лише невелику частину астраханської території на Кавказі з містом Маджар зайняли казієвці [111, с. 62].

Ліквідація ханства не означала зникнення «астраханського питання». Після 1556 р. на службі Бахчисараю опинилося кілька астраханських Намаганів [200, с. 71-72]. Девлет Герай вимагав від Івана IV забратися з Астрахані геть, а у 1569 р. рекомендував Селіму II* посадити у Нижньому Надволжі казієвського сердара Гази-мірзу управителем залежного від кримців та османців бейліку [451, с. 12, 17-18]. Васальним Москві ханом Астрахані й Тюменського Юрту прагнув стати Мурад Герай [265, с. 34]. Після визнання Гази II Гераєм царського титулу за Федором Івановичем кримські хани підіймали тему «астраханського питання» під час загострення взаємин з Москвою. Про надію відвоювати Нижнє Надволжя писали Мехмед III Герай і Шахін Герай. Аналогічні ідеї висували кримські хани в наступні десятиліття [260, с. 95-96; 176, с. 35, 41, 56]. Та у зв'язку з появою нових викликів - ці ресентименти поступово згасли.

4.3. Відносини Кримського ханства з Казанським ханством

Засновник Казанського ханства Улуг-Мухаммед був родичем кримських ханів (сином Ічкеле-Хасана, брата Таш-Тимура) [330, с. 205]. У 1427-1433 рр. він панував у Солхаті та користувався підтримкою вельмож (особливо Ширінів) [49, с. 510; 120, с. 369-370; 12, с. 140-141, 150-151]. Хан мав приязні відносини з Литвою, Лівонським орденом, Священною Римською імперією, Османською імперією й Мамлюцьким султанатом. Він заснував Тягинь, віддав Ширінам Солхат та видавав Вітовту і Ягайлу дарчі ярлики [66, с. 59, 76, 109; 242, с.50-52; 153, с. 36; 197, с. 44-50; 371, с.89; 241, с. 85-86]. На думку Р. Беспалова, його варто оцінювати як найкращого правителя Криму поч. XV ст [197, с. 51]. Хоча, подальша кримська традиція вважала Улуга-Мухаммеда одним з останніх законних ханів Сараю – він мав конфлікти з Хаджі Гераєм. 1442 р. його люди намагались вигнати Хаджі Герая з півострова і посадити там ханзаде Касима, але той зазнав поразки й сховався у Кафі [223, с. 180-182; 3]. За гіпотезою А. Пономарьова в 1466 р. Мамак хотів посадити на трон онука Улуг-Мухаммеда – Ібрагіма* [309, с. 69].

Переломним моментом кримсько-казанських відносин стала смерть хана Ібргагіма в 1479 р. Його син Ільгам* (прихильник східної партії, що орієнтувалася на джучидосферу й османців) ворогував з мачухою Нур-Султан (прихильниця промосковської партії). Остання звернулась за допомогою до Івана III, який з другої спроби посадив на трон її сина Мухаммеда-Аміна*. Тим часом Нур-Султан видали заміж за Менглі Герая - тож казанський хан став його пасинком. Мухаммед-Амін називав вітчима «братом і володарем, що стоїть вище за падишахів турецьких та перських». Менглі Герай у відповідь називав Казань «своім Юртом». 1490 р. казанці розбили ординський чапул, який прямував до Криму [376, с. 43-47; 88, с. 146, 207]. Але, поруч з визнанням кримського сюзеренітету Казанське ханство перебувало в залежності від Москви [19, с. 121; 376, с. 46-47, 52]. Воно не могло довго залишатись під подвійним сюзеренітетом і якась зі сторін мала рано чи пізно витіснити іншу.

1496 р. у Казані відбувся переворот східної партії, яка скинула з трону Мухаммеда-Аміна. Після кількох років боротьби промосковська партія за підтримки московитів і кримців привела до влади брата Мухаммеда-Аміна – Абдул-Латіфа. Москва вважала, що новий хан буде її маріонеткою. Втім, він перестав рахуватися з думкою князя. Тому, росіяни в 1502 р. увійшли до Казані, заарештували хана, вивезли до Білоозера і віддали владу Мухаммеду-Аміну [376, с. 55-59].

Якщо детронізація Ільгама сприймалась кримцями як міжусобиця в джучидосфері - то арешт пасинка іноземцями викликав обурення Менглі Герая. 1505 р. Мухаммед-Амін оголосив Москві війну за негласної підтримки вітчима. Але, коли Менглі Герай домігся переведення Абдул-Латіфа до Москви - він закликав Казань та Москву до примирення. Кримський володар, Нур Султан і Мехмед Герай взяли Абдул-Латіфа на поруки, а в 1510 р. Нур-Султан разом з Сахібом Гераєм відвідала своїх дітей у Казані та в Москві [376, с. 60, 69].

1508 р. Абдул-Латіфа визнали «рівноправним великому князю», а його людям заборонили покидати господаря навіть на користь Василя III (єдині, хто мав право покинути службу були кримці) [106, с. 30-33; 107, с. 38]. Екسخанові віддали у володіння Юр'єв Польський та Юр'єв Повольський*. Його оселили якнайдалі від Криму, щоб унеможливити втечу. [376, с. 55-56, 69]. Коли ж у 1512 р. кримці здійснили чапул на Рязанщину - Москва звинуватила Абдул-Латіфа в потуранні набігу та посадила під арешт. Тільки у 1516 р. за сприяння Мехмеда Герая Абдул-Латіфа звільнили й відправили управляти Каширою, де наступного року він раптово помер. М. Худяков висуває версію отруєння московитами Абдул-Латіфа, бо останні мали з цього зиск [376, с. 71; 108, с. 260].

Герая хотіли зайняти казанський трон по смерті бездітних Мухаммеда-Аміна й Абдул-Латіфа. Очевидно, метою візиту Сахіба Герая до Казані була екскурсія місцями майбутнього царювання [376, с. 69, 75-76]. Однак, московити не допустили об'єднання двох Юртів в руках Герая і привели до влади в Казані Шаха-Алі (представник Намаганів)*. Кримці сприйняли це з обуренням. Тому, коли в 1521 р. проти хана виступила східна партія - Мехмед Герай послав до Казані Сахіба Герая і 300 тюфекчі, які організували російський погром (загинуло 1 тис. росіян та 5 тис. касимовських татар²⁴), посадили його брата на престол і вислали Шаха-Алі до Москви [49, с. 528; 19, с. 177-189; 376, с. 77]. Мехмед Герай повідомив османців, що «московський бей вигнав з міста кадї, назначив замість них священників і змушував мусульман ходити на богослужіння до церков <...>, а новий хан Сахіб Герай буде дотримуватися шаріату» [454, р. 488-489]. Це твердження було профанацією (московити до 1552 р. не переслідували мусульман), але їх метою була спроба зацікавити Стамбул «казанським питанням» і спонукати встановити протекторат над ханством.

²⁴ Враховуючи заангажованість автора Казанського літопису (який подає ці числа) та його схильність до фальсифікації даних потрібно обережно ставитись до числа жертв погрому. Так, якби під час насилля постраждало би 5 тис. касимовських татар – то в Касимові не залишилося би боездатнього чоловічого населення. Але вже за кілька років касимовці воювали проти Казані.

Московити оголосили Казані війну і в 1524 р. Сахіб Герай просив Саадета Герая вислати йому яничар. Кримський хан сказав, що війська необхідні для захисту півострова, а Казань має примиритися з князем. Однак, московити вимагали реставрації Намаганів [248, с. 124-125; 75, с. 240; 264, прим. 255]. Відправленого на перемовини казанського чауша Юлюке Кипчака московити заарештували й той помер у в'язниці [342, с. 58-60].

Сахіб Герай звернувся до Стамбулу з пропозицією встановити османський сюзеренітет над Казанню. Садразам Ібрагім-паша залишив пропозицію без відповіді, а посольство до Стамбулу на чолі зі Скіндером було підкуплене московитами й не повернулось назад [28, с. 176; 119, с. 30; 248, с. 124-126]. Нарешті, хан сам відправився на перемовини з Сулейманом, залишивши в Казані племінника Сафу Герая і більше не повернувся у Середнє Надволжя. Попри те, що Сахіб Герай показав себе дієвим правителем Криму - він не зміг проявити себе у Казані (єдине його досягнення це видача союргалу ногайцям і башкірам) [18, с. 29-37]. Після спроби деблокади Казані в 1525 р. Сахіб Герай взагалі не займався «казанським питанням». За словами Сеїда Мухаммеда Різи, в часи перебування в Казані хан бачив прорахунки брата і ним заволоділи амбіції панування над Салачиком [103, с. 90].

1525 р. кримські послы в Москві пустили чутку, що 50 тис. кримсько-османське військо збирається на допомогу Казані. На думку В. Смірнова, це були реальні плани Сахіба Герая та Саадета Герая, які, проте, не могли бути здійснені [201, с. 63; 217, с. 115; 330, с. 60]. Зрештою, в 1526 р. Василь III визнав легітимність Сафа Герая і подвійний сюзеренітет над Казанню. Та вже за чотири роки Москва знову оголосила казанцям війну [с. 34-35; 334, с. 1673; 49, с. 526-528]. Росіяни користувались з суперечностей між партіями ханату та опіки Сафи Герая над земляками і почали підтримувати ідею вигнання кримців. У 1536 р. промосковська партія посадила на престол Джана-Алі*, а Сафа Герай втік до Криму [75, с. 266]. Того ж року дядько допоміг йому повернути владу, але через десять років в Казані відбувся переворот (на користь Шаха-Алі) і його наслідки знову розгрібали кримці. Отримавши

реванш Сафа Герай стратив членів промосковської партії й віддав їх володіння кримцям [376, с.90-97, 101; 95, с. 276, 295; 70, с. 291; 44, с. 410-423, 443, 446].

Старші сини Сафи Герая: Булюк Герай і Мубарек Герай жили у Гаджі-Тархані, а після захоплення міста кримцями їх перевезли на півострів. По смерті Сафи Герая казанці просили Сахіба Герая вислати їм Булюка Герая як нового володаря. Щоправда, кримський хан волів посадити в Казані свого сина Еміна Герая, а синів Сафи Герая ув'язнив. В умовах безвладдя та чергової московської агресії казанці зробили ханом молодшого сина Сафи Герая – Утямиша Герай, а регентами стали його мама Сююмбіке і непопулярні кримські мірзи Кучук-оглан та Ак-Мехмед [103, с. 94; 376, с. 117]. 1550 р. Сахіб Герай вмовив Сулеймана вислати до Казані Девлета Герая. Натомість той прибув до Криму і здійснив там переворот. Булюка Герая випустили на волю, і він зарубав дядька [170, с. 115-130]. Поки Крим оговтувався від наслідків перевороту – московити вирішували «казанське питання».

Ще в 1536 р. Іван IV заявив Сахібу Гераяю, що Казань це «його земля». У відповідь хан порекомендував йому «глянути в літописи» [376, с. 99-100]. 1547 р. Іван IV проголосив себе «царем Болгарії»* і почав готуватись до загарбання Казанського ханства. 1550 р. росіяни взяли місто в облогу (під час якої загинув позашлюбний син Сафи Герая – Гази Герай). Наступного року Москва окупувала правобережжя Волги [44, с. 458-461, 477-480, 484, 487]. Фатальною помилкою східної партії Казані була слабодухість, адже понад 300 кримців втекли з Казані. По дорозі додому їх перехопили росіяни, привезли до Москви та стратили. Партія була обезголовлена, а налякані казанці пішли на поступки Івану IV: визнали анексію московитами своїх земель, видали Утямиша Герая, його матір та дітей регентів і запросили на царювання Шаха-Алі [376 с. 133, 136-137; 44, с. 482]. Так безславно закінчилась епоха панування Гераїв у Казанському ханстві. Навіть після перевороту 1552 р. казанці запросили на трон Намагана Ядигара-Мухаммеда*, а не султан-оглана з Криму. А у 1553 р. марійська знать Чалиму* оголосила

ханом ногайця Алі-Акрама* (який взагалі не мав прав на ханський титул), хоча союзний повстанцям Девлет Герай заявляв про права своїх синів на Казанське ханство [44, с. 332, 335]. Інсургенти не бажали повернення Гераїв на престол, а Москва (попри розправи з повстанцями) маніпулювала настроями татарських еліт, інтегруючи їх до державного апарату.

У подальші десятиліття Бахчисарай часто підіймав тему «казанського питання». До війни з московитами Девлета Герая схиляли кримські біженці з Казані - Ямгурчі-Гази й Ахмед-оглан [202, с. 179-180]. 1567 р. марійські князі Адай* і Качак* надсилали послів до Криму для підтримки їх виступу, а за чотири роки Девлет Герай вчинив похід на Москву для відвоювання Казані [1; 79, с. 88]. Однак, після поразки під Молодями кримці не змогли надати повстанцям підтримки. Навіть після 1594 р. серед волзьких татар жевріли надії на звільнення Казані. 1635 р. татарський улем Рахман-Кул закликав муфтія Кефе вплинути на Джанібека II Герая та Мурада IV, щоб ті надіслали до Надволжя 200-300 тис. кримсько-османську армію. Улем стверджував, що волзькі татари повстануть в тилу московитів [451, с. 56-57]. В кримців і османців були власні проблеми – тому плани залишились на папері. Останні паростки антиросійських ідеологем серед татарської еліти були знищені політикою Романових. Спорадичність контактів між кримськими й казанськими татарами сприяла тому, що вони почали віддалятися один від одного.

4.4. Відносини Кримського ханства з ногайськими ордами

Ногайці з'явилися на Кримському півострові ще на початку XV ст. В останні роки життя в Криму жив Едигей.* Ймовірно, що його старший син Мансур* деякий час жив у Солхаті. Відомо, що інший син Едигея - Навруз був одним з прихильників «імператора солхатського» Улуг-Мухаммеда [12, с. 140-141, 150-151]. За припущенням В. Грибовського, Хаджі Герай намагався укласти союз з дітьми Мансура проти Намаганів [219, с. 288; 86, с. 381]. Д. Лехно стверджував, що проміжного хана Кельдиша вбили нукери Мангітів

на межі 60-70-их рр. XV ст [27, с. 2-3]. Однак, точних доказів присутності Мангітів у Криму до 1480-их рр. немає.

Першим достеменним кримсько-ногайським контактом вважається встановлення відносин між ханством та вождем Мансурової Орди (землі Середнього Надволжя, Донщини й Подніпров'я) – Темір-беєм.* 1482 р. Темір присягнув на вірність Менглі Герая, але через чотири роки втік до Надволжя. 1486 р. Менглі Герай спустошив Подніпров'я, а у відповідь Темір взяв участь в ординському поході на півострів. Після його поразки Темір вирішив замиритися з кримцями в обмін на дозвіл кочувати в Північному Причорномор'ї. Він видав дочку Нур-Султан заміж за Менглі Герая, а його син Хасан-мірза одружився з дочкою Менглі Герая – Магім. Вже через два роки новий лідер Мансурської Орди – Джанкуввад* знову поступив на службу Сараю. Проте, під час колапсу Намаганового Юрту – сердари Мансурської Орди в черговий раз змінили сторону. Спершу в Крим переселився Джанкуввад, а по смерті вождя його брат Хаджіке*. Менглі Герай погодився прийняти Мангітів після того, як їхні джигіти розпорошаться по території ханату. Та коли в 1504 р. Ахмед Герай надав Хаджіке притулок - володар мусив визнати цей факт [88, с. 53, 119, 515, 520; 191, с. 182]. Союз Гераїв і Мангітів закріпили шлюбами ханзаде Фетіха Герая та Джелаль-султан (донька Хаджіке), Мехмеда Герая та дочки Хасана-мірзи і Ямгурчі та дочки Джанкуввада (імена невідомі) [345, с. 122]. Підлегла Гераям Мансурська Орда і дочірні їй орди були не просто бейліками, а своєрідними державами в державі. Відносини кримців з ними можуть розглядатися в рамках дослідження зовнішньої політики Кримського ханства.

1503 р. син Теміра Таваккул перекочував на півострів і отримав титул беклербея. Його володіння називались «Manqıt elı»* [342, с. 36; 88, с. 518]. Над континентальними землями Мансурської Орди панував Хаджіке. Під час походу калги на Хаджі-Тархан у 1509 р. він воював з іншими Мангітами. Кримці захопили в полон тисячі ногайців, а хан переселив їх до «Manqıt elı». Протягом 20 днів їхні юрби переселялись з материка на півострів [432, р. 453].

Щоб унеможливити їх міграцію з Криму Менглі Герай почав будувати укріплення Ору. Для контролю над «Or taşrası» хан створив посаду ор-бея - наглядача над ногайськими ордами (до того, управління Північним Причорномор'ям перебувало в руках ханських братів) [89, с. 70, 71, 80; 345, с. 165; 126, с. 485; 218, с. 143]. Землі на захід від Дніпра не були монопольною власністю ханства. Вони одночасно входили до складу Мансурової Орди та еялету Румелія (з 1593 р. еялету Озю), а місто Озю з 1537 р. перебувало в монопольній османській власності.

Кочовики Мансурової Орди підпорядковувались кримцям лише на словах. Так, син Джанкуввада Теніш-мірза переселився до Хаджі-Тарханського ханства і воював на його боці. Його родич Хаджіке, посварився з ханом, втік до кумиків і став підтримувати Намаганів. Не дивно, що Менглі Герай мав план переселення населення Мангитського Юрту в межиріччя Дніпра і Дністра для створення буфера проти Польсько-Литовської держави та Молдови [345, с. 163; 168, с. 147].

Сахіб Герай інкорпорував «Manqıt eli» до складу ханату. Він надав нащадкам Мансура титул карачі-беїв і право панування над правим крилом ханату. За ініціативою хана укріпили Ор. Щоправда, в результаті реформ Мангити укріпили позиції. Вони замінили Баринів як другий за могутністю рід карачі-беїв. Особливо запеклою була конфронтація хана і сина Хасана - Бакі-бея*. Сердар надавав підтримку «qazaq sıqtaq» Ісляма Герая, а нукери Мангитів складали половину війська антихана. Попри це, між Іслям-султаном та Бакі-беєм почалися чвари. Цим скористався Сахіб Герай, який змовився з вождем. Той в 1537 р. вбив антихана. Щоправда, підкорятися Сахібу Гераю карачі-бей також не бажав, напав на Еміна Герая, коли той повертався з Литви, але зазнав поразки в бою. Аналогічним чином поведив себе брат Бакі-бея – Дівей-мірза [432, р. 448, 456, 458; 170, с. 25-26, 46-47; 213, с. 190; 86, с. 384].

Тому, хан взяв братів сердара у заручники та змусив присягнути на вірність. Попри це, Бакі-бей спробував вбити володаря під час походу на

Москву і посадити на престол малолітнього сина Ісляма Герая. Розгніваний Сахіб Герай наказав кинути Бакі в крижану воду та задушив його молодшого брата Ак-Бібі (хоч той виявляв лояльність до хана). Володар заборонив ногайцям «Manqıt eli» кочувати поза межами «Or taşrası». Це сприяло зникненню кочового способу життя кримських ногайців та їх поступовому переходу до осілості. Наступником Бакі на посаді карачі-бея став його брат Ходжатай*, який у 1551 р. наказав перебити малолітніх дітей та онуків Сахіба Герая [170, с. 62-63, 66, 161, 190, 199-201, 205; 103, с. 92-93, 106; 345, с. 201, 204]. Згодом, Ходжатай почав конфліктувати з Девлетом Гераєм і волів убити його. Хан розкрив змову і стратив ногайського вождя. В цей час кубанські володіння Мансурової Орди передали казиєвцям, а її східні землі анексували московити [119, с. 37; 64, с. 276, 280, 283; 58, с. 431 с; 345, с. 360].

Наступник Ходжатая – Дівей укріпив потенціал «Or taşrası» біженцями з Мангитського Юрту. Він домігся одруження сина Ісаная* на дочці хана Улуг-Султан, іншого сина Арсланая* на дочці володаря Кутлу-Султан, а ханзаде Аділя Герая на своїй дочці. Підконтрольні Дівею континентальні території отримали статус улусу названого на його честь (крім Дівеївого - в ханаті було тільки два улуси: Кримський і Казиїв). В битві під Молодями бей потрапив в полон і у 1575 р. московити стратили його за відмову охреститись [79, с. 260-261, 265-266; 124, с. 61, 62, 112, 116; 116, с.135-136].

Приязні відносини з підлеглими Мангитами мав Мехмед II Герай. Хан дав своєму синові Саадету Гераю ногайський титул нуреддіна (щоправда, відібрав у них панування над правим крилом ханату) [119, с. 39-40; 330, с. 328-329; 345, с. 196]. Схилити Мансурську Орду на свою сторону намагався калга Аділь Герай. 1577 р. у гирлі Кальміусу він заснував місто Боли-Сарай*, яке стало центром ногайців Надазов'я. Калга користувався серед ногайців великим авторитетом [296, с. 33]. Лише після спустошення Алпом Гераєм у 1584 р. Боли-Сарай занепав, а на поч. XVII ст. перейшов до рук османців.

Наступник Дівея - Ісанай підтримав Саадета II Герая в боротьбі з дядьком. 1588 р. в битві при річці Індол Ісанай загинув в бою. Його брат

Арсланай втік на Кубань, де перебував поки Гази II Герай не оголосив йому амністію [62, с. 70]. Мангити підтримали хана в протистоянні з Фетіхом Гераєм (їх люди вбили антихана, його синів і дітей Аділя Герая). В 1594/1595 р. Арсланай загинув у війні з австрійцями, а новий карачі-бей - його брат Касим* раптово помер [86, с. 387; 103, с. 109]. На початку поч. XVII ст. сини Араслана: Кан-Темір, Ай-Темір, Галгай і Салман-Шах переселились до Буджаку. Їх брат Гулюм-Мехмед* головував в «Mançıt elı», а найстарший брат Бахадир-Герай*²⁵ став беєм Дівеївого улусу. Після загибелі Бахадира-Герая і Гулюм-Мехмеда у війні з кизилбашами їх місце зайняли син Ісаная Арслан-Шах* та син Арсланая Алі* [296, с. 96-100]. Енергійність нового покоління кримських Мангитів сприяла тому, що вони почали конфліктувати зі всіма сусідами.

По смерті Арслан-Шаха Мехмед III Герай віддав титул карачі-бея Гулюму-Азамату. За часів його панування Дівеїв улус втратив Надазов'я на користь новоприбулих ногайських орд, а Шахін Герай укріпив фортецю Доган для контролю над степами Північного Причорномор'я [261, с. 67; 296, с. 112]. Після 1629 р. нащадки Мансура стали зловживати своїм статусом. Так, сини Гулюм-Азамата: Токсан-оглу Зінем і Кутлу-Шах вбили дев'ятьох Кунгратів, бо останні називали себе мірзами. Гулюм-Азамат захопив володіння Азамат-Шаха Ширіна (вигнаний ханом за підтримку Мехмеда III Герая). Він присвоїв собі його титул і навіть ім'я, оселився в Карасубазарі й не пускав тих Ширінів, що не визнавали легітимності перевороту. Джанібек Герай змусив Гулюма-Азамата відректися від титулу карачі-бея Мангитів на користь Алі, але залишив за ним володіння Ширінів [119, с. 61; 173, s. 148; 75, с. 37].

«*Coup de grâse*»* по кримським Мангитам завдав Бахадир Герай в 1639 р. Заручившись підтримкою муфтія Кефе Абдуллага Афіфедіна-ефенді він

²⁵ В карачі-беїв, які родичались з Гераями існувала традиція додавати ханський когномен в імена своїх дітей. Щоб відрізнити таких «Герайів» від членів монаршого роду – їх імена записуються через дефіс.

наказав нуреддіну Сафі Гераю вирізати всіх дорослих нащадків Арслана (від розправи врятувалися 15 Мансурів з понад 50). Брат Кан-Теміра – Салман-Шах з сином Кан-Теміром і племінником Туй-Теміром намагались врятуватись серед ногайців Надазов'я, які видали їх нуреддіну. Від розправи втекли лише їхній родич Азамат-мірза, Ай-Темір та бастард сердара Константин Кантемир.* Хан ліквідував Дівеїв улус, передав панування над «Manqıt eli» Кая-бею* та повернув Ширінам їх володіння. Мангити довго оговтувались від масакри, поступившись Аргинам місцем другого за впливовістю роду карачі-беїв [119, с. 61; 357, с. 110]. Відірваність «Manqıt eli» від інших ногайських земель сприяла інтеграції кримських ногайців до складу кримськотатарського народу як одного з його субетносів.

За часів Менглі Герая управителями Буджаку були вельможі Мамиш-оглан і Таваккул [342, с. 8]. Буджак одночасно входив до складу еялету Румелія (мав статус ханського хасу*) та Мансурової Орди [111, с. 57; 22, с. 66-71, 78-79, 85-87]. Він довго залишався периферією ханату. 1516 р. сюди втік син Ямгурчі – Алі Герай після конфлікту з ханом [89, с. 370]. Пізніше над Буджаком панували калги Ахмед Герай та Іслям Герай [305, с. 65-66].

1569 р. Селім II та Девлет Герай дозволили 30 тис. людям з володінь бея Тін-Ахмата* переселитись до Буджаку. Їх лідером був якийсь Іса-ходжа* [407, р. 340-343; 174, с. 162; 172, р. 297]. 1603 р. Гази II Герай зробив Кан-Теміра сердаром Буджацької Орди (за умови підпорядкування ханським управителям). Вождь грабував польські, молдавські та московські території, а у 1609-1610 рр. підтримав «qazaq sıqmaq» Мехмеда Герая та Шахіна Герая проти Селямета Герая і Джанібєка Герая. 1621 р. Осман II призначив його беклербеєм Озю, а згодом відібрав формальне керівництво регіоном і передав його сердару. Джанібек II Герай відмовлявся підкорятися своєму васалу і втратив хас. Однак, тріумф вождя тривав недовго, бо за умовами Хотинського трактату буджакців мали переселити якнайдалі від Речі Посполитої. Тому, в 1623 р. Стамбул позбавив Кан-Теміра титулів і доручив Мехмеду III Гераю

проконтролювати переселення ногайців з Буджаку до річки Сют-Су* [135, р. 152-154; 406, р. 292; 296, с. 110; 173, с. 143; 33, с. 280].

1624 р. Кан-Темір відкочовував до Буджаку, але погрози калги змусили його повернутися назад. Щоправда, через три роки Салман-Шах застрелив ханського тестя Гази-бея, а коли Мехмед III Герай наказав заарештувати мірзу – Кан-Темір відмовився видати брата. Після цього люди Шахіна Герая пограбували маєток сердара, задушили слуг, а вагітну дружину спалили живцем [296, с. 119; 38, с. 107-108; 167, с. 4-6; 173, с. 145; 163, с. 412-413; 428, с. 54, 57]. Розлючений Кан-Темір підняв повстання і спершу звернувся за допомогою до царя, а потім до османців. Стамбул прийшов на допомогу сердару і під Бабадагом союзники розбили кримців. Після цього буджакці спустошили півострів. Обидві сторони палили пасовища, не брали полонених, гвалтували жінок та вбивали дітей. Так, Шахін Герай зарізав малолітнього сина Кан-Теміра на очах батька, а буджакці вирізали татарські села Ескі-Юрту. Навіть після оголошення амністії Кан-Теміру Джанібеком II Гераєм - кримці нищили ногайські кишлаки [38, с. 109; 167, с. 8-9, 26, 51; 163, с. 620-623; 101, с. 98-99].

Вирішальна участь Кан-Теміра в детронізації Мехмеда III Герая дозволила йому називати себе «творцем ханів» [101, с. 72]. Вождь називав себе не інакше як «рабом падишаха, а не хана» [296, с. 248]. Московський піп Яків стверджував, що Кан-Темір силою переселив жителів Ескі-Криму* до Буджаку [92, с. 692]. Коли османці вимагали в Джанібека II Герая переселити буджакців до Надазов'я - той послав до сердара чауша. Але, Кан-Темір попросту зарізав його. Після цього вождь попросив падишаха вислати до Криму сина попереднього хана – Ахмеда Герая, бо чинний правитель його не влаштував. Діяльність Кан-Теміра викликала спалах ненависті кримських вельмож, які неодноразово намагались його вбити [173, с. 147; 296, с. 117, 189; 151, с. 260, 267].

Мурад IV прагнув переселити буджакців якомога далі від Молдови під приводом їх участі у війні з кизилбашами. Але, страх перед

непередбачуваним сердаром змусив султана загрибати жар руками Бахчисараю (тим більше, що Інаєт Герай не зміг домовитися з Кан-Теміром) [406, р. 305; 296, с. 189; 151, s. 260, 267]. 1637 р. хан рушив війною на Буджак. Внаслідок численної переваги суперника - Кан-Темір втік до Румелії, а його сини капітулювали перед кримцями. Та коли володар повернувся до Криму - буджакці повстали й під керівництвом синів Алі: Кутлу-Шаха і Мехмед-Шаха вбили Хусама Герая та Саадета Герая [119, с. 59; 135, р. 171; 151, s. 151, 351-353, 370-372; 406, р. 305; 296, с. 248-249; 138, s. 147].

Османці вирішили відправити Кан-Теміра до Малої Азії, а буджакців переселити до Надазов'я та Криму. Сердар любіював кандидатуру Бахадира Герая на посаду правителя Криму, спонукав свого сина Хусейна вбити одного з кримських мірз, а коли того стратили – погрожував зарізати падишаха. Це зіграло з Кан-Теміром злий жарт, і султан наказав задушити його [174, s. 243; 151, s. 351, 373, 374-375, 378; 406, р. 306]. Після цього буджакці шантажували Бахчисарай тим, що перекочують до Речі Посполитої, але погодились на переселення до Надазов'я за умови амністії вбивць калги й нуреддіна. Під керівництвом калги Ісляма Герая Мангити покинули Кавшан, а їх джигітів оселили в різних частинах Кримського ханату. Втім, Салман-Шах, його сини, Алі, Гулюм-Азамат, його сини, Туй-Темір і Джелаль-мірза (сини Кан-Теміра), Урак-мірза, Нарт-Алі, Нарт-Герай та Інаєт-Шах (родичі Алі) розпочали перемовини з царем щодо переходу на його службу. Бахадир Герай дізнався про це і наказав їх стратити. Хан доручив керувати Буджаком нащадкам Ур-Мамета* надавши їм посаду «yalı ağası»* [151, s. 197, 201, 418-419, 421-422, 425, 543; 138, s. 148; 135, р. 157; 101, с. 98-99; 119, с. 61, 69; 330, с. 443]. Ненависть кримців до змовників була такою, що тіла Мангитів, які спричинили загибель 18 (sic!) Гераїв викинули до вигрібної ями [138, s. 148]. Бахчисарай седентаризував буджакців, і вже наприкінці 30 рр. XVII ст. в регіоні з'явилося 90 нових поселень [16, с. 46]. І все ж Буджацька Орда залишалася найнепокірнішою з підлеглих орд і регулярно повставала проти політики Гераїв [352, с. 9, 14; 363, с. 127-128; 350, с. 94-95].

Ще однією підлеглою Криму ногайською ордою був Казийів Улус. 1557 р., Девлет Герай надав притулок прихисток біженцям з Мангитського Юрту на чолі з Гази-мірзою. Кількість населення Казийівого Улусу швидко перевершила розмір населення Великої Ногайської Орди [345, с. 390; 8, с. 24]. Ще до переселення на Кубань Гази-мірза ненадовго зайняв Сарайчик і визнав зверхність Девлета Герая [52, с. 142-147; 65, с. 24-25; 74, с. 560]. 1569 р. він отримав за заслуги титул бея [296, с. 16]. Мехмед II Герай називав покійного на той момент сердара «опорою хана», а казиєвців – «першими серед людей». Саадет II Герай одружився з дочкою Гази-бея - Ер-Туган. Закономірно, що новий бей Якшисаат* підтримував Саадета II Герая і надав йому прихисток після поразки. Згодом він виявляв лояльність до Мурада Герая і лише після погроз Гази II Герая походом на Кубань присягнув ханові [79, с. 265-266; 341, с. 48]. 1615 р. сердар Баран-Гази* прийняв Шахіна Герая після невдалого «qazaq sıqmaq», а у 1627-1628 рр. Касим-бей* підтримав калгу в протиборстві з османцями. Мехмед III Герай та Шахін Герай хотіли залучити казиєвців до походу на Астрахань та обіцяли вирішити кабардинсько-казиєвський земельний конфлікт в районі гори Бештау [345, с. 302-303; 296, с. 137; 34, с. 61].

Іноді інтереси казиєвців не сходилися з кримськими. У 80-90-х рр. XVI ст. половина кубанських ногайців самовільно переселилась до Північного Причорномор'я. Вони здійснювали чапули на лояльних Криму пщи [79, с. 232-233]. Казиєвці воювали з Великою Ногайською Ордою та донцями, а кримці не завжди могли надати допомогу. Це сприяло падінню авторитету ханату. 1593 р. кримський посол у Москві Ахмед-паша Яшлав писав, що казиєвці перестали підкорятися Бахчисараю. Через два роки вони попросили дозволу перекочувати на Балкани, а у 1604 р. Баран-Гази хотів переселитися до Астрахані. Деякі мірзи взагалі називали себе «холопами царя» і обіцяли воювати з кримцями [345, с. 398, 402-403; 60, с. 42-45].

1620 р. калга Девлет Герай здійснив похід на Кубань після чого Баран-Гази уклав з Джанібекком II Гераєм «şartnâme» [345, с. 290]. 1629 р. нуреддін

Мубарек Герай змусив Касима поклястись ханові у вірності [60, с. 51-53]. Через десять років Касим-бей помер, а його сини створили Кубанську Орду (яка не мала такого привілейованого статусу як Казийв Улус).

Володарі Мангитського Юрту претендували на контроль над джучидосферою і уникали визнавати сюзеренітет Гераїв. Нашадки другого сина Едигея - Нуреддіна* довгий час визнавали верховенство Турану*, Узбецького ханства, а пізніше Тюменського і Казахського ханств [345, с. 97, 103]. Їх протекторат забезпечував ногайцям захист від Намаганів і Гераїв. Ханат не сприймав Мангитський Юрт як рівноправного партнера, а амбіції Мангитів лякали татар [345, с. 132].

На думку В. Трепавлова, відносини між нащадками Нуреддіна і Гераями могли бути встановлені в 1486 р., коли Муса* нападав на володіння Саїд-Ахмада II, в той час, як ординці здійснили набіг на Крим. Муса-бей і його брати Ямгурчі-мірза та Хасан-мірза* ворогували з астраханськими Намаганами й сприймали кримців як потенційних союзників. Втім, не зрозуміло чи мала ця акція узгоджений або випадковий характер [345, с. 118; 88, с. 53]. А ось перший достеменний контакт Криму і Мангитського Юрту в 1502 р. закінчився тим, що ногайці пограбували кримське посольство до Москви. Акт передував дипломатичний конфлікт в якому Менглі Герай відмовився називати Мусу «беєм», бо не затверджував за ним цей титул. Зрештою, сторони пішли на компроміс. Того ж року представник Муси – Султан-Ахмад мірза уклав «*şartnâme*» з Менглі Гераєм від імені батька в обмін на визнання його титулатури й володінь [168, s. 91-92, 279-288; 88, с. 467, 472, 474].

Наступник Муси - Ямгурчі* підтримував ослаблений Хаджі-Тархан в протистоянні з Кримом. 1507 р. його син Агіш* напав на півострів. 1509 р. ногайці разом з астраханцями воювали проти Мехмеда Герая. Калгу було поранено, а обидві сторони приписали перемогу собі. 1510 та 1512 рр. ногайці спустошили Мансурову Орду. Чапули 1514-1515 рр. завадили кримцям

надати серйозну допомогу Литві у війні з московитами [168, s. 118; 103, с. 87; 36, с. 362-363].

Початок ногайсько-казахської війни і міжусобиці між синами Муси: Алчагіром* і Шигімом* дозволили Салачику інтригувати з ними обома. Шигім був готовий визнати сюзеренітет Мехмеда Герая та разом напасти на Хаджі-Тархан. Натомість володар видав свою сестру Алагунгу заміж за сердара. Алчагір теж заявив готовність визнати кримське верховенство. Хан хотів надати йому титул беклербея, але опір Ширінів (не хотіли надмірного посилення Мангітів) змусив обрати співпрацю з Шигімом. На допомогу останньому відправився Бахадир Герай, який в дорозі дізнався про примирення братів і повернув назад. 1519 р. половина підконтрольних Шигіму людей під тиском казахів переправилась на кримську сторону Волги. Відтоді Мехмед Герай почав плекати плани переселення всіх ногайців до Кримського Юрту. Утримання їх вождів було недешевим задоволенням для казни. Наприклад, під час проживання Алчагіра в Салачику кримці за десять днів витратили 1 тис. алтинів [89, с. 291-292, 297, 311, 364, 668; 135, р. 113-114; 188, с. 37-38; 330, с. 392].

Ногайські джигіти брали участь в московській та астраханській кампаніях кримців. Щоправда, по смерті Касим-хана* ногайці відвоювали Сарайчик, а плани Мехмеда Герая не влаштовували Агіш-бея, який не хотів залежати від Салачику. 1523 р. Агіш та його кузени Шейх-Мамак*, Мамак, Юсуф* і Муса, син Алчагіра Урак і син Джанкуввада Теніш організували вбивство хана і калги. Ногайці перебили 3000 їхніх нукерів, а потім напали на ар'єргард кримської армії на чолі з Алпом Гераєм і знищили його (ханзаде загинув в бою). Після цього заволжські ногайці та астраханські Мангити (на чолі з сином Теміра Удем-мірзою) спустошили Крим [342, с. 58-59; 75, с. 326]. За свідченнями московських послів під час цих подій, загинуло 130 тис. татар, а тисячі людей втекли на материк. До цих чисел потрібно ставитись критично, але факт величезних втрат є очевидним [75, с. 335; 396, s. 114-115].

Ці події надовго закарбувалось в пам'яті ногайців. 1538 р. Кель-Мухаммед (син Алчагіра) хизувався московитам, що Мангити помстилися хану за «кримський смерч». 1549 р. Юсуф-бей писав в Москву, що зловтіху зі смерті хана досі відчують в Сарайчику. В ногайському народному епосі теж присутні згадки про цей епізод [94, с. 210-211, 307; 8, с. 18; 9, с. 13]. Масштаб катастрофи був таким, що після того, як ногайці підійшли до Ору-Гази Герай і Баба Герай змогли зібрати тільки 12 тис. нукерів, а після їх розгрому для охорони Криму був залучений багатотисячний османський гарнізон. Тому одним з перших кроків Саадета Герая було розміщення яничар в Орі, щоби повертати біженців до «Manqıt eli» [45, с. 57].

Після вбивства Мехмеда Герая володарі Сарайчику вважали, що вони усунули Гераїв з керівництва «Taht Memleketi». 1524 р. син Муси Шейдак-бей* вимагав у Москви платити йому «tiyiş», а пізніше почав видавати ярлики від імені тюменських або казахських ханів [94, с.94, 127, 130, 156, 164-165, 200, 202]. Ногайці прагнули визискувати Саадета Герая. Так, Агіш звернувся до хана, щоб той визнав за ним титул бея в умовах боротьби з Мамаком. В обмін він обіцяв припинити підтримувати ворогів Криму. Саадет Герай прийняв пропозицію, взяв за жінку дочку Кошума (син Муси) і дозволив переселитись на півострів Тенішу-мірзі. Кримська еліта не сприйняла такої політики (Девлет-Бахти в листі до Василя III жалівся князеві на амністію Теміша) [342 с. 58-60; 88, с. 300]. Саадет Герай намагався нацькувати ногайських сердарів один на одного. Але, на практиці Агіш та Мамак швидко знайшли мову проти Криму. А ось Сахіб Герай діяв інакше. За гіпотезою В. Трепавлова, у 1524 р. в районі Середньої Волги відбулась битва між ним та Агіш-беєм, в якій кримці розгромили ногайців та вбили їхнього вождя [345, с. 158].

Посередниками у відносинах Салачику і Сарайчику стали османці, які прагнули примирити їх. Завдяки зусиллям Стамбулу одна з дочок Сахіба Герая стала дружиною Шейдака. В період між 1524 і 1547 р. між державами не було конфліктів. Винятком був чапул Алі-мірзи (син Хасана) 1538 р.

розгромлений ханом. Правда, Шейдак заперечував причетність до нападу [344, с. 217].

Як тільки вплив Стамбулу на ногайців почав слабнути – ті почали прагнути воювати з кримцями. Нуреддін Кошум запропонував Івану IV послати людей в похід на Крим в обмін на участь ногайців у війні з Литвою та Польщею. А ось його родич Шейх-Мамак в 1546 р. визнав Сахіба Герая сюзереном [94, с. 227; 375, с. 207-209]. Насправді це було замилюванням очей. Наступного року він послав до Криму армію на чолі з Алі-мірзою. Проте, кримці підготували оборону півострова. Результатом став розгром ногайців під Ором (Алі-мірзі вдалося втекти) та різанина полонених. Мірз страчували відразу, а нукерам (якщо ті відмовлялися переходити на кримську службу) - рубали голови й складали з них жахливі вежі [170, s. 240-246]. Сучасники сприймали «Noğay qırqını»* як початок війни на винищення супротивника. Касим-мірза (син Шейх-Мамака) здійснював чапули на ханат не беручи полонених, а його знову батько пішов на зближення з московитами [94, с. 289, 291, 298-300, 305].

Поблажливішим до Мангитського Юрту був Девлет Герай. Після падіння Казані він домовився з Юсуф-беєм про забуття старих образ, звільнення полонених та союз проти Москви. Але, Юсуф згодом втратив владу, а його наступник Ісмаїл визнав сюзеренітет Москви. Мангитський Юрт знову перетворився на запеклого ворога Криму, а сини бея грабували ханат. 1555 р. Ісмаїл запропонував царю відібрати в кримців правобережжя Волги, заснувати на її переправах фортеці, а сам хотів переселитись до Нижнього Надволжя. Задум так і не був реалізований повною мірою, але в 1558 р. Е. Дженкінсон (англійський посол у Москві) повідомляв, що московити контролюють Донський волок, а кримська застава на місці золоординського Увеку* лежить в руїнах [345, с. 299-300; 105, с. 39].

Політика Ісмаїла та голод сприяли масовій міграції ногайців до Криму та поділу Мангитського Юрту на Велику Ногайську Орду й Малу Ногайську Орду. 1558 р. сини Юсуфа: Юнус, Ібрагім та Ель спробували перекочувати до

Криму, але були перехоплені росіянами. 1559 р. сини Ісмаїла: Кутлубай, Ханбай і Дінбай ненадовго осіли на півострові [375, с. 291-292]. Однак, неприязнь між кримцями і ногайцями нікуди не зникла. Девлет Ґерай не хотів пускати біженців в глибину держави, а на окраїнах вони страждали від набігів інших ногайців та донців. Лише під тиском Стамбулу, Девлет Ґерай дозволив ногайцям переселятись до Буджаку [124, с. 112-116; 67, с. 322, 324, 326].

Тін-Ахмат діяв за принципом полівасалітету і запропонував руку своєї доньки Алпу Ґераю (у відповідь на що отримав відмову) [87, с. 207, 218]. 1569 р. він пообіцяв Москві здійснити чапул на Литву, але відправив до Бахчисараю посольство з намірами допомоги в поході на Астрахань. Ногайці постачали кримцям та османцям коней під час експедиції, а 30 тис. джигітів взяли участь в поході хана на Москву. Після його поразки Сарайчик вирішив, що дружити з Москвою вигідніше, ніж з Бахчисараєм, і припинив співпрацю з кримцями [345, с. 353-355].

Подальша історія взаємин Кримського ханства та Великої Ногайської Орди нагадувала хаотичні метання. Спершу Мехмед II Ґерай запропонував Урус-бею* надіслати людей на допомогу османцям у війні з кизилбашами, але отримав відмову. Згодом вождь видав дочку за Ісляма II Ґераю та погодився укласти союз проти казієвців. Пізніше він заарештував кримських послів та передав їх Саадету II Ґераю та Мураду Ґераю, а у 1590 р. виразив готовність укласти «*şartnâme*» з Гази II Ґераєм. Того ж року він загинув у бою з казієвцями [345, с. 355-356]. Найбільшу вигоду з цих метань отримала Москва. Росіяни одночасно виражали підтримку Ісляму II Ґераю, його племінникам (з допомогою яких налагоджували контакти з ногайцями) та обіцяти ногайцям допомогу на випадок війни з кримцями. А коли до Москви дійшли чутки про можливість кримсько-ногайського зближення – в 1580 р. загін яїцьких козаків зруйнував Сарайчик [252, с. 141].

Через загрозу козаків бей Ур-Мамет зблизився з Бахчисараєм та визнав перехід Казієвого Улусу під його верховенство. Це підготувало підґрунтя укладення кримсько-ногайського альянсу для грабунку Московії. Джанібек II

Ґерай пропонував Іштерек-бею* переселитися в Крим та одружитися з його дочкою. Кооперація ногайців Сарайчику з буджакцями й казієвцями викликали невдоволення хана. 1616 р., після повідомлення ногайських послів про план переходу під протекторат Стамбулу (без посередництва Криму) – хан втопив чаушів і вирішив посадити у Сарайчику свого протеже Уракамірзу [345, с. 417; 296, с. 94]. Це спричинило новий акт ворожнечі. Кримці та ногайці підтримували різних претендентів у міжусобиці в Кабарді та воювали між собою [296, с. 93].

Проте, після початку наступу калмиків на землі Великої Ногайської Орди - в Криму знову заговорили про проєкт переселення ногайців. З 1620 р. тисячі ногайців перекочували на захід, що дозволяло Джанібеку II Ґераю титулувати себе «повелителем ногаїв», а Шахіну Ґераю запросити їх рештки до Кримського Юрту. Протягом 20-х рр. XVII ст. до Причорномор'я, Надазов'я та на Кубань переселилося близько 100 тис. ногайців [296, с. 125; 75, с. 39; 345, с. 493-499]. За умовами «*şartnâme*» їх лідерів з Джанібекком II Ґераєм та Інаетом Ґераєм біженці отримували протекцію Бахчисараю і право здійснювати чапули на «кафірів», в обмін на що сердари висилали аманатів. Щоб не допустити надмірного посилення вождів Бахчисарай проводив політику дисперсного розселення ногайців. Простолюд переселили до «*Manqıt elı*», а мірз та огланів* оселяли по всій території ханату кількістю не більше п'яти осіб в одному селі. Втім, ногайці проявили волелюбність, і коли Інает Ґерай наказав їм здавати в арсенал зброю у мирний час - відмовились підкорятись [345, с. 419; 111, с. 46, 49; 296, с. 239-241]. Зрештою, непопулярні обмеження ліквідував Бахадир Ґерай.

Після ліквідації Великої Ногайської орди калмиками до біженців долучились представники орд Єдисан, Джембойлук та Єдичкуль (почали масово пересятися до Криму лише в XVIII ст.) [330, с. 443]. Бахчисарай здійснив задум Менґлі Ґерая щодо переселення у ханат більшої частини ногайців і намагався інкорпорувати підлеглі орди протягом наступних десятиліть.

4.5. Відносини Кримського ханства з Мещерським Юртом

1393 р. Тохтамиш передав Мещеру* князю Василю*. Проте, у 1452 р. московити віддали його як васальний ханат синові Улуга-Мухаммеда Касиму. На думку О. Пріцака, до Намаганів Касимовське ханство було московсько-ординським кондомініумом [469, р. 570-580]. Ширіни вірили, що засновник їхнього роду колись підкорив Мещеру і називали її «своім Юртом» [68, с. 148; 89, с. 377, с. 520]. В Криму негативно реагували на позиціонування Касимовського ханства як неспроможної держави.

Встановлення кримсько-касимовських взаємин відбулося після оформлення кримсько-московського союзу. 1475 р. Менглі Герай просив Івана III сприяти чапулу хана Даніяра* на Намагановий Юрт, але похід так і не відбувся. 1480 р. Менглі Герай та Іван III домовилися рушити на Сарай з двох боків якщо Ахмат нападе на Касимов. Ординці не дійшли до Мещери, але російсько-касимовська армія (підсилена нукерами Нур-Девлета) спустошила Сарай. Нукери ексхана робили це з таким завзяттям, що один з огланів нагадав йому про те, що «в Сараї живуть такі ж самі татари як і ми». Після цього Нур-Девлет заборонив своїм людям мародерити [262, прим. 124; 19, с. 132-137]. Кримці та касимовці конкурували за воєнну здобич. Наприклад, коли в 1491 р. касимовці вдруге здійснили набіг на Сарай - по дорозі додому на них напали кримці й відібрали награбоване добро [88, с. 115, 147].

По смерті бездітного Даніяра у 1486 р. Москва затвердила Касимов за Нур-Девлетом [108, с. 223; 262, прим. 89, 207; 19, с. 96-97; 108, с. 35]. Цікаво, що Менглі Герай, як хакан «Таht Memleketi» міг розпоряджатися бейліками Мещерського Юрту. 1504 р. по смерті місцевого вельможі Алі-оглана віддав його тархан* Берю-оглану [88, с. 545].

Москва присікала неузгоджені з нею ініціативи Нур-Девлета. 1486 р. чауш Муртази - Шах-Баглул запропонував хану визнати верховенство Намаганів в обмін на військову підтримку. Але, Іван III змусив його відмовитися. Тоді, чауш попросив князя відпустити Нур-Девлета до Криму, а

його синів залишити заручниками в Мещерському Юрті. Проте, оскільки Івану III була вигідна ворожнеча між Ґераями й Намаганами - він заборонив Нур-Девлету покидати Касимов. Того ж року, Менглі Ґерай звернувся до Москви з проханням видати Нур-Девлета, щоб «разом панувати у Криму». Виправдовуючись питанням безпеки протеже (Менглі Ґерай намагався в минулому вбити брата) - князь відмовився видавати його кримцям. Після цього над Нур-Девлетом встановили повний контроль і змусили відправити свого сина Сатилгана заручником до Москви. Згодом, хан важко захворів і перестав займатися зовнішньою політикою. Восстаннє Нур-Девлет згадується під 1503 р., як нещодавній покійник в контексті перепоховання його тіла в Салачику [88, с. 544, 553]. За іронією долі, не вельми популярний в Криму Нур-Девлет [362, с. 260-261] став найдієвішим касимовським ханом.

Сатилган і Джанай, практично не контактували з кримськими родичами та не мали дітей чоловічої статі. Тому, питання престолонаступництва Мещерського Юрту набуло актуальності. 1508 р. до Москви прибув Ак-Девлет (Шибанід*), який прагнув стати касимовським ханом. Йому відмовили, бо московити вважали спадкоємцями Джаная дітей Менглі Ґерая [263, прим. 38]. Але, після погіршення кримсько-московських відносин росіяни не хотіли, щоб два Юрти опинились під владою однієї династії. 1512 р. касимовським ханом затвердили Намагана Шейха-Авліяра*. Ґераїв обурило, що Москва посадила Намаганів на трон однієї з країн джучидосфери. Ще більше обурення викликало воцаріння сина Шейх-Авліяра – Шаха-Алі. Айдеш та Айга Ширіні рушили в похід на Мещерський Юрт щоб скинути Шаха-Алі, але росіяни завадили їм це зробити [263, с. 49].

Мехмед Ґерай бажав посадити на престол Касимова Сахіба Ґерая. Натомість Василій III (всупереч своїм колишнім планам) запропонував Мещерський Юрт ханському недругу - Ахмеду Ґераю. Мрії калги зруйнувались після поразки «qazaq tqtaq», коли Ахмеду Ґераю заборонили покидати ханат [336, с. 356]. 1519 р. росіяни сприяли воцарінню Шаха-Алі на троні Казані, а його брат Джан-Алі став новим касимовським ханом.

Касимовські Намагани стали інструментом московської експансії у Надволжі, а Мещерський Юрт втратив політичну суб'єктність. Щоправда, лояльність Джана-Алі не заважала росіянам обіцяти касимовський престол Гемету Герая в обхід свого вірного васала.

«Касимовське питання» підіймалось під час війни за ординську спадщину. Молодший брат Шаха-Алі - Тохтамиш прибув до Криму і попросив Девлета Герая допомогти йому захопити Мещерський Юрт, обіцяючи визнати кримський сюзеренітет. Насправді він отримував вказівки від Москви й здійснив невдалий замах на хана. Після цього змовник втік до Сарайчику [264, прим. 155; 19, с. 464]. 1566 р. Іван IV запропонував одному з ханзаде руку Мах-султан (донька Шаха-Алі) разом з Мещерським Юртом. У відповідь він отримав відмову Девлета Герая, який обіцяв силоміць відібрати Касимов. 1601 р. хан Ораз-Мухаммед* обороняв Кримську Україну від чапулів [337, с. 257, 327; 265, с. 66; 20, с. 486]. Коли, при Романових Мещерський Юрт втратив останні ознаки самостійності - то зникло саме поняття кримсько-касимовських відносин, а два народи контактували хіба на полі бою.

4.6. Відносини Кримського ханства з кумицькими володіннями

За часів Улусу Джучі територія межиріччя Куми і Тереку входила до складу Улусу Берке. Більшість його населення склали тюрки-кумики - тому закономірно, що ці території увійшли до складу «Taht Memleketi». Протягом XV ст. північні кумики консолідувались довкола племені тюменів з центром в Терк-калі*, де виник Тюменський Юрт, який визнавав сюзеренітет Намаганів [301, с. 64; 257, с. 80-83; 256, с. 20-23].

За кумицькою легендою, засновник Тюменського Юрту Агри-хан був племінником Шейх-Ахмада, але вступив у конфлікт з дядьком, відкочував на Терек і почав там панувати [2, арк. 9-11]. Насправді, після 1502 р. Муртаза, його брати Музафар і Хаджіке* та Хаджіке Мангит втекли на Кавказ, де Хаджіке (Агри-хана) оголосили тюменським володарем. Згодом Хаджіке

пересварився з Мангитами й втратив владу на користь Ак-Кубека (сина Муртази) [257, с. 83; 256, с. 20-23]. Тюменським Юртом правили Намагани і першопочатково воно вороже ставилось до Криму.

1523 р. Саадет Герай підкреслював сюзеренітет Криму над Тюменським Юртом як доконаний факт. Ак-Кубек, який у 1532 р. здобув владу в Хаджі-Тархані підтримував приязні відносини з Бахчисараєм. Відбувши до Надволжя він залишив у Терк-калі намісника-шамхала* (кумицького походження). Шамхали визнавали сюзеренітет Бахчисараю і Таркі* [256, с. 24-25; 257, с. 80-83].

Дельта Тереку служила прихистком для кримських казак-султанів.* У 1524 р. до Терк-калі відправився Узбек Герай, а у 1536 р. туди втік Іслям Герай який намагався привернути до себе кумиків [330, с. 402; 103, с. 90-91]. В 1584 р. Саадет II Герай, Сафа Герай і Мурад Герай втекли до Терк-калі, а шамхал Султанай* надав їм військо для війни з Іслямом II Гераєм. Тому, коли Мурад Герай переселився до Астрахані він став лобювати інтереси шамхала. Нуреддін одружився з його дочкою й назвав сина Кумиком Гераєм [231, с. 45-47].

Протягом др. пол. XVI ст. взаємини між Терк-калою і Бахчисараєм зазнали трансформації. По смерті Ак-Кубека в 1550 р. шамхали відмовились від спадщини Намаганів. У басейні Тереку осіли терські козаки, які стали інструментом московської експансії на Східному Кавказі. Крім того, на землі шамхальства зазіхав Темрюк. Щоб запобігти російській інвазії у 1558 р. шамхал Агіш* визнав себе васалом Москви та вступив у конфронтацію з Кримом. Аналогічну політику проводив його наступник Токлуй*. Племінник Токлуя Туган* порвав з московитами. 1572 р. шамхальство визнало османський сюзеренітет і замирилось з Кримом, а через шість років 4-5 тис. кумиків воювало разом з Аділь Гераєм проти кизилбашів у Ширвані [330, с. 27-41; 230, с. 223-226; 257, с. 80-83; 256, с. 25-26, 30; 193, с. 43-44; 77, с. 73]. Користуючись непевним становищем османців у війні з Сефевідами в 1588 р. московити збудували Терське місто* в дельті однойменної річки. Кримці

сприйняли це як підготовку до анексії шамхальства, і «тюменське питання» стало однією з причин походу Гази II Герая на Москву. Проте, внаслідок поразки кримців та смерті Султана у 1594 р. московити та кабардинці здійснили похід на Терк-калу і приєднали її до Московської держави. Невдоволені втекли до Ендірею* і Брагун* [279, с. 441; 334, с. 607].

Кримці використовували панісламські гасла у «тюменському питанні». Їхні посольства до Івана IV наголошували на наявності давньої дружби між кумиками й кримськими татарами, солідарності в рамках Умми та вимагали зруйнувати Терське місто. 1591 р. Гази II Герай звинуватив Москву в християнізації Тюмені, а Шахін Герай планував збудувати фортецю на берегах Куми для захисту мусульман [14, с. 157; 334, с. 607; 296, с. 127-128; 43, с. 232-233, 247, 258; 341, с.130-131; 330, с. 538; 231, с. 46-47;]. Попри це, Саадет II Герай і його молодший син вважали терських козаків потенційними союзниками. Антихан найняв їх для боротьби з дядьком, а Шахін Герай в 1620 р. завербував до свого війська. Через дев'ять років він намагався зробити те саме, але чутки про перебування екскалги в Терському місті досягли Москви, і росіяни намагались його вбити [75, с. 59].

Контакти Криму з Тарковським шамхальством (держава південних кумиків) були епізодичними, але приязними. Швидше всього, їх встановили після 1545 р. Після двох інвазій московитів у 1569 р. шамхал Чопан* надіслав воїнів для Астраханського походу, а у 1572 р. визнав османський сюзеренітет. Однак, османці та кримці не могли надати кумикам суттєвої допомоги (надіслали до Таркі 1 тис. солдат) і в 1594 р. росіяни здійснили новий похід. Втім, під час війни Сурхая II* з Москвою у 1604-1605 рр. на допомогу прибули кілька тисяч кримських та османських воїнів, які зупинили московитів [278, с. 199, 230-231; 255, с. 25-29]. Можливо, наступник Сурхая Аділь-Герей Муаззаффар* був названий на честь однойменного кримського батира. Проте, подальші міжусобиці в Криму та Високій Порті змусили Таркі визнати сюзеренітет кизилбашів.

Тарковське шамхальство в 1585 р. стало притулком для Саадета II Герая, який просив Чопана підтримати похід на Крим. 1629 р. до шамхала прибув Шахін Герай. Там на нього вдруге здійснили замах росіяни й він втік до Сефевідів. За кілька років екскалга ще раз попросив притулку, але його не прийняли [135, р. 463, 484; 278, с. 313].

Ймовірно, що родоначальник роду Бораган, капикулу Сахіба Герая і учасник його походу на черкесів в 1551 р. – Хайдер Бораган походив з Брагуну. [170, s. 212-219]. Володарі Брагунського бейліку вважали себе спадкоємцями Терк-калі, а місцева династія Таймазових виводила походження від якогось Бурахана Герая (достеменно незрозуміло хто це) та визнавала кримський сюзеренітет. Щоправда, в 1635 р. місцевий вельможа Куденек-мірза визнав сюзеренітет царя, а згодом переїхав до Терського міста [50, с. 264, 266]. Бей Ендірею Султан-Махмуд* шукав в кримцях і казієвцях союзників проти Москви. Він підбурював казієвців здійснювати набіги на Московію та відправляв посольства до Бахчисараю. Така політика принесла плоди, і в битві на Караманському полі у 1604 р. кримці воювали на боці кумиків. 1635 р. Султан-Махмуд відвідав Інаета Герая з проханням надати військо, щоб звільнити Тюменське шамхальство. Однак, зайнятий боротьбою з османцями хан не відреагував на це [255, с. 24-25; 346, с. 277; 266, с. 72]. Загалом, обидва бейліки до 40-х рр. XVIII ст. продовжували перебувати у сфері впливу Кримського Юрту.

4.7. Відносини Кримського ханства з іншими державами джучидосфери

Одна з двох династій Тюменського ханства походила від Шибана. Свого часу він завоював Крим і в 1239-1266 рр. володів улусом до складу якого входив півострів [5, с. 98-100]. Його нащадки могли дожити до часів Хаджі Герая (за однією з версій Мустафа, його син Мамиш-оглан і онук Абач були Шибанідами). Вперше Тюменське ханство фігурує в кримській документації під 1481 р., коли Менглі Герай писав Казимиру IV про розгром Ахмата ханом Айбеком* та Ямгурчі-беєм [286, с. 8]. Мангитський Юрт довгий

час визнавав сюзеренітет Тюменського ханства - тому кримці сприймали Шибанідів як конкурентів за панування над «Taht Memleketi». Великодержавні амбіції Шибанідів лякали кримців. На думку В. Трепавлова, Менглі Герай саботував тюменсько-ногайський похід на Хаджі-Тархан у 1492-1493 рр. (хоча раніше обіцяв підтримати його) [345, с. 128-129; 315, с. 269-270]. Хана турбувало зацікавлення сибірських татар Казанню (Айбек був зятем Ільгама і не визнавав легітимності воцаріння пасинків Менглі Герая). По смерті Айбека - його брат Мамук* у 1496 р. вигнав з Казані Мухаммеда-Аміна й був проголошений ханом. Менглі Герай сприйняв це як виклик. Між кримськими та сибірськими татарами могла початись війна, але смерть Махмуда запобігла їй. Серед планів Мехмеда Герая було завоювання Тюменського ханства, а тамтешні Шибаніди - Ак-Курт, Ак-Девлет та Шах-Алі воювали на боці Москви проти кримців [88, с. 236; 119, с. 24; 286, с. 9-10].

1571 р. сибірський хан Кучум* заодно з Девлетом Гераєм діяв проти Москви. Кримці підбурювали проти царя вождів хантів, мансі та удмуртів. Згодом, Кучум назвав одного з онуків Девлетом Гіреєм* на честь союзника. Однак, низький рівень комунікації й поразка кримців під Молодями завадили подальшим контактам [349, с. 11-12]. 1610 р. онук Кучума – Хансюєр втік з Касимова (де його тримали як заручника) до Речі Посполитої, а у 1619 р. перебрався до Криму. Він став радником Мехмеда III Герая, а після його розгрому намагався втекти на Кавказ, де його полонили донці та відправили до Москви. На думку, Д. Колодзейчика, завдяки Хансюєру Гераї почали використовувати давно забуті пайцзу* й архаїчну лексику в документації [196, с. 70; 347, с. 95; 269, с. 96-97]. Улем Рахман-Кул пропонував кримцям і османцям звільнити Сибір від московитів [451, с. 56-57].

Гераї епізодично контактували з казахськими Тьоре.* Останні оголосили себе верховними володарями лівого крила Улуг Улусу, що викликало незручні питання у Криму. Салачик сприймав Касим-хана як загрозу ногайським васалам та союзника Хаджі-Тархану і Москви [188, с. 37-

38]. Тахір-хан*, навпаки, мав приязні взаємини з кримцями, і Саадет Герай називав його «братом» [345, с. 174]. 1569 р. Хак-Назар* уклав союз з кримцями й здійснив два походи на Велику Ногайську Орду та Московську державу. За намови Москви – Тін-Ахмат написав кримському хану, що казахи ніби-то бажають захопити півострів після того, як покінчать з ногайцями. Провокація подіяла на Девлета Герая, і той розірвав союз [343, с. 151-152].

Калмики також сприймалися Бахчисараєм як загроза ногайцям. 1624 р. посол ногайського сердара Канай-бея* Ак-мірза просив Шахіна Герая надіслати допомогу, щоб відбити інвазію калмиків. Але, конфлікт з османцями завадив кримцям втрутитись у війну [167, с. 4]. Визнання тайшами* сюзеренітету Москви, їхнє переміщення на правобережжя Волги й релігійний фактор призвели до початку кримсько-калмицької конфронтації. Приводом конфлікту стало родичання верховного тайші Хо-Урлюка* з Шибанідами, після чого він оголосив себе верховним володарем лівого крила колишнього Улуг Улусу [444, р. 235-237]. 1643 р. тайша Лузан спустошив землі казієвців. З цього часу калмики здійснювали чапули на Крим, які були руйнівнішими за набіги інших кочовиків (вони спалювали села і викрадали дітей). 1648 р. калмики намагались завоювати ханат і тільки морозна зима завадила їм це зробити. Загроза з боку Торгутського улусу змусила об'єднатись казієвців з кабардинцями й в 1644 р. розгромити Хо-Урлюка (тайша загинув в бою, а його відрубану голову привезли до Бахчисараю, де вона перебувала до 1654 р.) [19, с. 296-297; 436, р. 86-89]. Але, це не покінчило з серією чапулів, які ставали особливо дошкульними під час кримсько-московських війн. Калмики отримали статус третіх за значущістю ворогів Криму. Калга Кири́м Герай назвав їх «проклятим і безрідним народом, розбійниками, а не військом, дітьми курви» [19, с. 423-424].

Попри війни кримці, ногайці та калмики відчували спорідненість. Наприклад, зайсанг* Йоргун Хорлюк спонукав Гулюм-Мехмеда на повстання проти хана, а кілька ногайських родів переселилось до Нижнього Надвожжя тікаючи від репресій Бахади́ра Герая. Під час міжусобиць в Торгутському

улусі калмики та ногайці тікали Криму (топоніми Вейрат*, Баявут*, Чонгар і Калмак* мають ойратське походження). Однак, до поч. XVIII ст. кількість таких мігрантів була незначною. У Бахчисараї вважали, що калмики є складовою частиною «Таht Memleketi», а у др. пол. XVII ст. кримці змирились з існуванням Торгутського ханства і намагались привернути його на свій бік в боротьбі з московитами [119, с. 61; 190, с. 34-35; 444, р. 244-252].

Таким чином, після створення Кримського ханства – його володарі почали прагнути панувати над всією джучидосферою. Протягом пер. пол. XVI ст. Гераї вважались верховними володарями Улуг Улусу, але внаслідок поразки у війні за ординську спадщину – панування в джучидосфері перейшло до Москви.

5. ВІДНОСИНИ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА З КРАЇНАМИ ОСОБЛИВОГО СТАТУСУ

5.1. Відносини Кримського ханства з запорозькими та донськими козаками

До 1654 р. Військо Запорозьке перебувало в політично-правовому полі Польсько-Литовської держави. Але, динаміка кримсько-запорозьких відносин дозволяє виділяти їх з контексту взаємин Юрту з Польсько-Литовською Унією.

Кримська еліта сприймала Київське князівство, як політичний суб'єкт рівнозначний Литві та Польщі. Хаджі Герай і Семен Олелькович* узгодили кримсько-литовський кордон по течії Дніпра, Самари, Сіверського Донця і Тихої Сосни [287, с. 27]. Татари вважали зоною своїх інтересів Яголдаєву тьму та Глинське князівство. 1508 р. Менглі Герай обіцяв віддати Київ Михайлу Глинському якщо той визнає його сюзеренітет. Певний час князь визнавав верховенство Криму. На службі у нього перебувало чимало татар (для яких з Салачику виписали муллу Хаджіке-сеїда). Князь отримав від хана 6 тис. алтинів та послав лікаря до Ямгурчі, щоб вилікувати його очі [274, с. 127; 30, с. 40; 89, с. 68, 72; 88, с. 315]. Згодом хан вирішив що йому вигідніше зберігати приязні відносини з Зигмунтом, а після переходу Глинського на московську службу відмовився від подальшої співпраці. А ось його син Ахмед Герай хотів відновити васальні Салачику та Москві Київське і Чернігівське князівства [89, с. 368, 394-395, 420]. Фактично, Гераї підбурювали ідею відособленості руських земель і козацтва від Польсько-Литовської держави. Тож, політика підтримки відцентрових рухів у Речі Посполитій Бахадиром Гераєм та Іслямом III Гераєм мала давню історію.

Кримсько-запорозькі відносини до кін XVI ст. не мали законодавчого фундаменту. Татари спершу вважали козацтво інструментом польсько-литовської експансії у Дикому Полі. Сутність кримсько-запорозьких суперечностей полягала в неможливості співжиття ординської системи з

колонізацією Степу осілими народами. Чим далі на південь заходили козацькі зимівники - тим більше обурювались підлеглі Криму ногайські сердари звинувачуючи козаків в крадіжці територій і невиплати данини.²⁶ Наприклад, Домаха* і Самар* знаходились на території ногайських орд, і ті нищили їх як ворожі форпости. Релігійний фактор ще більше ускладнював ситуацію. Однак, після століття співжиття між запорожцями й тюрками виробилась корпоративна етика. У пер. пол. XVII ст. козаки й ногайці узгодили право почергового випасу худоби в пониззі Дніпра. Запорожці давали ногайцям їжу в голодні роки, а з 1630-рр ногайські орди кочували поблизу Січі [71, с. 22; 287, с. 62; 198, с. 415-418]. У шляхти, козаків і кримців з ногайцями побутували спільні аксіологічні риси. А їх співжиття в рамках фронтиру сприяло не тільки військовій, але й мирній взаємодії.²⁷

На жаль, існування корпоративної етики не могло запобігти звірствам під час конфронтацій. Особливо кривавими були події 1550 рр. (серія набігів козацького ватажка Д. Вишневецького на Крим) та 1575-1576 рр. (набіг кримців на Галичину і похід реєстрового гетьмана Б. Ружинського на Крим). За свідченням старшини Д. Барабаша, дії запорожців пояснювались тим, що кримці загрожували безпеці Корони й брали ясир. Прямолінійнішим був інший старшина - К. Саранович, який писав, що козаки грабують ханат, бо не вміють жити інакше. Реєстровий гетьман С. Кішка взагалі стверджував, що доброустрій Січі залежить від набігів на Крим [208, с. 216; 414, s. 265; 41, с. 98, 111-113, 123, 256]. Тобто, варто розуміти, що набіги мали взаємний характер і відповідали духові не найбільш гуманної епохи «clash of civilisations».

Перші згадки про козаків пов'язані з їх антикримською діяльністю. 1489 р. вони згадуються в контексті боротьби Яна-Ольбрахта з татарами, а під 1492-1493 рр. у складі загону, що спалив Тягинь та Озю [126, с. 882; 262,

---

²⁶ До речі, аналогічні претензії Мангити висували до Ґераїв, обурюючись тим, що останні мають хаси в «Or taşrası». Див: [345, с. 90]

²⁷ Втім, це правило не розповсюджувалося на тумів. Див: [353, с. 139-141]

с. 146, 152]. 1508 і 1511 рр. козаки С. Полозовича відбили два чапули на Литву. Щоправда, в 1514 р. люди О. Дашкевича разом з кримцями спустошили Сіверщину [381, с. 8-12; 367, с. 56]. Через чотири роки отаман спалив Озю. Згодом він взяв участь в поході на Москву. Взаємини отамана з Саадетом Гераєм почалися зі спалення Іслямкермену. О. Дашкевич надавав підтримку Ісляму Гераю і захищав Черкаси від його дядька. Після того як городяни відбили атаку – отаман і хан побратались. Це не завадило Дашкевичу презентувати Зигмунту план фортеці для протидії чапулам. Інший козацький ватажок М. Григорович брав участь в поході на Озю разом з Іслям-султаном в 1529 р [471, с. 244-256; 36, с. 378]. З татарами воювали отамани П. Лянцкоронський (у 1516 розбив їх під Чорним лісом, ходив на Аккерман і Озю) та В. Хмельницький (в 1534 р. знищив чапул під Заславом*, а за чотири роки його люди пограбували Озю) [385, с. 80].

У 50-70-х рр. XVI ст. взаємини між Бахчисараєм і Січчю мали антагоністичний характер. Д. Вишневецький в 1556 р. спалив Іслямкермен, а за три роки долучився до походу Д. Адашева на Крим. Він взяв в полон кількох мірз і вмовляв Стамбул заборонити чапули. 1557 р. Девлет Герай очолив похід на Хортицю і спалив її [394, с. 18]. Згодом, інтереси запорожців та буджакців зіткнулись в Молдові під час повстання Івона Воде. Протиборство коштувало життя низовому гетьману І. Свірговському та призвело до кривавої бійні між ногайцями й козаками, яка закінчилась смертю Б. Ружинського і погромом Іслямкермену [47, с. 197-198].

На думку С. Леп'явко, Аділь Герай заручився підтримкою козаків в полеміці з Мехмедом II Гераєм [280, с. 194]. Але, вагомих підтверджень цьому немає. 1584 р. реєстровий гетьман Я. Оришевський уклав угоду з Саадетом II Гераєм [270, с. 614-615; 282, с. 202-210]. Але, похід проти османців закінчився провалом. 1589 р. козаки гетьмана З. Кулаги (загинув в бою) пограбували Гьозлеве. Після спалення татарами Томаківської Січі* у 1594-1595 рр. козаки спустошили Буджак. Козацький ватажок С. Наливайко пропонував завоювати Північне Причорномор'я і створити там козацьке військо [307, с. 60-61, 65;

321, с. 224-227]. З початком Босфорської війни запорожці грабували Крим попри заборони Сейму, а після воцаріння Джанібека II Герая реєстровий гетьман П. Сагайдачний шарпав ханат і пропонував Москві союз проти нього. Найбільш руйнівним був похід 1612 р., коли під Сарикерменом* загинув капиджи-паша* Мехмед-ага [287, с. 51-53; 99, с. 6]. Набіги козаків на еялет Кефе спричинили втечу християнського населення вглиб ханату і до Речі Посполитої. Набіги обґрунтовувались «захистом єдиновірців», але християни теж ставали їх жертвами [236, с. 214-224].

У 20-х рр. XVII ст. кримці повернувся до ідеї найму козаків для боротьби проти османців. 1624 р. Шахін Герай випустив із зіндану 1500 козаків і поляків за умови, якщо ті воюватимуть з турками. Вони розбили османців під Карасубазаром. Того ж року в урочищі Карайтебен калга уклав угоду з реєстровим гетьманом М. Дорошенком. Запорожці зобов'язувались воювати проти османців за 20 флоринів на рік; ханство обіцяло допомагати козакам у війні з будь-ким крім Польщі; козаки мали право поповнювати провізію в ханаті та воювати під знаменами Святого Хреста. Акт союзу було закріплено прибуттям 12 тис. нукерів на Січ і розливанням Шахіном Гераєм горілки козакам [41, с. 97; 119, с.56; 199, с. 88-90; 38, с.110; 167, s. 51; 221, с. 517].

Угода мала оборонний характер і кримці виявились неготовими підтримати козаків, коли ті 1626 р. самовільно долучились до походу Ях'ї-Олександра на Малу Азію. Реєстровий гетьман К. Андрієвич просив калгу надати йому підтримку, але той натомість лише дозволив козакам базуватись в Криму. В результаті, похід закінчився розгромом козаків в якому ті звинуватили татар [321, с. 166].

Реєстровий гетьман М. Жмайло-Кульчицький просив калгу підтримати його повстання, а після поразки козаки-випищики* на чолі з О. Голубом втекли до Криму. Вони брали участь в походах на Беслене і Корону [296, с. 116; 41, с. 439, 367, с. 53; 400, s. 49, 63-64]. Серед татар ширилось обурення угодою з християнами проти мусульман. Мехмед III Герай збільшив гарнізон

Ору та планував збудувати фортецю в пониззі Бугу, щоб завадити набігам козаків. Кримці стали відмовляти запорожцям в провіанті під час швартування на узбережжі. Після цього січовики почали перемовини з Джанібеком II Гераєм щодо переходу до нього на службу [400, s. 69; 41, с. 310].

Зрештою, в 1628 р. угода показала дієвість коли 4 тис. козаків розбили османсько-буджацьке військо при Альмі (в битві загинули М. Дорошенко й О. Голуб) та отримали в дар від хана по 5 флоринів, аргмаку* і кафтану [167, s. 8, 23-25]. Під керівництвом нового ватажка - Можейниці запорожці брали участь в облозі Кефе, але після переходу карачі-беїв на бік Джанібека II Герая повернули додому. Їх загін захопив казну хана в Мангупі, але був перебитий по дорозі назад [167, s. 24, 26-27, 50-51; 221, с. 43; 38, с. 121].

Тоді, калга-втікач уклав нову угоду за умовами якого козаки мали допомогти повернути Мехмеду III Гераю трон, а після цього назавжди припинити набіги. Взамін, брати Гераї погодились віддати Буджак та Іслямкермен у власність запорожцям [33, с. 338]. Виправа увінчалась невдачею. Її очільники реєстровий гетьман Г. Чорний і Г. Трясило ворогували один з одним, а буджакці знищили козацьку логістику. Тому, козаки мусли відступити на Січ [400, s. 97; 426, s. 21-26].

1629 р. союзники втретє рушили на Крим. Вони взяли в облогу Ор, але його облога затягнулась на кілька тижнів. Мехмед III Герай розчарувався в авантюрі та почав листуватися з Джанібеком II Гераєм. Ексхан висунув пропозицію продати козаків у рабство османцям. Коли запорожці дізнались про це – вони вбили його.²⁸ Шахін Герай мусив рятуватися від розгніваних козаків на Кавказі. Проте, в подальші роки чимало кримців втекло на Запоріжжя від Кан-Теміра [296, с. 137; 38, с. 112-113; 167, s. 9, 25, 28, 52; 101, с. 99].

²⁸ Тюрко-мусульманські джерела не згадують про смерть Мехмеда III Герая від рук запорожців. Зате, про це є згадки в християнських авторів. Ми схильні довіряти їх свідченням, оскільки мусульманська традиція свідчить, що хан загинув в місцевості Топрак (біля Кефе), де він у 1629 р. не міг перебувати, бо стояв під Ором. Див: [119, с. 56; 296, с. 137]

Участь в кримських міжусобицях сприяла тому, що козацтво почало усвідомлювати себе суб'єктом міжнародних відносин. Конфлікт Інаста Герая з османцями призвів до нового кримсько-козацького зближення. У 1636-1637 рр. 700 козаків на чолі з низовим гетьманом П. Бутом воювали в Буджаку. Проте, це не завадило січовикам грабувати півострів (проти чого виступав сам П. Бут) [151, s. 376, 383, 439; 221, с. 246].

Творцем нового формату відносин був Бахадир Герай. Спершу він не бажав втручатись в конфлікти козаків з магнатами й відхилив пропозицію П. Бута про союз [221, с. 246]. Але, після погіршення кримсько-польських взаємин у 1638 р. уклав угоду з низовим гетьманом Д. Гунею. Той обіцяв визнати сюзеренітет хана в обмін на допомогу. На Січ прибуло 50 мірз з нукерами, втім калга Іслям Герай з основною армією не зміг вчасно добратись туди й повстання зазнало поразки [221, с. 290]. Через дев'ять років козацький ватажок Б. Хмельницький визнав сюзеренітет Ісляма III Герая. Тому, у наступні десятиліття Крим сприймав Гетьманщину як васала.

Після розгрому Шейх-Ахмата чимало ординців оселилось в околицях Азаку і сформували спільноту «азовських козаків». Вони не визнавали над собою жодного верховенства. Тому в 1503 р. Баязид II звернувся до Менглі Герая з вимогою приборкати азовських козаків. Кримці змусили їх визнати владу султана, але в 1529 р. Сулейман обурювався через відсутність контролю над Донщиною. Однак, азовці брали участь в астраханському поході Мехмеда Герая та в чапулах на Московію у 1534, 1536, 1570-1571, 1578, 1581, 1584, 1587, 1593, 1594, 1596, 1615 та 1616 рр. У кампаніях відзначились їхні аги* Дост-Мехмед і Конкар. Протягом XVI ст. – поч. XVII ст. землі азовських козаків колонізували предки донців: вихідці з Великого князівства Рязанського та Московської держави, які спершу воювали з азовцями, але згодом інкорпоровали їх до свого складу [83, с. 307-326].

Кримці вважали донців зайдами, що незаконно порядкували на землях азовських козаків та Мансурської Орди. На Донщині не було укріплених міст (крім Азаку), що ускладнювало контроль кримців над нею. Донці визнавали

сюзеренітет Москви й мітологізували взаємини з мусульманами як «священну війну» більшою мірою ніж запорожці. Втім, неприязнь козаків стосувалась лише кримців та османців. Ставлення до черкесів та ногайців було толерантним [327, с. 263-264; 135, р. 110-117; 371, с. 105; 328, с. 20-57]. Попри наявність фронтиру - кримський внесок у генезу донського козацтва був мізерним, що не сприяло виробленню добросусідських відносин.

Османці рекомендували Саадету Гераю та Сахібу Гераю укріпити володіння для захисту від донців. 1556 р. козаки вперше напали на ханат та спустошили землі Ширінів, а через три роки розбили азовців під Сіверським Донцем. У 1572 та 1574 рр. люди отамана М. Черкашенина пограбували Буджак. У відповідь Девлет Герай в 1574 р. спалив Черкаськ*, взяв в полон отаманового сина Д. Черкашенина і повісив його. Але, в 1578 р. донці знову пограбували Крим [461, р. 34; 341, с. 71-72]. Вони надовго отримали статус других за значущістю ворогів Криму.

Своєю чергою, перший акт співпраці датується 1584 р., коли 230 донців воювали за Саадета II Герая. Слід зауважити, що Черкаськ не виступав на боці кримців як повноцінна сила, а участь донців у міжусобицях була одиничною [296, с. 34; 327, с. 264].

Нове загострення взаємин припало на поч. XVII ст. Якщо на початку Смути донські отамани й казієвці діяли заодно - то після інтронізації Михайла Федоровича (якого підтримали козаки) донці стали вбачати у Москві сакральний центр, який мав благословляти на набіги проти мусульман. Однак, цар (підписав союз з кримцями та османцями) довгий час забороняв набіги. Лише тому, що контроль московитів над Доном був слабким - козаки постійно грабували ханат²⁹.

1614 р. отаман С. Чершенський пограбував Керчинський півострів. 1624 р. отаман І. Мартемьянов спалив Ескі-Кирим, а за два роки донці сплюндрували околиці Гьозлеве. Тому, Шахін Герай планував похід на Дон

---

²⁹ Розділ III

[341, с. 128]. Цей похід не відбувся, зате у 1629 р. кількасот донських добровольців долучилось до армії братів-Гераяїв. Вони грабували Карасубазар (де вбивали навіть вірмен-християн) поки їх не розбив Кан-Темір. Того ж року вони напали на свого союзника Шахіна Герая під Азаком і пограбували його. 1633 р. козаки захопили Ѓозлеве і Мангуп, де розбили армію Мехмед-Шаха і пограбували ханську казну. Володар покинув Бахчисарай, однак козаки раптово повернулися додому [42, с. 232-233, 247, 288; 341, с.140, 145-146, 150-153; 38, с. 120; 173, s. 148].

В кін. 20-х – на поч. 30-х рр. XVII ст. ногайці переселились до Причорномор'я, а на їх місце прибули російські колоністи. Прагнучи їх контролювати цар послав на Дон чиновників, які підбурювали козаків на набіги [296, с. 221-222]. Але, під час скрутних ситуацій представники кримської еліти намагалась знайти з козаками мову. Так, калга Девлет Герай вів з отаманом І. Каторжним перемовини про наймання 5 тис. донців на службу (на випадок агресії османців), а Гулюм-Мехмед хотів укласти з ними союз проти Бахадира Герая [287, с. 94-95; 135, р. 157; 339, с. 205, 208].

Користуючись тим, що Інает Герай воював у Буджаку донці в 1637 р. захопили Азак. Цар боявся війни зі Стамбулом та Бахчисараєм, тому обмежився постачанням зброї козакам і намагався підкупити Бахадира Герая, щоб той не прибув на допомогу османцям. Проте, хан двічі: в 1638 та 1641 рр. взяв місто в облогу. Він нищив козацьку логістику, але донці здійснювали вилазки й доходили до Ору. Спроба штурмувати Азак закінчилась смертю 5 тис. капикулу і змусила хана повернути додому. В боях кримці втратили 7 тис. нукерів, а володар отримав важке поранення, яке в комплексі з давнішими хворобами сприяло його смерті [42, с. 537-557; 296, с. 264, 267-270, 288-289, 293; 151, s. 519; 43, с.154, 229, 286; 428, s. 123]. Зрештою, козаки musiли покинути Азак, але його взяття надихнуло донців на нові набіги. Військо Донське перетворилось на інструмент ведення агресивної політики Москви. Тільки після перших антимосковських повстань на Дону – з'явився шанс потепління кримсько-донських відносин.

5.2. Відносини Кримського ханства з іншими християнськими країнами особливого статусу

Крим контактував з рядом віддалених християнських держав. В пошуках союзників проти Москви Девлет Герай встановив контакти зі Швецією. 1556 р. Густав Ваза* уклав з ханом угоду. За її умовами кримці мали напасти на Московію. Але, оскільки Швеція підписала з царем союз проти Польщі та Литви план зазнав краху [24, с. 320-322]. Загалом, татари величали королів Швеції «друзями».

Прихильником співпраці з кримцями був Юхан III*. 1578 р. він відправив до Мехмеда II Герая посольство для антимосковського альянсу. Хан відправив чауша до Стокгольму, який повідомив, що кримці не мають достатньо сил, щоб воювати з Москвою. 1590 р. Гази II Герай прийняв посла Е. Фалька й узгодив з королем план бойових дій, за яким кримці мали атакувати Москву, а шведи Новгород. Однак, росіяни по черзі розгромили кримців та шведів. Наступний король Сигізмунд оцінив внесок Бахчисараю у війну і вислав ханові «bölek» [296, с. 41; 93, с. 10-11].

1610 р. Карл IX* намовляв Селямета Герая воювати з Річчю Посполитою і прийняв кримського посла у Москві [21, с. 110-111, 580]. Пов'язаний домовленостями з поляками – хан не пішов шведам на зустріч. В наступні десятиліття Швеція далі намагалась схилити кримців на війну з поляками і австрійцями. 1630 р. послы Камбер-ага та Б. Барон по черзі відвідали Стокгольм і Бахчисарай та домовились за альянс проти Габсбургів. Шведи подарували Джанібеку II Гераю вазу з електруму. Проте, союзники не узгодили спільної стратегії, а коли за два роки чауш Нур-Алі відвідав Швецію - йому сказали, що Густав II Адольф* вже поїхав на війну [38, с. 117].

Союзу зі Швецією проти Москви шукав Інает Герай. 1637 р. він відправив посольство до королеви Христини*. Але, поки чауш доїхав туди - хана вбили [24, с. 323-325].

Іншим «другом» Криму була Франція. Ще в 1421 р. радник бургундського герцога Іоанна* – Ж. де Лануа був у Вітовта який доручив йому

дати «bölek» Беку-Суфі. Коли бургундець прибув до Криму – Бек-Суфі помер, татари пограбували мандрівника і той втік до Кафи [59, с. 41-42]. Завдяки наявності франко-османського альянсу Париж хотів встановити приязні взаємини з османськими сателітами. Екстрезидент Франції в Стамбулі - Ж. Бордье в 1607 р. зустрічався з Гази II Гераєм. Він повідомив хану, що Генріх IV* пропонує кримцям долучитись до запланованої війни проти Габсбургів. За рік до цього Стамбул підписав з ними мир і кримці не могли порушити угоди. Натомість хан надав французам торговельні привілеї, а Ж. Бордье назвав його «другим Марком Аврелієм*» [358, с. 31; 135, р. 334].

Перший контакт між ханатом і Церковною державою відбувся у 1465 р., коли легат Павла II* - Людвіг, прибув до Хаджі Герая з «bölek» і вмовляв увійти до антиосманської коаліції. Хан сказав, що співчуває християнам, але не готовий долучатись до союзу поки цього не зробить Казимир IV [141, с. 397-399]. Після появи османського протекторату над Кримом питання його участі в антитурецьких коаліціях втратило актуальність. Лише в 1583 р. Григорій XIII* (обурений репресіями росіян проти католиків в Лівонії) просив Мехмеда II Герая зблизитись з Польщею та здійснити похід на московитів. Нунцій А. Бологнетті пропонував Стефану Баторію використати козаків проти османців. Сікст V* намовляв козаків на союз з Саадетом II Гераєм і був готовий дати їм 20-30 тис. дукатів [281, с. 150-152; 409, s. 76; 270, с. 614-615]. Після краху цієї авантюри Рим організував проєкт Священної ліги та підтримав створення Ліги християнської міліції, спрямованих проти Стамбулу та Бахчисараю, а єзуїти намовляли Лжедмитрія та Владислава IV до походу на Крим [307, с. 60-61, 65; 322, с. 84-102; 351, с. 166]. Протягом XVII ст. кримці неприязно ставились до Церковної держави. Попри взаємну неприязнь Рим і Бахчисарай ніколи не зустрічались на полі бою [351, с. 166-167].

Також, Крим взаємодіяв з Трапезундською імперією. За свідченнями кастильського мандрівника П. Тафура близько 1438 р. Іоанн IV одружився з дочкою якогось турецького вельможі [110, с. 126]. Враховуючи, що тогочасні

західні європейці часто ототожнювали турків і татар – М. Куршанкіс вважає, що «турок» насправді був управителем Криму [452, р. 124-125]. Припускаємо, що дружиною Іоанна IV була дочка Саїда-Ахмада. Хаджі Герай був посередником в митній війні між союзом Теодоро і Трапезундської імперії та генуезцями [232, с. 201]. Захоплення Трапезунду в 1461 р. османцями поклало кінець його взаєминам з Кримом.

5.3. Відносини Кримського ханства з Османською імперією

З 1478 до 1774 рр. Кримське ханство визнавало верховенство Османської імперії – тому зовнішню політику ханату неможливо розглядати без урахування відносин зі Стамбулом. Турки з'явилися на півострові задовго до виникнення ханату. У 20-рр. XIII ст. сельджуки завоювали Судак. 1265 р. Біженці з Румського султанату на чолі з Кей-Кавусом II* оселилась в Криму, де екссултан отримав від Берке Судак і Солхат як ікта* та руку його доньки. По смерті вигнанця сельджуки повернулись до Малої Азії. Їх перебування на півострові створило прецедент турецької присутності на який орієнтувались османські володарі [194, с. 662-663; 127, с. 54-59, 61, 75; 330, с. 12-14, 21, 23].

Союзницькі взаємини з Мурадом II встановив Улуг-Мухаммед [10, с. 533-534; 153, с. 36]. Натомість Хаджі Герай сприймав османців як загрозу інтересам в Газарії. Коли флот кетхуди* Деміра наблизився до Кафи - хан його змусив відступити без бою [456, с. 158; 268, с. 123-132; 232, с. 211]. Також, володар апелював до ісламської солідарності між османцями й кримцями. Спершу позицію батька розділяв Менглі Герай. Після пограбування реїсом* Якуб-беєм Тавро-Лігурії в 1469 р. він написав Мехмеду II листа, де назвав падишаха «братом», але пригрозив війною у випадку атаки Кафи [135, р. 44; 150, с. 203; 154, с. 85].

Після генуезького внеску у воцаріння Менглі Герая – Нур-Девлет затаїв сильну злобу на Кафу і шукав контакту з її недругами. 1469 р. він написав листа Мехмеду II з пропозицією визнати верховенство султана, якщо той допоможе йому в боротьбі з ворогами [268, с. 133-134]. Крім цього, на службі

османців недовго перебували Оздемір і Девлеш. Позиції Менглі Герая були надто стійкими, і Стамбул вирішив чекати моменту. Вже за шість років інший недруг Кафи та Менглі Герая – Емінек також звернувся до падишаха. Він пропонував завоювати колонії й розділити навпіл. В обмін вельможа обіцяв вплинути на визнання ханом Нур-Девлетом османського сюзеренітету. Ситуація була сприятливою для османців. Крим вже не перебував під протекторатом Казимира IV, Нур-Девлет не мав великої популярності, а Менглі Герай перебував у Кафі. Того ж року армія садразама Ахмеда паші підсилена людьми Емінека захопила Газарію і Теодоро. Всупереч волі Емінека ці землі приєднали до Румелії, Менглі Герая вивезли до Стамбулу, а Нур-Девлета поставили перед фактом необхідності визнання верховенства Високої Порти. Хан зобов'язався допомогти їй у війні з Молдовою, а нукери Ширінів присягнули та вставили у вухо кульчик на знак покори [12, с. 135; 150, s. 305; 156, p. 532, 536; 456, s. 329; 135, p. 63].

Формально османці встановили протекторат над Кримом, але фактично це був військовий союз. Нур-Девлет називав себе «службою падишаха», але хотів відновити в Криму польсько-литовський протекторат. Він послав Емінека до Молдови, але Мехмед II не захистив кримців від Джанібєка. Емінек лобював перед султаном ідею повернення Менглі Герая на півострів. Останній сам волів цього й обіцяв визнати верховенство султана. Попри невдоволення Нур-Девлетом османці не хотіли втручатись у відносини між братами. 1478 р. вони привезли Менглі Герая до Кефе, звідки той втік і вступив до Кирк-Єру [20, с. 106; 135, p. 63, 67; 12, с. 155-156].

За повідомленнями Ш. Пейсонеля і Сеїда-Мухаммеда Різи - Мехмед II й Менглі Герай уклали угоду про визнання верховенства Стамбулу над Кримом. За її умовами: султани могли затверджувати ханами лише Гераїв; мали обороняти Крим від ворогів; визнавали за ханами право сікке і хутбе (після імені султана); дарували Гераям «saline»* по 200 гаманців* золота на рік і не могли страчувати їх за провинності. Своєю чергою, Гераї могли переховувати османських опозиціонерів, володіли тугом* з п'ятьма хвостами

й мали брати участь в кампаніях Стамбулу [90, с. 22-23; 135, р. 57]. Жоден з сучасників не згадує за існування такої угоди. Доцільно стверджувати, це компіляція XVIII ст., автори якої переклали тогочасні реалії кримсько-османських відносин на давнішу епоху.

Питання сутності характеру османського панування над Кримським ханством є заполітизованим. В. Смірнов стверджував, що Крим до 1777 р. був «татарським гніздом Османської імперії» [330, с. 35]. Протилежною є думка І. Зайцева, який вважає, що статус ханства був до кінця не з'ясованим. А вже до кін. XVI ст. ханат був суверенною державою, потім його володарі узалежнювалися від Стамбулу, а з др. пол. XVII ст. визнавали сюзеренітет султанів як халіфів. [249, с. 162, 165-166]. С. Орешкова стверджує, що васальний статус Криму не був юридично закріплений, але той все одно був залежним від Порти. При цьому, серед всіх васалів Крим мав найбільшу свободу [297, с. 290, 292]. О. Гайворонський вважає, що кримсько-османські відносини з 1478 по 1523 рр. мали характер персональної унії, з 1523 і по 1584 рр. – протекторату, а з 1584 р. васалітету [213, с. 60]. В. Возгрін вважає, що до Саадета Герая Кримське ханство було союзником Османської імперії та лише потім стало її васалом (з др. пол. XVII ст. все більше залежним від неї) [209, с. 322, 557-559, 572-575, 608]. Г. Іналджик схильний вважати, що Крим був васалом Стамбулу, але дуже привілейованим [150, с. 223-228]. А. Н. Курат стверджував, що ханство спершу було османським протекторатом і лише з кінця XVI ст. перетворилось на васала, який поступово узалежнювався від Стамбулу [451, с. 215-234].

Мусульманські та християнські джерела згадують про ханат, як про підлеглу державу [38, с. 115; 313, с. 71-72; 36, с. 723; 121, с. 254-269]. Кримсько-османські відносини мали ключову ознаку васалітету – інвеституру ханів султанами. Роль Кефе для ханату була такою, що ряд європейських мандрівників вважали місто столицею Криму (половина його прибутків надходили до казни хана) [126, с. 479; 16, с. 49]. До 20-х рр. XVI ст. османці не втручались у внутрішню політику, а до др. пол. XVII ст. не ламали

ординських інститутів. Ханат мав право на ведення самостійної зовнішньої політики. Гераї надсилали до Стамбулу в дар коней, рабів, мед, сіль і масло. Вони отримували щорічне «saline» на суму 1,5 млн. акче. (станом на XVI ст.), «teşrifat akçesi»* (1 млн. акче) в день інтронізації, «sekban akçesi»* (гроші на отримання капикулу та сайменів) та «tirkeş behası»* (гроші на військові кампанії). Загалом, ханат був економічно залежним від Османської імперії [17, с. 359; 290, с. 1456-1457; 421, р. 80-90]. За свідченнями Ш. Пейсонеля і П. Рікоута після згасання династії Османів Гераї мали успадкувати трон [90, с. 12; 56, с. 42-43]. Землі ханату на захід від Дніпра мали статус кримсько-османського кондомініуму³⁰.

Гераї мали ознаки суверенних мусульманських правителів: хутбе і сікке. Хани володіли хасами в «Tat Eli»*, тримали в Мангупі казну, збирали з місцевого населення данину на користь султана і виконували функцію управителів Кефе в період між смертю попереднього паші* і призначенням наступного [61, с. 92-100; 462, р. 249; 421, р. 64-69]. Також, Гераї керували татарською громадою Кефе. До сер. XVII ст. в Кефинському еялеті зникла система тімарів* [249, с. 162]. Це було пов'язано з намаганнями Стамбулу завоювати прихильність татарських вельмож (які мали тут хаси). Також, хани мали власних васалів. Тож, московський посол В. Морозов писав, що Менглі Герай однаково спілкується з литовцями, угорцями та османцями [89, с. 65]. Більшості з цих прав не мали Волощина, Молдова і Трансильванія. Інші мусульманські васали Стамбулу теж не мали права сікке [431, р. 361; 209, с. 322]. Однак, з плином часу залежність ханату зростала, а інші мусульманські країни «Рах Ottomana» унезалежнювались від Стамбулу. Отже, до кін. XVI ст. кримсько-османські відносини мали характер протекторату, а в кін. XVI – кін. XVIII ст. - васально-сюзеренних взаємин.

З допомогою османського протекторату Менглі Герай бажав убезпечити Крим від Намаганів. Спершу новий султан Баязид II

---

³⁰ Див. 2 і 4

рекомендував хану замиритись з єдиновірцями. Проте, інвазія Саїда-Ахмата II й облога ним Кефе змусила санджакбея Касима-пашу попросити в Стамбулу допомоги. 1490 р. султан прийняв посольство Ямгурчі та вислав до Криму 2 тис. яничар, які розбили Муртазу. Під час протистояння кримців та Шейх-Ахмата Баязид II знову схилився до миротворства, але після вбивства ординцями свого чауша - наказав шехзаде Мехмеду відправити кримцям гармати й 1000 яничар. А коли Шейх-Ахмат просив султана перекочувати в Буджак - той відмовив йому [273, с. 122; 88, с. 112-113, 414, 417, 511].

В ханаті популяризувалась османська титулатура. З 1502 р. Менглі Герай величав себе «повелителем двох материків та хаканом двох морів», а його піддані звертались до нього як до «падишаха». Подібно до Османів - хан став себе називати «володарем світу» [171, с. 244; 85, с. 491-492, 520-523].

Також, нова столиця Салачик будувалась за канонами не лише ординської архітектури, а й османської [354, с. 169-172].

Втім, Висока Порта не мала в Криму резидента, а надсилала до хана чаушів. Санджак Кефе вважався неблагоннадійним місцем для заслання небезпечних елементів. В силу специфіки закону Фатіха такими були шехзаде. Один з них - Мехмед називав Менглі Герая «дядьком» і одружився з його дочкою Айше-хатун [397, р. 88]. Сам хан побоювався такого сусідства, бо не волів особисто втручатись в міжусобиці шехзаде й опинитись на боці тих, хто зазнав поразки [464, с. 48-49; 88, с. 288].

По смерті Мехмеда в 1504 р. санджакбеєм Кефе призначили султанського онука Сулеймана. Його батько Селім в 1511 р. втік від свого брата Ахмеда до Кефе, взяв Айше-хатун за дружину і просив у Менглі Герая допомоги у боротьбі за трон (назвавши хана «батьком») [464; с. 49-51; 135, р. 91]. З аналогічним проханням до хана звернувся Ахмед (якого підтримав султан). Обережний хан завірив падишаха та Ахмеда у вірності, але потайки вислав на Балкани разом з Селімом та Сулейманом загін на чолі з Саадетом Гераєм. Однак, Мехмед Герай прагнув широкої участі кримців в авантюрі. Справа в тому, що Ахмед запропонував віддати ханові Кефе якщо йому

видадуть суперника. Прагнучи виторгувати кращі умови – ханзаде звернувся до Селіма з проханням віддати татарам Кефе та Мангуп, а отримавши відмову став просити батька дозволу допомогти Ахмеду. Так і не отримавши дозволу хана – його старший син рушив на допомогу Ахмеду. Однак, Селім вже переміг. За законом Фатіха він стратив ханського онука Алемшаха, а султани більше не посилали шехзаде саджакбеями до Кефе [423, р. 99-100; 119, с. 28; 479, с. 29; 330, с. 362-371; 396, с. 107].

Селім неприязно ставився до кримців. За його правління закріпилась традиція надсилання аманатів до османських володінь. Першим аманатом став Саадет Герай, а потім до Стамбулу відправились ханзаде Мубарек Герай та Махмуд Герай. Заручники жили в Топкапи, брали участь в османських війнах (Мубарек Герай воював в Єгипті, а його син Девлет Герай в Угорщині та Австрії) і мали великий штат татарської прислуги (киличдар * Девлета Герая - Кан-Берди фактично керував цілою армією) [330, с. 371, 377, 119, с. 25-26, 36; 89, с. 272; 170, с. 61-62, 83-85; 313, с. 72]. Але, вагомої ролі у політичному житті Османської імперії вони не відігравали. Практика використання османцями аманатів відрізнялась від традиційного інституту заручництва. Зазвичай заручників вбивали у випадку повстання їх родича. Османці, навпаки, шантажували непокірних ханів можливістю відсилання аманатів до Криму, де ті захоплять владу [56, с. 44]. І якщо в силу кримськотатарського кланового менталітету жоден з синів Менглі Герая не посмів би виступити проти батька - то брати Мехмеда Герая тільки чекали приводу, щоб усунути його з престолу.

1515 р. московити запропонували Селіму антикримський союз, і тільки фактор ісламської солідарності змусив падишаха відмовити [89, с. 113-117, 121; 433, р. 54]. Чауш Кемаль повідомив Мехмеда Герая про збереження батьківського права бути посередником в османсько-московських взаєминах та самостійності зовнішньої політики. При дворі з'явився перший османський чиновник дефтердар Ібрагім-ходжа. Однак, Стамбул підтримував ханських недоброзичливців – головним чином калгу Ахмеда Герая. Членство у

промосковській партії не завадило йому стати лідером проосманської фракції. З 1516 р. калга став «служогою падишаха» (якого, проте, називав «братом»). Він просив у Селіма столове начиння з електруму і надсилав султану російські «bölek». 1518 р. калга запропонував Селіму зробити його ханом. Наступного року він вислав до Стамбулу Гемета Герая з проханням надіслати яничар. Мехмед Герай розбив брата (загинув в бою), а його син залишився в Стамбулі, де разом з Саадетом Гераєм та плів інтриги проти родича. Аманати листувались з ханським недоброзичливцем Бахтіаром Ширіном, а султан взяв під протекторат молодших синів екскалги: Юсуфа Герая та Бучака Герая. Він дав згоду на висадку десанту в Кефе, щоб детронізувати хана, але смерть падишаха обірвала плани змовників [134, р. 328; 457, р. 301, 303-304].

Падишах Сулейман сприймав кримців як «васалів». Хан планував похід на Москву всупереч наказу воювати з угорцями. Сулейман погрожував Мехмеду Герая вторгненням на випадок конфронтації з московитами, і лише початок османсько-угорської війни врятував Крим від інвазії. Султан не відмовився від планів усунення хана. 1521 р. він спонукав Гемета Герая та Саадета Герая прибути у Буджак, зібрати 25 тис. нукерів і здійснити похід на Салачик. Однак, ті не могли виступити без підтримки османців, а коли вони не змогли вчасно прибути – повернулись назад [396, s. 114-115; 89, с. 272, 682, 678, 796]. Ця історія свідчить, що геополітичні інтереси Криму та османців з часом почали ставати діаметрально протилежними.

1523 р. Гази Герай разом з османцями воював у Волощині. За це Сулейман назвав його «братом» [121, с. 265]. Проте, після конфлікту хана з Мемішом Ширіном останній в 1524 р. попросив султана вислати до Криму Саадета Герая. Усвідомивши, що його швагер Саадет Герай буде надійним протеже - Сулейман відправив його на півострів з 20 тис. сипахів і 500 тюфекчі. Вони прибули з фірманом*, який затвердив Саадета Герая новим ханом. Той наказав стратити Гази Герая і калгу Бабу Герая, їх брата Узбека Герая посадити до в'язниці, а Абдуррахмана Кипчака (не любив нового хана)

вигнати з Криму. Ширінів правитель пообіцяв посадити їх на кіл якщо ті інтригуватимуть проти нього [119, с. 26; 75, с. 286; 331, с. 47].

Після вторгнення ногайців Сулейман посилив османський гарнізон півдня Криму (відправив туди 15 тис. яничар). Якщо в 1520 р. в Кефе перебувало 1005 османців - то через чотири роки їх кількість зросла в 30 разів [371, с. 103]. В ханат прибуло кількасот османських чиновників. Саадет Герай наближав до себе яничар і топчі* (які знущались з бадраків*), видав їм конфісковані у противників тархани та звільнив від податків. Він використовував яничар для каральних операцій. Хан писав ярлики османською мовою, найняв османців для будівництва мануфактур і запровадив придворні титули аналогічні османським [75, с. 413-414; 342, с. 59-60; 32, с. 340-342; 331, с. 49, 54; 450, р. 53]. Попри непопулярність частина реформ прижилась в ханаті й сприяла османізації Криму. Аж до 1774 р. Гераї не могли посісти престолу без узгодження з Портою, а універсальний османський проєкт Халіфату почав поглинати ординський.

Хан називав султана «братом», але у 1531 р. Сулейман писав Зигмунту, що король має на пряму говорити зі султаном, бо Саадет Герай «не є суверенним володарем» [443, р. 72]. Через нехтування османцями кримських інтересів вельможі сконсолідувалися довкола Ісляма Герая, лідера партії противників османізації ханату. 1525 р. він розбив яничар на Дону і під Ором (де загинув санджакбей Кефе - Балі-бей) та був розгромлений лише завдяки калзі Сахібу Гераю [75, с. 243-248; 4, с. 89].

Через війну затяжну війну в Угорщині становище Саадета Герая погіршилось. Сулейман прибрав з Кефе війська і змусив хана почати діалог з противниками. Султан вимагав у Саадета Герая участі у війні й обурювався, що хан вислав на фронт лише синових нукерів. Також, падишах відмовив Сахібу Гераю, який просив вислати 30 тис. воїнів для походу на Москву [331, с. 60; 248, с. 125; 75, с. 247]. За прикладом Сулеймана хан душив опір репресіями. 1528 р. він стратив Меміша й Айдеша Ширінів, бо ті підставили його перед московитами. 1531 р. розкрив змову Бахтіара Ширіна та синів

Ахмеда Герая, наказав їх вбити, а свою дружину (дочку Бараша Ширіна) кинув в зіндан. Їх спільника Сахіба Герая врятувала матір хана Махдум-Султан, яка вмовила сина вислати калгу до Стамбулу. Репресії не змогли зламати хребет опозиції. Зрештою, Саадет Герай відрікся від влади і виїхав до Стамбулу, а Курултай оголосив ханом Ісляма Герая [119, с. 27-29; 342, с. 59-60; 213, с. 211]. В подальші роки Саадет Герай брав участь отримав посаду реїса і помер в Османській імперії [186, р. 83].

Османці відправили до Кефе Сахіба Герая з бератом, 600 яничарами й 1000 капиджи. Іслям-султан і Докузак Ширін марно оскаржували рішення султана [75, с. 263; 119, с. 30; 170, s. 156-157; 135, р. 123]. Хан продовжив османізацію Криму: запровадив інститут капикулу, опирався на служилу знать, використовував османську мову в діловодстві, величав себе титулами «hünkâr»*, «padişah» і «han hazretleri»*, з допомогою османців розбудував Ор і Гьозлеве та побудував за канонами османської архітектури Бахчисарай. З часом кількість турків на службі хана скоротилась (в 1538 р. йому підпорядковувались тільки 300 яничарів та капиджи) [170, s. 21-26; 135, р. 120, 123-125, 127; 356, с. 90-91]. На думку О. Гайворонського, османці займались пенітенціарними справами (страта калги Ахмеда Герая, Бакі-бея й Ак-Бібі та рубання голів полоненим ногайцям під Ором) [213, с. 211]. Виходець з Високої Порти Реммаль-ходжа став ханським астрологом і радником. Османські улеми жили в Бахчисараї, а суфій Абу-Бекр Такеудін Кефеві-ефенді (авторитетний улем з Кефе) хвалив володаря за його чесноти [170, s. 49, 61-62, 83-85, 88].

В 1532 р. Сулейман писав, що Сахіб Герай «не є суверенним володарем». Падишах заборонив хану страчувати екскалгу Девлета Герая і того відправили до Стамбулу. Через п'ять років хан передав османцям Озю. Втім, з часом володар почав проводити самостійну зовнішню політику, а санджакбей Кефе Халіль-бей брав участь в походах хана на жанейців, кабардинців і московитів [170, s. 60-63, 180-181; 248, с. 131-141].

Ще будши казанським ханом Сахіб Герай розчарувався у небажанні османців воювати за Середнє Надволжя. Проте, його взаємини з Сулейманом складались приязно. Султан високо оцінив внесок кримців у війну з Молдовою, зустрівся з ханом і назвав його «братом» [170, s. 32-35]. Своєю чергою, правитель Бахчисараю прагнув видати свою доньку Айбіге заміж за шехзаде Мустафу. Це викликало занепокоєння недоброзичливців Мустафи: садразама Рустема-паші та дружини Сулеймана Хюрем-султан. Вони не любили Сахіба Герая, бо той не вислав їм дарів. 1550 р. хан відібрав тімар в османського сипаха у Кефе, наказав побити батою та призначив кетхудою татарина Софьяли-оглу Юсуфа. Візири й санджакбей Касим-паша донесли про це Сулейману і переконали падишаха, що потенційний свекор є його ворогом. Тим більше, що хан відмовив султану взяти участь в османсько-перській війні мотивуючи це внутрішніми проблемами. Прагнучи випередити інтригантів Сахіб Герай попросив султана вислати свого конкурента Девлета Герая до Кефе, щоб відправити його в Казань. Хан вирушив на Кавказ та залишив у Криму Еміна Герая який мав вбити кузена. Рустем-паша розгадав хитрість. Він видав Девлету Герая гроші та яничар і відправив до Криму. Люди його зятя Кан-Берди висадились в Гьозлеве та підкупили Мангітів, які перебили синів хана і калги. Сам Девлет Герай рушив з Аккерману до Ору. На його бік перейшли вельможі, які оголосили Девлет Герая ханом, а слуга Еміна Герая Іт-Ходжа вбив господаря. Дізнавшись про це, Сахіб Герай з останнім живим сином Гази Гераєм прибули до Тамані. Вони планували відправитись до Стамбулу і просити Сулеймана покарати змовників, але були вбиті Булюком Гераєм і нукерами Ширінів. Жахливий фінал роду Сахіба Герая шокував кримців. Тому, Девлет Герай покарав вбивць: четвертував Іта-Ходжу, зарізав Булюка Герая та Мубарека Герая, а потім стратив людей Ширінів та Ходжатая [443, p. 72; 170, s. 112-150, 168-171; 4, с. 100].

Сулейман дозволив своєму «служі» Девлету Герая робити все заради збереження панування над «Таht Memleketi» і наказав Касиму-паші допомагати ханові. Попри бажання татар Стамбул не цікавився питанням

встановлення протекторату над Середнім Надволжям. Під час походу Д. Адашева московити уникали боїв з османцями й запевняли Сулеймана в дружбі. Своєю чергою, османці вимагали участі кримців у війні з Габсбургами [405, р. 213, 218; 337, с. 125]. Тільки після того, як Касим-паша в 1563 р. запропонував Сулейману проєкт будівництва каналу між Волгою і Доном султан вирішив захопити Астрахань. Але, Девлет Герай був зацікавлений у пануванні над Астраханню своїх нащадків, а не в зміні московської влади на османську і переконав падишаха відмовитись від походу [320, с. 142-143].

Селім II виявив прихильність до Касима-паші й наказав ханові сприяти йому. Спочатку падишах хотів створити у Нижньому Надволжі васальний ханат на чолі з Киримом Гераєм (син Махмуда Герая). Щоб підвищити статус османських володінь в Криму (база для майбутнього походу) – Кефинський санджак був перетворений на еялет Кефе. Ініціативи викликали супротив Девлета Герая який не волів віддавати Астрахань племіннику. Пізніше падишах вирішив створити в Астрахані еялет і хан попередив царя про експедицію [433, р. 73-75; 332, с. 95-96; 337, с. 257; 320, с. 147].

Зрештою, падишах змусив кримців долучитись до походу. Девлет Герай конфліктував з Касим-пашою. Прибувши до Астрахані карачі-беї нагадали правителю про долю Мехмеда Герая та захотіли повернутися додому. Після невдалої облоги міста Селім II дозволив армії відступити. Девлет Герай повів Касима-пашу тернистим шляхом, а казієвці спекулювали на продажі харчів яничарам. Хан надсилав подарунки візірам і заступництво садразама Мехмеда-паші та сестри падишаха Міхрімах-Султан врятувало його від гніву Селіма II (хотів стратити володаря) [320, с. 149, 150-151, 154-155, 157; 70, с. 171-172; 179, с. 56-60; 87, с. 206-207]. Втім, коли Касим-паша звинуватив Девлета Герая в змові з московитами Селім II вирішив відправити на півострів Кирила Герая. Однак, падишаху повідомили, що татари не приймуть цієї кандидатури [87, с. 194, 206, 216].

В листуванні з султаном Девлет Герай стверджував, що має вищу титулатуру ніж Селім II. Напередодні походу кримців на Москву – падишах марно вимагав у хана участі у війні з венеціанцями в Далмації (хоча дозволив яничарам «Tat Eli» приєднатись до походу). Натомість, після поразки татар - він збиткувався з хана [87, с. 207; 433, с. 75-77]. За іронією долі, Девлет Герай, який прибув до Криму як османський ставленик - став ханом, який проводив політику, що інколи розбігалася з інтересами Стамбулу (до прикладу, в «астраханському питанні»).

Мехмед II Герай спершу проявив себе слухняним османцям. За наказом Мурада III він припинив перемовини з Московією і взяв участь у війні з персами. За це султан обіцяв хану затвердити Юрт за його нащадками. Втім, на фронті між нукерами і яничарами виникали суперечки, а садразам Осман-паша віддавав накази Мехмеду II Гераю, що дратувало правителя [146, s. 41-42; 448, p. 58, 64-65; 330, с. 438]. Він покинув Ширван і повернувся додому [48, с. 42-43, 47-48]. Тоді, Мурад III вирішив порушити обіцянку і змовився з ханськими братами Алпом Гераєм і Селяметом Гераєм які прагнули вбити володаря. 1582 р. через загрозу з боку братів Мехмед II Герай проігнорував наказ відправитися на війну і вирішив послати туди Саадета Герая. Стамбул трактував це як саботаж і відправив Османа-пашу до Кефе щоб заарештувати хана. Туди ж відправились його брати: Алп Герай, Селямет Герай і Мубарек Герай. Хан взяв місто в облогу і відповів садразаму (який призначив Алпа Герая ханом), що він є суверенним володарем. Вельможі підтримали правителя, проте муфтії Кефе визнав Алпа Герая законним ханом, а біля міста висадилася османська армія з Іслямом II Гераєм (отримав брат на інвеституру). На його бік перейшли Ширіни. Мехмед II Герай з синами вирішив втекти на Кубань, але по дорозі був вбитий Алпом Гераєм [91, с. 450-452; 62, с. 52-53, 55, 57, 75, 77-78; 338, с. 318]. Так закінчилась епоха османського протекторату над Кримом, а Бахчисарай остаточно перетворився на васала Османської імперії. Гераї перестали бути «братами» Османів і стали їх «слугами».

Іслям II Герай умилював падишаха наказавши згадувати своє ім'я в хутбі після імені Мурада IV. Хан привіз до Криму дервішів, які не розумілись в місцевих реаліях. Він прирівняв кримські акче до османських, що узалежнювало економіку ханату від Стамбулу. Селямет Герай називав родича «gâya»* (підкреслюючи його підлеглий статус). Карачі-беї виконували накази Ісляма II Герая лише за винагороду [119, с. 42; 100, с. 165; 128, с. 509-510]. Недієздатність хана, всевладдя його непопулярних братів та приниження османцями Криму спричинили реставрацію антиосманської партії (на чолі з Ісанаєм Мангітом і Джан-Мамбетом Аргиним). Її представники підтримали Саадета II Герая, коли той вдерся до ханату, розбив османців, зайняв столицю і був проголошений ханом. Його дядьки втекли до Кефе (місто взяли в облогу) і попросили підтримки. Султан надіслав до Кефе візира Ферхата-пашу, який прорвав облогу, відтіснив Саадета II Герая до річки Індол і розбив його. Наступного року антихан знову пішов на Крим, але Алп Герай розбив його під Сіверським Донцем. Підлеглі Ісляму II Герая яничари розправлялись з учасниками «qazaq çiqmaq». Між іншим, після приходу до влади Гази II Герая карателів та їх посібників стихійно виловлювали та вішали [91, с. 450-452; 62, с. 52-53, 55, 57, 75, 77-78; 338, с. 318].

Мурад III погрожував детронізувати хана якщо той не приборкає козаків. Розуміючи, що Іслям II Герая не забезпечить порядок в країні - у 1587 р. султан вислав чауша до Саадета II Герая (як до законного хана) щодо організації нового походу на Астрахань та кизилбашів. По смерті Ісляма II Герая, Стамбул всупереч «töre» призначив ханом Гази II Герая (в обхід його старшого брата Алпа Герая) [403, р. 79-86; 62, с. 64, 67].

Висока Порта сподівалася, що власник маєтку в Янболу* Гази II Герай стане її маріонеткою. Однак, хан наказав заарештувати Алпа Герая, Селямета Герая, Мубарека Герая та Алі Ширіна за зраду Мехмеда II Герая. Селямет Герай добився амністії, екскалга та Алі втекли до Стамбулу, а Мубарек Герай виїхав на Кавказ (звідки писав султану про необхідність вручення трону Алпу Герая) [62, с. 69; 448, р. 120; 14, с. 72, 75; 50, с. 68-69].

Прагнення хана до самостійності і його неможливість протидіяти московитам на Кавказі спонукали падишаха задуматися про втручання в справи Криму. Мурад III бажав не тільки скинути хана з престолу, а й стратити його [448, р. 120]. Гази II Герай мав інформаторів в Топкапи й вирішив діяти на випередження. Він амністував членів проосманської партії, а на прислані з Москви дари розбудував Ѓозлеве прагнучи перенести столицю Юрту туди, до Іслямкермену або Тягині (звідти було зручніше воювати з османцями). Коли султан вирішив відправити Алпа Герая до Кефе - йому повідомили про новини з Криму, а воювати на два фронти (в умовах конфлікту з Габсбургами) Мурад III не міг. Зрештою, в 1594 р. хан отримав наказ відправитись на фронт і прибув до Королівської Угорщини [119, с. 45, 50; 474, s. 76, 83; 365, с. 216-217; 448, р. 150, 157, 221].

Садразам Сінан-паша вішав кримців за несанкціоновані чапули [135, р. 332]. Після взяття ханом Раабу і Коморону він приписав перемоги своєму синові Мехмеду-паші. 1596 р. хан залишив в Угорщині калгу Фетіха Герая і відправитися до Молдови [448, р. 141-142, 147, 150, 155, 157, 219; 123, с. 264-265]. Розлючений новий султан Мехмед III (спершу називав хана «братом») прагнув покарати непокірного васала. Падишах викликав калгу, видав йому фірман і зробив ханом. Але, згодом лоббіста Фетіха Герая – Сінан-пашу звільнили з посади. А султан, боячись смуту в ханаті, відправив до Кефе чауша Хандана-агу з двома бератами [474, s. 70].

Підкуплений Гази II Гераєм Хандан-ага прибув до Кефе та вручив чинному хану грамоту. Антихан показав братові свій фірман, а кадї Кефе - Абдуррахман визнав його законним правителем. Гази II Герай оскаржив рішення в муфтїя Криму - Мехмеда-ефенді. Той сказав, що антихан не має прав на престол. Прагнучи використати Фетіха Герая в майбутньому - Сінан-паша покликав того до Стамбулу. Антихан вирішив, що його хочуть стратити й вирішив втекти до черкесів. Гази II Герай запросив брата на примирення, проте наказав вбити його з родиною і прихильниками. Тріумфу хана завадили

османці, які стали шантажувати його Алпом Гераєм і змусили дати присягу на вірність [119, с. 45, 50; 474, s. 76, 83; 86, с. 386; 448, р. 150, 157, 221].

1598 р. Гази II Герай вдруге прибув на фронт. Мехмед III обіцяв хану віддати завойовані у Габсбургів землі. Коли прийшов час виконання обіцянок - падишах став зволікати, а беклербею Озю Сатиджи-паші (віддав хану свій еялет як хас) відрубали голову. Сінан-паша говорив султану, що Гази II Герай хоче скинути того з престолу і, боячись замаху, в 1599 р. хан повернувся до Криму [448, р. 165, 167-172, 180].

Ігнорування наказів падишаха та співпраця Криму з Варшавою змусили Мехмеда III знову погрожувати ханові, а Гази II Герая – готуватися для війни з османцями. Щоб позбавити правителя можливості виплачувати гроші капикулу Стамбул перестав видавати йому «*sekban akçesi*». Тоді володар створив нову гвардію – сайменів і змусив вельмож платити податки на утримання їх та капикулу. Османці роздмухували неприязнь вельмож до нововведень і підтримали змову Кутлу-Герая Ширіна, Селямета Герая та синів Саадета II Герая: Девлета Герая, Мехмеда Герая і Шахіна Герая які прагнули вбити хана і посадити Девлета Герая на трон. 1601 р. володар дізнався про це і наказав вбити змовників. Девлет Герай і Кутлу-Герай Ширін загинули від рук капикулу, Шахін Герай втік на Кавказ, а Мехмед Герай і Селямет Герай втекли до Стабмулу. На вимогу Гази II Герая видати втікачів - Мехмед III шантажував його інтронізацією Селямета Герая. Султан відправив аманатів до Анатолії, де ті взяли участь в повстанні джелалі* і потрапили в полон. В 1602-1603 рр. Гази II Герай перебував на фронті й туди відправили амністованих джелалі, які відігравались на османцях за попередні приниження. Коли вони почали так само себе поводити з татарами - ті покинули поле бою [474, s. 101, 104; 448, р. 176, 178; 119, с. 51; 330, с. 456-457]. Непослух хана змусив Мехмеда III знову задуматись над воцарінням Селямета Герая, але смерть султана перекреслила ці наміри [330, с. 457].

Новий падишах Ахмед налагодив взаємини з кримцями, ув'язнив Селямета Герая та Мехмеда Герая і пообіцяв Гази II Гераю зберегти Юрт за

його нащадками [119, с. 51]. Відтоді хан став османським лоялістом, відправив Тохтамиша Герая до Угорщини й пропонував садразаму Мураду-паші послуги сина для боротьби з джелялі. Законодавче закріплення примирення мало відбутись на зустрічі володарів в 1607 р. у Белграді, але хан до того часу помер від чуми [448, р. 179].

Щоправда, правління норавливого Тохтамиша Герая було невігідним Стамбулу. Тому в 1608 р. османці випустили з зіндану Селямета Герая і Мехмеда Герая. Ахмед порушив попередню обіцянку та видав бєрат Селямету Герая відправивши до Кефе. Мехмед Герай вирушив до Буджаку, зібрав там військо і зустрівся з ханом під Ак-Су*. Битва закінчилась розгромом Тохтамиша Герая та калги Сефера Герая і їх смертю, а їхніх молодших братів вивезли до Стамбулу [119, с. 51-52].

1609 р. племінники Селямета Герая повстали проти дядька. Османці прагнули примирити супротивників і відправили для цього до Кефе нового беклербея Різвана-пашу [186, р. 43-44]. Поки він плив до Криму - Селямет Герай помер, Курултай оголосив Мехмеда III Герая ханом, а Різван-паша (не визнав вибору карачі-беїв) мусив оборонятися від татар, які взяли місто в облогу. Обидві сторони вирішили просити аудієнції в падишаха. Мехмед III Герай відправив до Стамбулу санджакбея Азаку Хаджі-Коя, а Різван-паша просив у падишаха надати інвеституру Джанібєку II Герая (старший прийомний син попереднього хана). Свого часу Селямет Герай підкупив Мурада-пашу, щоб той сприяв інтронізації його пасинка – тому Хаджі-Кой перейшов на бік садразама, вмовив султана дати їхньому протєже бєрат і підтримку Різвану-паші. Прибувши до Кефе яничари відігнали братів Гєраїв з-під міста, переслідували їх до Бахчисараю, розбили там і змусили відступити в Буджак. Після поразки нового «qazaq sıqtaq» - Мехмед Герай втік до Стамбулу (де його ув'язнили) [186, р. 85-91; 428, s. 97; 119, с. 56-57].

Джанібек II Герай показав себе вірним «служогою падишаха». Він перебував під впливом візира-османофіла Мусабєка-аги. Нєрїшуча поведінка хана і його залежність від візира швидко стала відома за межами Криму і

нівелювала престиж династії. Проте, Ахмед ігнорував скарги вельмож [296, с. 183-184].

Перебування в рамках одного «Kulturkreis»* сприяло тому, що ідеологеми «töre» почали впливати на османців. Після Ахмеда - в 1617 р. трон посів його брат Мустафа*. Його прихильники аргументували це тим, що по смерті Ахмеда він був найстаршим членом династії й тому мав отримати владу. Така традиція (з перервами) існуватиме в Османській імперії до 1922 р.

Осман II відкрито принижував хана. Спочатку султан наказав йому долучитись до війни з кизилбашами, яка закінчилась катастрофою для кримців. В битві під Полі-Шікесте* хан втратив 8 тис. людей (включно з карачі-беями Сафа Ширіном і Гулюмом-Мехмедом Мангітом, мірзами Аділь-Шахом і Бахадир-Гераєм), свій туг, а Мусабек-ага потрапив у полон. Паші засипали султана скаргами на татар. Тому, коли Джанібек II Герай зажадав відвідати Стамбул для зустрічі з Османом II - той висміяв хана і не дав йому нового тугу [474, s. 194, 196, 210; 180, p. 816-817; 135, p. 335; 173, s. 140].

1622 р. Османа II вбили, і Джанібек II Герай міг зловтішатися. За прихильність неврівноваженого султана Мустафи почали боротися хан і Мехмед Герай (якого ще в 1618 р. випустили з тюрми). Джанібек II Герай роздавав хабарі візірам. Мехмед Герай дочекався, поки садразамом стане його приятель Хусейн-паша, і домігся аудієнції Мустафи. Оскільки по смерті бездітного падишаха і малолітніх дітей Ахмеда спадкоємцем трону мав стати Мехмед Герай – візири, які хотіли збереження династії Османів переконали султана відправити ханзаде до Кефе. Коли Джанібек II Герай почув про це - він втік до Стамбулу. Новий хан відразу ж виявив свій характер. Ще до прибуття в Кефе Мехмед III Герай зустрів Хаджі-Коя і пообіцяв повісити, якщо ще раз його побачить [330, с. 480-481; 296, с. 100; 172, p. 240-270, 330-334; 167, s. 6; 173, s. 143; 33, с. 280].

Правління Мехмеда III Герая увінчалось грандіозним конфліктом з османцями. Втім, хан керувався принципами ісламської солідарності й не волів ворогувати з новим султаном Мурадом IV. 1624 р. він прагнув замиритися зі Стамбулом і послав туди свого сина Ахмеда Герая. Навіть здобувши Кефе, він боявся увійти туди, щоб не провокувати османців. Пізніше хан ходив на Річ Посполиту і протидіяв козакам за наказом османців. На піку кримсько-османської війни 1628-1629 рр. він не бажав проливати кров єдиновірців і підкупив садразама Халіля-пашу, щоб той вплинув на султана. Але, наявність недоброзичливців серед османських чиновників і бажання султана покінчити з братами Гераями не залишали йому вибору [296, с. 112; 38, с. 110-111; 330, с. 479-482; 135, р. 337]. А ось Шахін Герай не мав симпатій до османців. Дізнавшись, що на османсько-московських перемовинах підіймуть питання умиротворення Бахчисараю він зарівав турків, які супроводжували посольство І. Бегічева [296, с. 125-126; 172, р. 331]. Також, він вбив очільника проосманської партії Мусабєка-агу [296, с. 118]. Він організував оборону Криму та шукав союзників. 1624 р, армія візира Реджепа-паші висадилась в Кефе для повторного воцаріння Джанібєка II Герая. Османці пообіцяли видати Мехмеду III Гераю і Шахіну Гераю санджаки в Боснії та Морєї*. Претензії ексхана на престол підтвердив кримський муфтій Ебу-Бакр, але калга не звертав на це уваги й розбив османців під Карасубазаром. В битві загинув нуреддін Девлет Герай, Реджеп-паша втік до Стамбулу, Джанібек II Герай до Варни, а Шахін Герай без бою увійшов до Кефе. Полонених османців було стільки, що кримці міняли їх на бузу* [330, с. 483-491; 173, s. 144; 296, с. 112; 119, с. 56; 167, s. 3].

Калга прагнув долучити Кефе до ханату і наказав мешканцям (крім Алі-Гази в будинку якого він зупинився) переселитися до Анатолії. Проте, Диван* вмовив Шахіна Герая не робити радикальних кроків. Похід був здійснений з наказу садразама Мехмеда Алі-паші, а не Мурада IV і тому не був актом кримсько-османської війни [173, s. 144-145]. Перемога над османцями

дозволила Мехмеду III Гераю називати себе халіфом в листуванні з московитами³¹.

Османці не могли стерпіти приниження і шукали приводу для помсти. Калга прагнув заручитись підтримкою поляків і персів, а також часто діяв хитрістю. Зокрема, після протесту з приводу страти Хаджі-Коя (якого хан зустрів в Аккермані) – Шахін Герай заявив, що це з'ясування відносин «двох слуг падишаха за його прихильність». Хан дипломатично відмовив султану взяти участь в поході на кизилбашів. Деякий час візири покривали братів, бо конфісковане в недругів майно Мехмед III Герай відправляв на підкуп візирів [167, s. 5; 38, с. 108; 172, р. 337; 112, с. 432]. Та після страти родичів Кан-Темира - сердар попросив Мурада IV відправити до Кефе військо, заарештувати хана з калгою та передати владу синові Гази II Герая - Інасту Гераю. Отримавши привід для розправи з недругами султан погодився на пропозицію (але надав перевагу інтронізації Джанібєка II Герая). Якщо попередні протистояння Гераїв з османцями трактуються як міжусобиці за участю Стамбулу - то інтерпретація подій 1628-1629 рр. є різною. Тюрксько-мусульманські автори вважають, що протистояння братів Гераїв і падишаха було фітною*. Вони засуджують Шахіна Герая за союз з іновірцями проти мусульман, а Мехмеда III Герая називають «шахідом*» [119, с. 56; 103, с. 134-136]. Християнські джерела свідчать, що це була кримсько-османська війна, бо султан воював з легітимним правителем Криму, а не з антиханом [167, s. 51; 38, с. 108-109]. Аргументація останніх видається переконливішою, хоча вона не заперечує небажання Мехмеда III Герая воювати з єдиновірцями.

Прагнучи перейняти стратегічну ініціативу - в 1628 р. брати Гераї вибили османські гарнізони з Озю, Іслямкермену та Аккерману і вирушили в похід на Стамбул. Під Бабадагом їх зустріло об'єднане військо буджакців та османців, яке завдало кримцям поразки. Разом з цим, у Кефе висадилася ще одна армія на чолі з Реджепом-пашою. На бік османців перейшов нуреддін

---

³¹ Див. 1

Азамат Герай. Недруги загнали хана і калгу до Кирк-Єру та взяли місто в облогу, але на допомогу татарам прийшли козаки та розгромили противника. Азамат Герай втік до Аккерману, а Кан-Темір до Кефе (місто взяли в облогу). За деякий час там висадився Джанібек II Герай з фірманом і новою армією. На його сторону перейшли карачі-беї змусивши відступити братів Гераїв та запорожців [38, с. 109-111; 330, с. 495; 167, s. 7]. Сюрреалізм ситуації полягав в тому, що беклербей Кефе Мехмед-паша перебував у дружніх взаєминах з Шахіном Гераєм (калга називав його «батьком»), але мусив з ним воювати, бо підкорявся султану [38, с. 110].

Фіналом війни стали два провальні походи братів Гераїв на Ор. Османці дозволили поховати покійного хана в Криму, голови загиблих в бою козаків вивісили на воротах Кефе, а над небом міста запустили салют. Прикметно, що Джанібек II Герай вмовив турків не влаштовувати екзекуцій над прихильниками братів Гераїв. Через це кримці стали поблажливіше ставитись до хана [173, s. 146; 38, с. 110-112; 174, s. 187; 296, с. 137; 101, с. 73, 94].

Повторне (адже він служив ще Мехмеду III Гераю) затвердження візиром Мехмед-Шаха в 1628 р. призвело до того, що під час другого правління Джанібек II Герай вже не був османською маріонеткою. Побоювання візира щодо того, що османці та росіяни інтригували проти Криму мали сенс, бо в 1633 р. Москва просила Мурада IV детронізувати Джанібека II Герая, якщо той ще раз нападе на неї [11, с. 9-10; 296, с. 169; 368, с. 110]. Султан навіть погрожував хану перспективою передачі трону Шахіну Гераю (sic!). Останній, кількома роками раніше здався на милість османців з обіцянкою отримати трон по смерті Джанібека II Герая та жив на Родосі [151, s. 196, 206, 208; 296, с. 179; 341, с. 154; 38, с. 113].

Тому, якщо спершу володар регулярно надсилав чапули на Польщу і намагався замиритись з Москвою - то тепер він саботував похід беклербея Озю Аббаса-паші на Поділля і лише прислав йому на допомогу 4 тис. нукерів з калгою Мехмедом Гераєм. Коли султан почав шантажувати хана ймовірністю інтронізації Ахмеда Герая (сина його попередника) - той почав

перемовини з поляками та козаками про союз. Зрештою, в 1635 р. Джанібек II Герай вирушив в похід на кизилбашів, але повільний темп пересування війська (три місяці йшло з Бахчисараю до Тамані) так розгнівав султана, що той звільнив хана з посади за «деменцію» [11, с. 15; 151, s. 208; 173, s. 134]. Турки врятували ексхана від розправи з боку казієвців (хотіли помститися за старі образи) і відправили на Родос. За іронією долі, він оселився поблизу Шахіна Герая і за півтора року той довів ексхана до могили постійними насмішками [296, с. 243-245; 119, с. 53].

Сини Мурада IV померли у дитинстві, його бездітний брат Ібрагім був невірноваженим, інших братів стратили, а Мустафа помер не залишивши нащадків. Тому, очевидним вибором султана була передача престолу Шахіну Герая. Втім, норавливий екскалга не влаштовував візирів і вони порадили падишаху зробити спадкоємцем сина Селямета Герая - Бахадира Герая (який жив у Янболу). Проте, в Топкапи все ще існувала партія, що бажала зберегти трон за Османами [181, р. 545]. Сини Гази II Герая: Інает Герай, Ауз Герай, Хусам Герай і Саадет Герай скупляли маєтки на Балканах і візири боялись, що скоро ханзаде пануватимуть над всією Румелією. Тоді вони намовили султана витурити їх до Криму. Тож, в 1635 р. Мурад IV зробив Інаета Герая ханом [38, с. 113; 119, с. 58, 60, 60].

Інает Герай залишив на посаді Мехмед-Шаха і прислухався до нього. Він відмовив Мураду IV в поході на кизилбашів, бо йому загрожував Кан-Темір. На сторону хана встав Диван. У відповідь чауш Хасан-ага пригрозив володарю смертю. Стамбул перестав платити йому «saline», а беклербей Кефе Ібрагім-паша позбавив доходів з міста. Коли хан знову зустрівся з османцями - ті сказали, що якщо кримці не вирушать в похід - то платитимуть харадж [296, с. 246-247; 135, р. 147]. Погроза змусила Інаета Герая задуматися про визнання польського сюзеренітету.

1636 р. Мурад IV вирішив ліквідувати ханат та долучити його до складу еялету Кефе. На випадок непокори хана його мали стратити [296, с. 248; 135, р. 147]. Дізнавшись про це – володар хитрістю заволодів містом, повісив

Ібрагіма-пашу та місцевого кадї Хамїда-ефенді, приєднав Кефе до складу ханату і поставив там свого каймакама* [330, с. 513; 119, с. 59; 151, s. 290-291; 173, s. 155]. Тим часом нуреддін Саадет Герай захопив Озю, а коли до Бахчисараю прибув чауш Хасан - хан побив його батою і ув'язнив [151, s. 298, 351-352].

Тюрко-мусульманські та християнські джерела дають різну оцінку цим подіям. Кримська й османська літописна традиції вважають Інаета Герая жертвою обставин, а його конфлікт з Мурадом IV їх трагічним збігом. Вони звинувачують Хусама Герая в підбурюванні хана проти султана [119, с. 59; 163, с. 620-623]. Польські джерела свідчать про наявність кримсько-османської війни, але теж визнають вирішальну роль Хусама Герая в цих подіях [400, s. 83; 151, s. 359]. На відміну від Мехмеда III Герая - Інает Герай хотів скинути Мурада IV з трону. Якщо в 1628 р. вельможі виступали за хана зі страху перед репресіями калги - цього разу вони робили це добровільно. Тож, події 1636-1637 рр. можна називати другою кримсько-османською війною. Між іншим, Інаету Гераю симпатизували християни Стамбулу й окремі загони яничар та сипахів (які не любили султана) [151, s. 347, 369].

Кримці увійшли в Буджак, розбили беклербея Озю Кенана-пашу, взяли штурмом Кілію і Аккерман та змусили Кан-Геміра втекти до Стамбулу. Ці події змусили Мурада IV піти на поступки Інаету Гераю і заявити про те, що він не вважає хана ворогом, але не видасть йому сердара. Тому, хан продовжив воювати з османцями, але загроза десанту під Кефе (разом з Бахадиром Гераєм який отримав берат від падишаха) змусила його повернути назад [151, s. 351-352, 354-355; 119, с. 59; 330, с. 514-517].

Війна супроводжувалась кривавими інцидентами. Султан кинув в зіндан синів-аманатів Інаета Герая і Хусама Герая, де вони померли [330, с. 513-514]. Кримці грабували і вирізали османські міста. Підкуплені падишахом буджакці підступно вбили калгу і нуреддіна. Це зламало хана: в агонії він зрікся престолу і вирушив до Стамбулу (намагаючись заручитись підтримкою шейх-уль-іслама* Ях'ї-ефенді проти Мурада IV). Коли Інает

Герай прибув до султана - той наказав його задушити. Усвідомивши, що це призведе до нового повстання - падишах стратив ще й Кан-Теміра [151, s. 355, 359; 119, с. 59; 296, с. 247, 249; 330, с. 519-521]. Султан славився жорстокістю навіть на фоні попередників, але вбивство Герая (наче османського чиновника) викликало шок в Криму [214, с. 218].

Загибель вождя антиосманської партії знищила сепаратистські настрої в Криму, а сама партія на кілька десятиліть канула в небуття. Бахадир Герай виявив себе лояльним Стамбулу, проте параноїдальність султана не оминула і його. 1638 р. падишах наказав кримцям одночасно воювати з донцями й кизилбашами та погрожував Бахадиру Гераю детронізацію у випадку відмови. Перед смертю Мурад IV заповідав убити Ібрагіма та передати трон Бахадиру Гераю. Щоправда, вельможі врятували шехзаде й оголосили Ібрагіма* падишахом. Бахадир Герай намовив легковірною султана вбити потенційного суперника Шахіна Герая. Проте, в 1642 р. у Ібрагіма народився законний син і Чингізидів усунули з порядку османського престолонаступництва. Єдиною втіхою для хана став титул халіфа, яким він почав себе величати у листуванні з іновірцями [103, с. 144-148; 161, s. 102; 330, с. 522-523; 245, с. 31-32]. Останнім ханом, який міг безкарно не рахуватися з думкою Стамбулу був Іслям III Герай чиє правління збіглося з малолітством султана Мехмеда IV*. Надалі Крим дедалі більше узалежнювався від османців (які міняли ханів на престолі наче чиновників) і переживав ті ж кризові явища, що й Висока Порта [352, с. 9-19].

5.4. Відносини Кримського ханства з іншими мусульманськими країнами особливого статусу.

Контакти Кримського ханства на Сході були не менш розгалуженими ніж на Заході. Ще за часів султана Бейбарса* мамлюки фінансували будівництво мечеті в Солхаті. Дружні взаємини з Мамлюцьким султанатом підтримував Хаджі Герай. Кайтбей* (черкес за походженням) писав Менглі Гераю, що гостював в його батька ще не будши султаном. Він відправив до

Кирк-Єру коней і позолочені шаблі. Натомість хан надіслав йому муллу Багавіддіна з дарами, а Кайтбей подарував Менглі Гераю гаптований золотом намет. Також, брат хана і його старша дружина здійснили хадж до підконтрольної мамлюкам Мекки [244, с. 249; 88, с. 107, 111; 19, с. 103-104]. Один з наступників султана Кансух аль-Гаурі* в 1508 р. прийняв посольство калги Ямгурчі, а через сім років прислав послів до Мехмеда Герая [89, с. 31, 156]. Втім, приязні взаємини з мамлюками не заважали кримцям спустошувати Черкесію (слугувала базою постачання рабів до Єгипту) на вимогу Стамбулу. А Саадет Герай, Махмуд Герай та Мубарек Герай брали участь в османсько-мамлюцькій війні (останній загинув в битві при Ріданії в 1517 р.) [119, с. 25, 36].

Значно більш непросто складались взаємини Гераїв з кизилбашами. Кримське ханство розглядало себе спадкоємцем Улусу Джучі який свого часу претендував на Ширван. Справа ускладнювалась конфесійним фактором [355, с. 147-150]. Але, головна причина конфліктів полягала в тому, що для Стамбулу Сефевіди були ворогами й османці вимагали участі кримців в походах проти них [243, с. 252].

Поки османське верховенство над ханатом не було значним – кизилбаші розглядали кримців як потенційних союзників. 1491 р. чауш Усеїн (представник султана Ак-Конлу - Ягуба*) їздив до Кефе, волів зустрітись з Менглі Гераєм і прагнув переконати хана воювати проти османців [88, с. 106]. 1521 р. Бахтіар писав падишаху, що Мехмед Герай пиячить та влаштовує оргії з персами й хоче разом з ними воювати проти Хаджі-Тархану й османців. Однак, це міг бути наклеп противників хана (бо в листуванні з Василем III той звинувачував росіян у співпраці з кизилбашами) [359, с. 220]. Дружні відносини з кизилбашами мав Сахіб Герай, який отримав від шаха Ісмаїла* в подарунок ібрішім* [170, s. 29-30, 61]. Натомість їхній брат Саадет Герай після відречення брав участь у поході на кизилбашів у 1533-1535 рр, а Бакі-бей воював проти них на боці узбеків [186, р. 83; 170, s. 171-172].

Перший кримсько-сефевідський конфлікт відбувся в 1578 р., коли до Ширвану вирушив калга Аділь Герай. Він розбив ворога під Шемахою і піддав місто такому грабунку, що навіть османці засудили мародерство. Того ж року, шехзаде Хамса-мірза розбив калгу під Моллахасаном*. В битві загинуло 30 вельмож, а Аділь Герай потрапив у полон. Шах Мухаммед Худабенде* планував видати за нього дочку. Щоправда, калга завів таємний роман з дружиною шаха, і викривши їх кизилбаші вбили коханців. Хан прагнув викупити брата і послав до Казвіна його матір Айше-Фатьму Султан, але по дорозі вона дізналась про смерть сина. Після цього, на фронт прибув Мехмед II Герай, який спустошив Ширван і Карабах та захопив в полон 20-30 тис. людей. Та коли хан вирушив назад, залишивши у Ширвані Гази Герая - останній в 1580 р. програв битву при Шабрані й потрапив в полон (де сидів до 1585 р.) [276, с. 233-235; 48, с. 43-44; 193, с. 103-104].

Менш успішною для Бахчисараю була кампанія Джанібек II Герая. 1615 р. хан відправив до Діярбакиру авангард на чолі з Атеш-мірзою, а в 1617 р. переправився на чолі армії морем до Малої Азії. Кримці активно спустошували Вірменію і Ширван та мали прийти на допомогу кахетинському* царю Теймуразу*, який повстав проти шаха Аббаса. Кизилбаші розбили інсургентів і обережний хан вирішив пересуватися морем, а не сушею. Османці наполягли, щоб одна частина татарської армії вирушила до Ширвану, інша частина спустошила Кахетію, а рештки війська взяли в облогу Єреван. До того моменту, коли армія розділилась – кизилбашський полководець Каракчай-хан атакував її під Полі-Шікесте* і розбив. Полоненим нукерам пощастило, що Шахін Герай (перебував на службі Аббаса) намовив кизилбашів зберегти їм життя (зате нещадно вбивав вельмож). [276, с. 232-236; 296, с. 94-95, 99-100; 173, с. 140].

Наприкінці правління Джанібек II Герай надіслав на фронт загін на чолі з калгою Мегхмедом Гераєм. У 1638 р. Бахадир Герай відправив на допомогу османцям морем армію. Кримці грабували Іран, а брат хана Кирил Герай брав участь в штурмі Багдаду. Підписаний у 1639 р. Касрі-Ширінський трактат

завершив серію османсько-сефевідських воєн і участь татар у них [276, с. 237].

Війни з кизилбашами були непопулярними серед кримців. Вони не приносили державі жодної користі, а лише колосальні втрати. Однією з причин позбавлення османцями влади Сахіба Герая, Мехмеда II Герая, Мехмеда III Герая та Інаєта Герая була їх відмова вирушити на війну з персами.

В часи кульмінації кримсько-османських суперечностей хани шукали спільної мови з Сефевідами. Осман-паша звинувачував Мехмеда II Герая в змові з кизилбашами [448, р. 86]. Його син Саадет II Герай в 1587 р. прийняв в Астрахані шахського посла з пропозицією союзу проти османців (але, вагомих результатів місія не дала) [404, р. 463, 484]. Послуги Сефевідам пропонував Селямет Герай під час участі в повстанні джелялі. Гази II Герай мав приятні взаємини з Аббасом, який обіцяв хану підтримку на випадок війни з османцями. 1603 р. він послав до шаха чауша Хаджі-Байрама і вмовив правителя випустити з зіндану свого приятеля Хандана-агу. Пізніше хан відмовився воювати з кизилбашами на вимогу султана [14, с. 353-353; 448, р. 228, 230]. Шахін Герай служив Аббасу і воював проти османців. З допомогою персів він планував захопити Крим та одружився з персіянкою (ім'я невідоме) привізни її до Бахчисараю, коли став калгою. Від Аббаса він перейняв звичай бузувірських розправ з недоброзичливцями й апеляцію до Ферідуну* і Дарія* в титулатурі. Калга й далі підтримував приятні відносини з Ісфаганом. Він відправляв туди конфісковане в опонентів майно, а шах висловив бажання виступити посередником у кримсько-московських перемовинах і обіцяв союзнику підтримку проти османців (через віддаленість від Криму не надав її вчасно) [296, с. 134; 112, с. 428, 433].

1629 р. екскалга прибув до шаха Сефі* і отримав в управління одне з беклербейств. В майбутньому він планував збудувати фортеці на Кавказі, разом з армією кизилбашів завоювати Крим і стати ханом. Невдоволені політикою Джанібєка II Герая – калга Азамат Герай, нуреддін Мубарек Герай,

їхній брат Сафа Герай та Вели-Шах листувались з Шахіном Гераєм. 1632 р. хан викрив змову і розправився з її учасниками. Калгу і трьох малолітніх синів нуреддіна вбили. Мубарек Герай зі старшими дітьми, братом і Вели-Шахом втекли до Янболу. Сам Шахін Герай того ж року мусив тікати з Ірану після вбивства вельможі [296, с. 195; 278, с. 312-314; 173, с. 153-154; 38, с. 113, 116].

Отже, татари контактували з рядом країн, які не мали чіткого статусу в політичній візії ханату. В залежності від їх віддаленості та політичної парадигми ці відносини могли мати спорадичний або динамічний характер. Ключове місце серед цих держав займала Османська імперія, яка поступово посилювала вплив в Криму остаточно перетворивши його в пер. пол. XVII ст. на свого васала.

ВИСНОВКИ

В історіографії відсутні роботи, які б відображали перебіг усіх векторів зовнішньої політики Кримського ханства на межі Середньовіччя та раннього нового часу. Водночас, аналіз наявних наукових праць дає підстави стверджувати, що порушена в роботі проблематика активно досліджується, що зайвий раз підтверджує її актуальність. Різноманітна джерельна база дозволяє заповнити прогалини історіографії.

Законодавча база формування зовнішньої політики Кримського ханства ґрунтувалась на «*töre*» та шаріаті. З плином часу мусульманські мітологіми почали витісняти ординські, але не змогли зробити це повністю. Геополітична доктрина ханату базувалась на принципах універсалізму й кримоцентризму. З огляду на це формувались відносини з іншими державами які класифікувались кримцями як «татські» васали, данники, держави джучидосфери та країни з особливим статусом. Існували три види військової взаємодії Криму з іншими державами: беш-баш, чапул та юриш. Та сім видів мирної взаємодії: перемир'я, союзні трактати, обмін полоненими, обмін дарами, видача дарчих ярликів, листування між політиками і васально-сюзеренні домовленості.

«Татськими» васалами Кримського ханства були Теодоро, Молдова, Волощина, уцмії, вільні спільноти Кавказу та черкеські племінні союзи. Відносини ханату з Теодоро ґрунтувались на закладеній за часів Улусу Джучі ідеологемі визнання ординського сюзеренітету в обмін на протекторат з боку татар. Втручання кримців у генуезько-теодорійську війну на боці Доросу сприяло налагодженню приязних взаємин між готаланами й татарами. Готаланська еліта поступово тюркизувалась. Правителі князівства ставилась до Ґераїв, як до гарантів незалежності. Проте, крім прокримської - в Теодоро існували партії, що орієнтувались на інші держави. Їх діяльність призвела до ліквідації кримського сюзеренітету над Доросом.

Причини кримсько-молдавського конфлікту полягали в тому, що кримці вважали Молдовське князівство своїм васалом та претендували на Буджак, а молдавани прагнули зберегти територіальну цілісність. Користуючись зі скрутної для молдаван геополітичної ситуації – кримці з допомогою османців отримали контроль над спірною територією і включили Молдову в орбіту свого впливу. Кримці часто турбували Молдову чапулами й втручанням у внутрішні справи країни. Після рейдів Молдова більше узалежнювалась від Бахчисараю. Піком залучення Гераїв у регіональні справи стала участь в Молдавських авантюрах коли вони керували парадигмою тамтешньої політики. Це викликало занепокоєння Стамбулу і османці стали чинити опір татарському проникненню. Схожі риси мала динаміка кримсько-волоських відносин. Але, через віддаленість від півострова – ступінь залежності Волощини від татар була меншою.

Взаємодія кримців з народами Кавказу довгий час мала мирний характер. Але, внаслідок експансії ханату та появі потужних племінних союзів – черкеси (особливо кабардинці) почали чинити опір. Це призвело до спустошливих походів Гераїв. Кульмінацією протистояння стали події 30-70 рр. XVI ст. Після цього, шляхом взаємних поступок вдалося знизити рівень напруги. Зрештою, майже всі черкеські племінні союзи та підлеглі їм вільні спільноти горян визнали сюзеренітет Гераїв. Кримський вплив був сильним на Західному Кавказі (де врівноважувався османським). Кабарда постійно бунтувала проти Бахчисараю, а в Кайтазькому уцмійстві та лезгинських вільних спільнотах він був мінімальним.

Данниками Криму були Генуезька республіка, Венеціанська республіка, Польсько-Литовська держава, Московська держава, Угорщина, Богемія, Трансильванія, Габсбурги, Пруссія та Бранденбург. Кримсько-генуезькі відносини базувались на угодах часів Улусу Джучі про можливість облаштування колоній в обмін на виплати. Генуезці почергово підтримували різні фракції на півострові. Після створення ханства – Хаджі Герая змусив Газарію визнати його легітимність, а за Менглі Герая кримцям вдалось

налагодити приязні взаємини з Кафою. Ханат виступав гарантом незалежності колоній від Османської імперії. Втім, це не завадило генуезцям далі інтригувати проти кримських володарів. На аналогічних засадах ґрунтувались кримсько-венеціанські взаємини, які, щоправда, мали спорадичний характер.

Відносини Кримського ханства з Литвою та Польщею базувались на мітологемі «Тохтамишевого дару» та видачі ханів ярликів королям. Характер кримсько-литовських та кримсько-польських відносин зазнавав такої динамічної трансформації, що форма данини Польсько-Литовської держави змінилась вісім разів. Встановлення протекторату Литви над Кримським ханством у сер. XV ст. стало можливим завдяки наявності в Ягеллонів та Гераїв спільних геополітичних орієнтирів. Проте, посилення могутності Криму та комплекс непорозумінь сприяли початку конфронтації ханату з Польсько-Литовською державою. Лише після появи суперечностей з Москвою ханат почав шукати порозуміння з північним сусідом. За Менґлі Герая було закладено основи мультивекторної політики Юрту (остаточно оформилась за Девлета Герая). Через це, навіть члени пролитовської й пропольської партій часом робили недружні щодо патронів дії, а хани які спершу були ворогами Вільно і Кракова – могли стати їх союзниками. Своєю чергою, часті чапули сприяли поширенню антикримських настроїв в Польсько-Литовській державі. Внаслідок втручання османців у внутрішні справи ханату – в кримців виникла ідея прийняття сюзеренітету Речі Посполитої. Але, її не вдалось зреалізувати, а після погіршення кримсько-польських відносин – Річ Посполита сама почала плекати плани інкорпорації Криму.

Спершу кримсько-московські відносини мали союзницький характер, адже головним геополітичним завданням Кримського ханства і Московської держави було збереження незалежності від Сараю. Для навернення кримської еліти на свій бік росіяни маніпулювали на болючих для татар питаннях і формували промосковську партію. Ханат не розглядав Москву, як

рівноправного партнера і після зникнення спільного ворога – між кримцями та московитами почалась боротьба за панування над «Taht Memleketi». Вона закінчилась поразкою кримців й обіцянкою царів платити ханам данину. Поступово, Кримський Юрт мусив перейти від експансії – до оборони, адже з поч. XVII ст. московити стали зменшувати данину і плекали плани завоювання півострова. Москва була екзистенційним ворогом Кримського ханства. Кримсько-московські союзи мали ситуативний характер, а представники промосковської партії виступали за дружбу з росіянами керуючись фінансовими інтересами або специфічними уявленнями про патріотизм.

Взаємини з Угорщиною та Богемією будувались на основі ординських мітологем. Після припинення існування Угорського королівства – кримці почали спустошувати його землі під час османських кампаній і змусили правителів Трансильванії стати данниками. В залежності від політичної парадигми кримсько-габсбурзькі відносини мали дружній, нейтральний або ворожий характер. Ханат вважав данникам Пруссію та Бранденбург, але віддалене положення робило їх контакти з кримцями спорадичними.

Серед держав джучидосфери з якими взаємодіяли кримці були: Орда Саїда-Ахмада, Намагановий Юрт, Хаджі-Тарханське ханство, Мангитський Юрт, Велика Ногайська Орда, Мещерський Юрт, Тюменське ханство, Сибірське ханство, Торгутське ханство, Казахське ханство, Казанське ханство, Казийв Улус, Мансурська Орда, Буджацька Орда, Брагунський бейлік, Тюменський Юрт, Тюменське шамхальство, Тарковське шамхальство та Ендірейський бейлік. В перші десятиліття існування Кримського ханства – на півострові виробилась візія об'єднання «Taht Memleketi» під владою Гераїв. Саїд-Ахмат і Намагани теж виступали інтеграторами джучидосфери й тому мали ворожі відносини з ханатом. Після 1502 р. - Гераї перетворились на гегемонів джучидосфери й прагнули, щоб інші постординські держави визнали їх верховенство.

Відносини з Хаджі-Тарханським ханством були ворожими. Державою правили Намагани, які не визнавали ексклюзивних прав Гераїв. Підтримку астраханцям у протистоянні з кримцями надавали ногайці та московити. Мехмеду Гераю та Сахібу Гераю вдалось посадити своїх синів на престол Хаджі-Тархану, а Іслям Герай здобув там трон мирним шляхом. Лише напередодні завоювання ханства— астраханці налагодили приязні взаємини з кримцями.

Після одруження Менглі Герая на Нур-Султан – Гераї стали спадкоємцями останніх бездітних казанських ханів з династії Улуга-Мухаммеда. Це викликало несприйняття Москви, яка прагнула встановити контроль над Казанським ханством і протидіяла Криму. Кримцям вдалось посадити на престол трьох своїх кандидатів: Сахіба Герая, Сафу Герая та Утямиша Герая. Проте, через власні прорахунки та російську анексію – вони втратили контроль над Казанню. Навіть попри поразку в війні за ординську спадщину – протягом наступних десятиліть Бахчисарай підіймав «астраханське питання» і «казанське питання».

Вельми складними були відносини ханату з Мангитським Юртом та Великою Ногайською Ордою. В залежності від кон'юнктури вони мали характер ворожнечі, «холодної війни», визнання Сарайчиком кримського сюзеренітету чи союзницьких взаємин. Мангити сприймали Гераїв, як конкурентів та прагнули незалежитися від них. Кримському ханству не вдалось надовго закріпити сюзеренітет над Сарайчиком. Крим сприяв переселенню ногайців до своїх володінь. Він домігся інкорпорації кількох ногайських орд (Мансурової Орди, Дівеївого Улусу, Казиївого Улусу та Буджацької Орди) та седентеризації ногайців півострова. Втім, підлеглі Криму ногайці зберігали відособленість.

Приналежність Мещерського Юрту до «Taht Memleketi» і воцаріння там Нур-Девлета сприяло тому, що Крим сприймав його як зону свого впливу. Втім, стрімке узалежнення від Москви нівелювало кримсько-касимовські відносини.

Тюменський Юрт, Тюменське і Тарковське шамхальства та васальні їм кумицькі держави входили до складу «Taht Memleketi». Внаслідок іредентистських прагнень Намаганів - відносини Кримського ханства з Тюменським Юртом були недружніми й тільки після приходу до влади династії кумицького походження вони стали приязними. Спільна загроза з боку росіян сприяла кооперації кримців з обома шамхальствами, а також з їхніми уламками.

Внаслідок віддаленості відносини Криму з Сибірським та Казахським ханствами мали спорадичний характер. Своєю чергою, протягом досліджуваної епохи кримсько-калмицькі відносини були ворожими.

До країн особливого статусу належали Військо Запорізьке, Військо Донське, Швеція, Франція, Трапезундська імперія, Османська імперія, держави Ак-Коюнлу та Сефевідів і Мамлюцький султанат. В основі кримсько-запорізьких відносин лежав фронтірний фактор з чергуванням військової та мирної взаємодії. Завдяки відносинам з ханатом запорожці усвідомили себе політичним суб'єктом. Спершу кримці сприймали їх як ворожий елемент, пізніше як ситуативних союзників, а згодом як потенційних васалів. Кримсько-донські відносини теж базувались на фронтірному факторі. Вагомий вплив Москви на Дон сприяв тому, що кримсько-донські взаємини були антагоністичними.

Кримське ханство взаємодіяло зі Швецією, Францією, Церковною державою і Трапезундською імперією. Контакти були спорадичними, але свідчили про вагомий статус ханату. Відносини кримців зі Швецією, Францією і Трапезундською імперією були приязними. Взаємини Церковною державою мали (в залежності від ситуації) дружній, неприязний чи нейтральний характер.

Турецький вплив на півострові з'явився ще до створення Кримського Юрту. Спершу кримсько-османські відносини були напруженими. Але, внаслідок політичних колізій в 1475 р. Стамбул і Кирк-Єр уклали військовий союз, а в 1478 р. ханат фактично став османським протекторатом. Питання

означення характеру взаємин Кримського ханства й Османської імперії є дискусійним. На нашу думку, в період між 1475-1584 рр. ханат був османським протекторатом, а з 1584 до 1637 рр. – васалом, який поступово узалежнювався від Стамбулу, але мав ряд привілеїв. Навіть попри османізацію півострова і фактор ісламської солідарності – між кримцями і османцями виникали суперечності. Геополітичні інтереси Бахчисараю і Стамбулу часто не збігалися. Хани, що проводили неугодну османцям політику позбувались престолу. Чим більшими були можливості ханів втримати владу і чим серйознішим було османське втручання у внутрішню політику – тим сильнішим був опір кримців. Інколи це призводило до відкритої конфронтації між Кримським ханством та Османською імперією.

Крим взаємодіяв з Мамлюцьким султанатом, державами Ак-Коюнлу та Сефевідів. Відносини з мамлюками були дружніми. В залежності від кон'юнктури кизилбаші сприймалися як вороги чи вимушені союзники.

Загалом, ханат мав розгалужену мережу міжнародних зв'язків та був повноцінним політичним гравцем у християнському та мусульманському світі. Протягом др. пол. XV – поч. XVII ст. Кримське ханство пережило період становлення, розквіту і кризи. Проте, його головна геополітична ціль – верховенство над Центрально-Східною Європою залишались незмінною, хоч і зазнала певних коректив.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. Неопубліковані архівні джерела

1. А сей вестовой список привез Иван Мясоедов. *РГАДА* (Российский государственный архив древних актов). Крымская книга № 15. 20-48 л.
2. Хроника Гамзата Кадиева о событиях Гражданской войны. События в Дагестане 1917-1920 гг. *ИИАЭ ДНЦ РАН* (Институт истории, археологии и этнографии Дагестанского научного центра Российской академии наук). ф. 1 оп. 1 д. 431 л. 1-11
3. Massaria Caffae 1441 (13 marzo 1441 – 8 luglio 1442, 13 marzo 1441 – 10 maggio 1443). *Archivio di Stato di Genova*. San Giorgio. Sala 34. № 590. ff 1–48, 97–240, 313–384, 386–407, 409–454

II. Опубліковані джерела

4. Абдулгаффар, Кырыми. Умдет Ал-Ахбар. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. Кн. 2. 200 с.
5. Абуль-Гази, Бахадур-хан. Родословное дерево тюрков / Абуль-Гази Бахадур-хан. *Родословное дерево тюрков*. Иоакимф. *История первых четырех ханов дома Чингисова*. Стэнли Лэн-Пуль. *Мусульманские династии*. Москва-Ташкент-Баку: КФМЦ "Ткисо", 1996. с. 4-186.
6. Акты времен Лжедмитрия I (1603-1606). Под ред. Рождественского Н. Р. / *Материалы, изд. Имп. О-вом истории и древностей рос. при Моск. ун-те*. Москва: Имп. о-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1918. Вып. 1. 328 с.
7. Акты о заселении Юго-Западной России / *АЮЗР*. Киев: типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. Т. II. Ч. 7. 863 с.
8. Ананьев Г. Караногайские исторические предания. *Кавказ*. 1900. № 27. 1-38 с.
9. Ананьев Г. Караногайцы и их предания / *Сборник сведений о Северном Кавказе*. Ставрополь: Ставропольский Губернский Статистический комитет, 1909. Т. II. с. 1-28.

10. Ахмед Деде (Мюнеджимбаши). Джамии ад-дувэль / Тизенгаузен В. Г. *Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды*. Санкт-Петербург: изд. На иждивение гр. С. Г. Строганова, 1884. Т. I. с. 533-535.
11. Базилевич В. М. Из истории московско-крымских сношений в первой половине XVII в. Посольство Т. Я. Анисимова и К. Акинфеева в Крым 1633-1634 гг. Киев: тип. 2-й Артели, 1914. 24 с.
12. Барбаро И. Контарини А. Барбаро и Контарини о России. Москва: АН СССР, 1971. 275 с.
13. Баторий С. Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию (осада Пскова). Псков: Типография Губернского Правления, 1882. XVI. 261 с.
14. Белокуров С. А. Сношения России с Кавказом. Материалы, извлеченные из Московского главного архива Министерства иностранных дел С. А. Белокуровым. Вып 1 (1578-1613 гг.) / *Чтение в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. Москва: Университетская типография, 1888. Кн. I. 584 с.
15. Березин И. И. Ярлыки крымских ханов Менгли-Гирея и Мухаммед-Гирея / *ЗОИИД*. Одесса: Городская типография, 1872. Т. VIII. 10-23 с.
16. Боплан Г. Л. Опис України. Меріме П. Українські козаки та їх останні гетьмани. Богдан Хмельницький. Львів: Каменяр, 1990. 300 с.
17. Броневский М. Описание Крыма (*Tartariae Descriptio*). *ЗОИИД*. Одесса: Городская типография, 1867. Т. VI. с. 333-367.
18. Вахидов С. Г. Ярлык хана Сахиба Гирея // *Вестник Научного общества татароведения*. 1925. № 1-2. с. 82-91.
19. Вельяминов-Зернов В. В. Известия о касимовских царях и царевичах. Санкт-Петербург: В тип. Имп. Акад. Наук. 1863. Т. I. XIII. 558 с.
20. Вельяминов-Зернов В. В. Материалы для истории Крымского ханства. Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. Наук: 1864. XI. 943 с.
21. Видекинд Ю. История десятилетней шведско-московской войны. Москва: Памятники исторической мысли, 2000. 658 с.

22. Виженер Б. Описание Польского королевства / Мемуары относящиеся к истории Южной Руси. Киев: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. Вып. I. 59-88 с.
23. Владимирский-Буданов М. Ф. Акты о землевладении в Юго-Западной России в XV-XVIII вв. / *АЮЗР*. Киев: типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1907. Т. V. Ч. VIII. 621 с.
24. Возгрин В. Е. Материалы по шведско-крымским отношениям в XVI—XVIII вв. в Архиве ЛОИИ СССР АН СССР. / *ВИД*. Ленинград: Наука, 1978. Т. IX. с. 320-326.
25. Войтович Л. Исаевич Я. Документи російських архівів з історії України. Львів: НАН, 1998. Т. I. 444 с.
26. Воссоединение Украины с Россией: сборник документов. Москва: АН СССР, 1953. Т. I. 588 с.
27. Гаркави А. Я. Отрывки из исторического сочинения Давида Лехно / *Отчет императорской Публичной библиотеки за 1882 год*. Санкт-Петербург: типография Балашева В. С, 1884. с. 1-41.
28. Герберштейн С. Записки о Московии. Москва: изд-во МГУ, 1988. 430 с.
29. Грекул Ф.А. Славяно-Молдавские летописи XV-XVI вв. Москва: Наука, 1976. 150 с.
30. Григорович И. Акты Западной России, собранные и изданные Археографической комиссиею. 1506-1544. Санкт-Петербург: Тип. II Отделения, 1848. Т. II. III, 440 с.
31. Григорьев А. П. Григорьев В. П. Коллекция золотоордынских документов XIV века из Венеции. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2002. 276 с.
32. Григорьев В. В. Ярцов Я. О. Ярлыки Тохтамыша и Сеадат-Гирая / *ЗОИИД*. Одесса: Городская типография, 1844. Т. I. с. 340-342.
33. Грушевський М. Жерела до історії України-Руси. Київ-Львів: Друкарня 1-ої Київської друкарської спілки, 1908. Т. VIII. Ч. I. VIII. 354 с.
34. Грушевський М. Жерела до історії України-Русі. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1913. Т. VI. 425 с.

35. Густынская летопись / *ПСРЛ*. Санкт-Петербург: Изд. «Дмитрий Буланин», 2003. Т. XL. 202 с.
36. Гваньїні О. Хроніка Європейської Сарматії. Київ: Києво-Могилянська Академія, 2007. 1004 с.
37. Данилович И. Н. Книга посольская Великого княжества Литовского 1506 г. / *Сборник князя Оболенского*. Москва: тип. Московского университета, 1838. № 1. с. 1-120.
38. Д'Асколи Э. Д. Описание Чёрного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 / *ЗООИД*. Одесса: Городская типография, 1902. Т. XXIV. с. 89-180.
39. Довнар-Запольский М. В. Документы Московского архива министерства юстиции. Т. III. Москва: типография Кушнерева И. Н., 1897. 569 с.
40. Довнар-Запольский М. В. Литовские упоминки татарским ордам. Скарбовая книга Метрики Литовской 1502-1509 pp. / *ИТУАК*. 1898. Т. 28. с. 1-94.
41. Документи українського козацтва XVI - першої половини XVII ст: універсали, листування, угоди, присяги. / Брехуненко та ін. Київ: НАН, 2016. 608 с.
42. Донские дела. Кн. I / *РИБ*. Санкт-Петербург: Типография главного управления уделов, 1898. Т. XVIII. 559 с.
43. Донские дела. Кн. II / *РИБ*. Санкт-Петербург: тип. Главного управления уделов, 1906. Т. XIV. 694 с.
44. Дополнение к Никоновской летописи. Так называемая Царственная книга / *ПСРЛ*. Санкт-Петербург: тип. Скороходова И. Н., 1906. Т. XIII. Ч. II. 303-532 с.
45. Дунаев Б. И. Максим Грек и греческая идея на Руси в XVI веке: историческое исследование с приложением текстов дипломатических сношений России с Турцией в начале XVI ст. по документам Московского архива Министерства иностранных дел. Москва: Синодальная типография, 1916. II. 92 с.

46. Жолкевский С. Записки гетьмана Жолкевского о Московской войне. Санкт-Петербург: тип. Э. Праца, 1871. XII. 130 с.
47. Зубрицький Д. Хроніка міста Львова. Львів: Центр Європи, 2002. 602 с.
48. Ибрагим Эфенди Печеви. История. Баку: Элм, 1988. 88 с.
49. История о Казанском ханстве / ПСРЛ. Санкт-Петербург: тип. Скороходова И. Н, 1904. Т. XIX. с. 496-529 с.
50. Кабардино-русские отношения в XVI-XVIII вв. Москва: АН СССР, 1957. Т. I. 478 с.
51. «Каменецкая хроника» братьев священника Агопа и Аксента, 1610–1652 / Гаркавец А. Н. *Кыпчакское письменное наследие*. Алматы: Дешт-и Кыпчак, 2002. Т. I. с. 535-567.
52. Книга, глаголемая летописец Федора Никитича Нормантского / *Вестник Московского общества истории и древностей российских*. 1850. Кн. V. с. 19-148.
53. Книга посольская Метрики Великого княжества Литовскаго, содержащая в себе дипломатические сношения Литвы в государство короля Сигизмунда-Августа (с 1545 по 1572 год). Москва: унив. тип, 1843. Т. I. 500 с.
54. Колли Л. П. Исторические документы о падении Каффы / *ИТУАК*. 1911. № 45. с. 1-48.
55. Котошихин Г. О России в царствование Алексея Михайловича. Санкт-Петербург: в тип. Эдуарда Праца, 1859. XVI. 164 с.
56. Крымское ханство во второй половине XVII столетия в описании английского историка Питера Рикоута / Калашников В. М. *Британский взгляд на Крым (хроники, мемуары, дневники XVII – первой четверти XIX столетия)*. Днепропетровск: Нова Ідеологія, 2013. с. 40-50.
57. Кулиш П. Материалы для истории воссоединения Руси. Москва: Общественная польза, 1877. Т. I. [2], III, 374 с.
58. Курбский А. История о делах великого князя московского. Москва: Литературные памятники, 2015. 942 с.

59. Ланоа Г. Путешествие Гильбера де Ланоа в восточные земли Европы в 1413–14 и 1421 годах / *Киевские университетские известия*. 1873. № 8. с. 17-45.
60. Лашков Ф. Памятники дипломатических сношений Крымского ханства с Московским государством в XVI и XVII вв. Симферополь: типография газеты "Крым", 1891. 220 с.
61. Лашков Ф. Ф. Сборник документов по истории крымско-татарского землевладения / *ИТУАК*. 1895. № 22. с. 89-110.
62. Лашков Ф. Ф. Статейный список московского посланника в Крым Ивана Судакова в 1587-1588 годах / *ИТУАК*. 1891. № 14. с. 43-80.
63. Лашков Ф. Ф. Статейный список московского посланника в Крым С. Безобразова в 1593 г. // *ИТУАК*. 1892. № 15. 70-94 с.
64. Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича. Александро-Невская летопись. Лебедевская летопись // *ПСРЛ*. Москва: Наука, 1965. Т. XXIX. 390 с.
65. Летописец русский (Московская летопись). Публ. А. Н. Лебедева / *Чтения общества истории и древностей российских*. 1895. Кн. 3. с. 1-190.
66. Летописи белорусско-литовские / *ПСРЛ*. Москва: Наука, 1980. Т. XXV. 313 с.
67. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. / *ПСРЛ*. Санкт-Петербург: тип. Скороходова И. Н., 1904. Ч. I. Т. XIII. 302 с.
68. Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. / *ПСРЛ*. Санкт-Петербург: типография Скороходова И. Н., 1897. Ч. II. Т. XI. VII. 254 с.
69. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. / *ПСРЛ*. Санкт-Петербург: тип. Скороходова И. Н., 1901. Ч. III. Т. XII. VI. 266 с.
70. Летопись по Воскресенскому списку. / *ПСРЛ*. Санкт-Петербург: Тип. Э. Праца, 1856. Т. VII. 358 с.

71. Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян / *Мемуары относящиеся к истории Южной Руси*. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1890. Вып. I. с. 1-58.
72. Литовская Метрика Отделы первый-второй. Часть III: Книги Публичных Дел. Т. I. / *РИБ*. Юрьев: типография К. Маттисена, 1914. Т. 30. IV. 972 с.
73. Литовская метрика. Отд. I. Ч. I. Книга записей. Т. I. / *РИБ*. Санкт-Петербург: Сенатская типография, 1910. Т. XXV. IX. 660 с.
74. Львовская летопись (2-я половина) / *ПСРЛ*. Санкт-Петербург: тип. Александра М. А, 1914. Т. XX. с. 420-686.
75. Малиновский А. Ф. Историческое и дипломатическое собрание дел, происходивших между российскими великими князьями и бывшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 г. / *ЗООИД*. Одесса: городская типография, 1863. Т. V. с. 179-419.
76. Малицкий Н. В. Заметки по эпиграфике Мангупа. Ленинград: ГАИМК, 1933. 48 с.
77. Масса И. Краткое известие о Московии в начале XVII в. Москва: Государственное социально-экономическое издательство, 1936. 206 с.
78. Мицик Ю. З джерел до історії Османської імперії та Кримського ханства XVI – першої половини XVII ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2010. Вип. 9-10. с. 327-360 с
79. Моисеев И. В. Посольская книга по связям Московского государства с Крымом. 1567 – 1572 гг. Москва: Фонд «Русские витязи», 2016. 400 с.
80. Мустакимов И. А. Документы о разграничении податных территорий и податного населения между Высокой Портой и Крымским ханством в середине XVI в. // *Средневековые тюрко-татарские государства*. 2019. № 11. с. 88-92
81. Мустакимов И. А. Документы по истории Волго-Уральского региона XVI-XIX из древлехранилищ Турции. Казань: 2008: Гасыр. 280 с.
82. Мустакимов И. А. Ещё раз о казанском ярлыке хана Сахиб Гирея // *Средневековые тюрко-татарские государства*. 2013. Вып. 5. с. 31-47.

83. Мустакимов И. А. Сень Д. В. Три османских документа XVI в. о ранней истории донских казаков // *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2010. Вип. 9-10. с. 307-326.
84. Мустафина Д. Послание царя казанского // *Эхо веков*. 1997. № 1-2. с. 26-38
85. Негри А. Ф. Бахчисарайские арабские и турецкие написи. / *ЗООИД*. Одесса: Городская Типография, 1848. Т. II. с. 489-523
86. Негри А. Ф. Извлечения из турецкой рукописи Общества, содержащей историю крымских ханов. / *ЗООИД*. Одесса: городская типография, 1844. Т. I. 379-392 с.
87. Новосильцев И. Посольство Ивана Новосильцева в Турцию// *Записки русских путешественников XVI-XVII вв.* Москва: Советская Россия, 1988. с. 187-220.
88. Памятники дипломатических отношений Древней Руси с державами иностранными. Памятники соотношений Московского государства с Крымской и Ногайской Ордами и с Турцией. Т I. / *РИО*. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Елеонского и Ко, 1884. Т. XLI. [10], XXII, 558 с.
89. Памятники дипломатических отношений Древней Руси с державами иностранными. Памятники соотношений Московского государства с Крымской и Ногайской Ордами и с Турцией. Т II. / *РИО*. Санкт-Петербург: Тип. Ф. Елеонского и Ко, 1895. Т. XCV. [10], XX, 706 с.
90. Пейсонель Ш. Записки о Малой Татарии. Днепропетровск: Герда, 2009. 78 с.
91. Песнь о Кафе / *ЗООИД*. Одесса: городская типография, 1875. Т. IX. с. 450-452.
92. Повесть известна и удивлению достойна о мощах неведомаго святого списано многогрешным попом Иаковом в лето 7153 (1634 г.) / *ЗООИД*. Одесса: городская типография, 1848. Т. II. с. 685-692.

93. Повесть о честном житии царя и великого князя Феодора Ивановича всея России / ПСРЛ. Санкт-Петербург: тип. М. А. Александрова, 1910. Т. XIV. 154 с.
94. Посольские книги по связям России с Ногайской Ордой. 1489-1549 гг. Махачкала: Дагестанское книжное издательства, 1995. 355 с.
95. Продолжение Летописи по Воскресенскому списку. / ПСРЛ. Санкт-Петербург: 1859: тип. Э. Праца. Т. VIII. 301 с.
96. Ретовский О. Ф. Генуезско-татарские монеты города Каффы. Статья 1 // ИТУАК. 1897. № 27. с. 1-52
97. Ретовский О. Ф. Генуезско-татарские монеты города Каффы. Статья 2 // ИТУАК. 1899. № 29. с. 49-107
98. Ретовский О. Ф. Генуезско-татарские монеты города Каффы. Статья 3// ИТУАК. 1902. № 32-33. с. 1-52
99. Рустемов О. Кадиаскерские книги Крымского ханства (исследования, тексты, переводы). Симферополь: ГАУ РК «Медицентр им. И. Гаспринского», 2017. 280 с.
100. Рустемов С. Салахшор Т. Бахчисарайские сиджили (1608-1612) исследования, тексты, переводы. Анкара: Sonçağ Yayıncılık, 2020. 477 с.
101. Савелов Л. П. Из истории сношений Москвы с Крымом при царе Михаиле Федоровиче: посольство С. И. Тарбеева в Крым, 1626-1628 гг. Симферополь: типография Таврической губернии, 1906. 105 с.
102. Саргсян Т. Э. Свод армянских памятных записей, относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV-XV вв.) Симферополь: СОНАТ, 2010. 311 с.
103. Сеид Мухаммед Риза. Ас-себ-ус-сейяр фи ахбар мулюк-ит-татар. Асебъ о-ссейяр, или Семь планет, содержащих историю крымских ханов от Менгли-Гирей хана I-го до Менгли-Гирей хана II-го т.е. с 871/1466 по 1150/1737 г. Пер. и ред. А. Казамбека. Казань: Типография Казанского университета, 1832. 572 с.

104. Семенова Л. Е. Валахия и Молдавия в системе Османской империи (к истории происхождения текстов «капитуляций») // *Славяне и их соседи*. 1998. Вып. 8. с. 131-139
105. Середонин С. М. Известия англичан о России XVI в. // *Чтения в императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. Москва: тип. Московского университета, 1884. Кн. 4. с. 1-105.
106. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. Москва: типография Селивановского, 1819. Т. II. LXXII. VIII, [20], 612 с.
107. Собрание государственных грамот и договоров, хранящихся в государственной коллегии иностранных дел. Москва: Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, 1894. Т. V. XLVI. 202 с.
108. Софийские летописи. / *ПСРЛ*. Санкт-Петербург: тип. Э. Праца, 1853. Т. VI. 364 с.
109. Султанов Т. И. Письмо золотоордынского хана Улуг-Мухаммеда турецкому султану Мураду II // *Тюркологический сборник 1973. 1975*. с.53-61.
110. Тафур П. Странствия и путешествия. Москва: Индрик, 2006. 296 с.
111. Тунманн Й. Э. Крымское ханство. Симферополь: Таврия, 1991. 94 с.
112. Тургенев А. И. Акты исторические, относящиеся к России, извлеченные из иностранных архивов и библиотек. Санкт-Петербург: тип. Э. Праца, 1842. Т. II. 448 с.
113. Уреке Г. Летописецул цэрий Молдовей. Кишенэу: Картя Молдовеняскэ, 1971. 264 с.
114. Усманов М. А. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV-XVI вв. Казань: Изд. Казанского университета, 1979. 321 с.
115. Утемиш-хаджи. Кара-таварих. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. 312 с.

116. Флетчер Дж. О государстве русском / *Проезджая по Московии (Россия XVI-XVII веков глазами дипломатов)*. Москва: Россия в мемуарах дипломатов, 1991. 25-138 с
117. Флоря Б. Н. Две грамоты Сахиб-Герая // *Славяне и их соседи*. 2001. № 10. с. 236-240
118. Фоменко И. К. Европейские картографические источники. / *История крымских татар в пяти томах*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2021. Т. III. с. 48-64
119. Халим Гирей Султан. Розовый куст крымских ханов или история Крыма. Симферополь: Доля, 2004. 159 с.
120. Хралов К. Правление ханов в Крымском улусе Золотой Орды в 1419-1422 гг. по нумизматическим данным // *Історико-географічні дослідження в Україні*. 2006. Ч. 9. с. 366-372
121. Хюсейн Хезарфенн. Изложение сути законов Османской династии (Телхис Эль-Бейан Фи Каванын- ал-и-Осман). Османский источник второй половины XVII века о султанской власти и некоторых особенностях социальной структуры османского общества / *Османская империя. Государственная власть и социально-политическая структура*. От. ред. Орешникова С. Ф. Москва: АН СССР, 1990. с. 228-289.
122. Шабульдо Ф. Ярлыки (докончания) крымского хана Махмеда Гирея на земли Южной Руси / *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai: faktas, kontekstas, interpretacija*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2007. p. 247-284.
123. Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси. Шараф-наме. Москва: Наука, 1976. Т. II. 350 с.
124. Штаден Г. О Москве Ивана Грозного: записки немца-опричника. Ленинград: Российская Государственная Академическая Типография, 1925. 192 с.
125. Юргевич В. Н. Генуезские надписи в Крыму / *ЗООИД*. Одесса: Городская типография, 1863. Т V. с. 157-177

126. Юрченко П. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин Жана де Люка, монаха Доминиканского ордена// *ЗООИД*. Одесса: городская типография, 1879. Т. II. с. 473-493
127. Якубовский А.Ю. Рассказ Ибн-Биби о походе малоазийских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. // *Византийский временник*. 1927. Т. 25. с. 53-76
128. Якушечкин А. В. Монетное обращение, торговля и денежно-весовая система / *История крымских татар в пяти томах*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2021. Т. III. с. 498-526.
129. Acta Tomiciana. Tomus nonus. Epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum. Serenissimi principis Sigismundi primi regis Poloniae et magni ducis Lithuaniae, Editio Altera. Posnaniae: Sumptibus Bibliothecae Kornicensis, 1876. V. 9. 362 p.
130. Acta Tomiciana. Tomus quintus decimus. Epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum. Serenissimi principis Sigismundi primi regis Poloniae et magni ducis Lithuaniae per Stanislaum Gorski canonicum Cracoviensem et plocensem collectarum. A.D. 1533. Vratislaviae-Cracoviae-Posnaniae: Academia Scientiarum Polona, 1957. V. 15. 1012 p.
131. Acta Tomiciana. Tomus sextus decimus. Epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum. Serenissimi principis Sigismundi primi regis Poloniae, magni ducis Lithuaniae per Stanislaum Gorski canonicum Cracoviensem et plocensem collectarum A.D. 1534. Vratislaviae-Cracoviae-Posnaniae: Academia Scientiarum Polona, 1961. V. 16. Pt. 2. 773 p.
132. Acta Tomiciana. Tomus sextus. Epistolarum, legationum, responsorum, actionum et rerum gestarum. Serenissimi principis Sigismundi primi, regis Polonie et magni ducis Lithuanie. Posnaniae: Sumptibus Bibliothecae Kornicensis, 1857. V. 6. 361 p.
133. Assini A. Una «filza» ritrovata. La riscoperta di importanti documenti genovesi su Constantinopoli e il Mar Nero // *Oriente*. 1999. № 12. p. 16-36

134. Bennigsen A. Le khanat de Crimée au début du XVIe siècle: de la tradition mongole à la suzeraineté ottomane d'après un document inédit des Archives Ottomans// *Cahier du monde Russe et Sovitique*. 1978. V. 13. № 2. p. 321-337
135. Bennigsen A. Lemercier-Quelquejay Ch. Le khanate de Crimée dans les Archives du musée du Palais de Topkapı. Paris: Mouton, 1978. 458 p.
136. Bielski M. Kronika Polska Marcina Bielskiego. Naklad i druk Karola Pollaka. Sanok: Pollak Karol, 1856. T. II. K. IV-V. 1222 s.
137. Corfus I. Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone, secolul al XVII-lea. București: Acad. Republicii Socialiste România, 1983. 363 p.
138. Costin M. Grausame Zeiten in der Moldau: die Moldavishe Chronik des Miron Costin. Graz, Wien, Köln: Styria, 1980. 343 s.
139. Desimioni C. Trattato dei Genovesi col Chan dei Tartari nel 1380-1381 scritto in lingua volgare // *Archivio Storico Italiano*. 1887. Vol. XX. № 161. p. 161-165.
140. Długossi J. Annales seu Cronicae inciliti Regni Poloniae. Cracoviae: Akademia Umiejętności, 2005. Lib. XII. 559 p.
141. Długosz J. Jana Długosza kanonika krakowskiego dziejów polskich ksiąg dwanaście. Kraków: typ. Czas, 1869. T. V. K. XII. [8], XXIII, 678 s.
142. Długosz J. Jana Długosza kanonika krakowskiego dziejów polskich ksiąg dwanaście. Kraków: typ. Czas, 1870. T. V. K. XII. XXIV. 662 s.
143. Dziennik Jana Piotra Sapięhy / Hirschberg A. *Polska a Moskwa w pierwszej połowie wieku XVII : zbiór materyałów do historyi stosunków polsko-rossyjskich za Zygmunta III*. Lwów: Nakl. Zakładu n. im. Ossolińskich, 1901. s. 167-332
144. Grasso G. Documenti riguardanti la costituzione di una lega contro il Turco nel 1481 // *Giornale ligustro di archeologia, storia e belle arti*. 1879. № 6. p. 321-494
145. Hamm J. Altpolnisches aus kroatischen Archiven // *Wiener slavistisches Jahrbuch*. 1952. № 2. s. 7-21.

146. Hejdenstein R. Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. T. I. Peterburg: Wolff Bolesław Maurycy, 1857. Ks. XII. 484 s.
147. Hotopp-Riecke M. Crimean Tatar-German written heritage in German Archives // *Крымское историческое обозрение*. 2014. № 1. s. 306-317.
148. Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București: Socecu și Teclu, 1894. Vol. VIII. XLVIII. 540 p.
149. Hurmuzaki E. Documente privitoare la istoria Românilor. București: Socecu și Teclu, 1895. Vol. II. Supl. II. 950 p.
150. Inalcık H. Yeni vesikalara göre Kırım hanlığının Osmanlı tâbiligine girmesi ve ahidname meselesi. Ankara: Türk tarih kurumu basımevi, 1944. 229 s.
151. Koniecpolski S. Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego: hetmana wielkiego koronnego 1632-1646. Kraków: Societas Vistulana, 2005. 776 s.
152. Kromer M. Kronika Polska Marcina Kromera biskupa warmińskiego ksiąg XXX dotąd w trzech językach, a mianowicie w łacińskim, polskim i niemieckim wydana, na język polski z łacińskiego przełożona przez Marcina z Błazowa Błazowskiego i wydana w Krakowie w drukarni M. Loba r. 1611. Kraków: nakład i druk Karola Pollaka, 1857. T. II. K. XXX. [2], VI, 1500 s.
153. Kurat A. N. Kazan Hanlığı'nı kuran Uluğ Muhammet Han'ın yarlığı. Istanbul: Edirne ve Yöresi Eski Eserleri Sevenler Kurumu, 1937. 36 s.
154. Kurat A. N. Topkapı Sarayı müzesi arşivindeki Altınordu, Kırım ve Türkistan hanlarına ait yarlık ve bittikler. Ankara: AÜ Dil ve tarihi-coğrafya fakültesi yayınlarından, 1940. 214 s.
155. Kurtoğlu H. F. İlk Kırım hanlarının mektupları // *Bellekten*. 1937. 1 (3-4) . s. 641-655.
156. Kévonian K. Cazacu M. La chute de Caffa en 1475 à la lumière de nouveaux documents // *Cahiers du monde russe et soviétique*. 1976. V. 17. № 4. 495-538 p.
157. Lewicki A. Listy i akta Piotra Myszkowieckiego generalnego starosty ziem ruskich króla Jana Olbrachta // *AKH*. 1898. T. 8. s. 291-377.

158. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427-1506). Užrašymų knyga 5. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 2012. 586 p.
159. Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 8 (1499-1514). Užrašymų knyga 8. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1995. 708 p.
160. Matuz J. Krimtatarische Urkunden im Reichsarchiv zu Kopenhagen. Freiburg im Breisgau: K. Schwarz, 1976. 348 s.
161. Miaskowski W. Wielka legacja Wojciecha Miaskowskiego do Turcji 1640 r. Kraków: PWN, 1985. 246 s.
162. Miechowita M. Opis Sarmacji Azjatyckiej i Europejskiej. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: PAN, 1972. 100 s.
163. Naîmâ Mustafa Efendi. Târih-i Na'îmâ (Ravzatü'l-Hüseyn fi hulâsati ahbâri»l-hâfikayn). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007. C. I. 2247 s.
164. Özyetgin M. Altın Ordu Kırım ve Kazan sahasına ait yarlık ve bitiklerin sil ve üslup incelemesi inceleme metin tercüme notlar dizin tıpkıbasım. Ankara: Türk dil kurumu yayınları, 1996. 297 s.
165. Piekosiński F. Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420. Kraków: Akad. Umiejętności, 1896. [2], VIII, 616 s.
166. Prochaska A. «Z Witoldowych dziejow i układ Witolda z Tochtamyszem 1397 roku» // *Przegląd historyczny*. 1912. № 15. 255-270 s.
167. Przyłęcki S. Ukrainne sprawy. Przyczynek do dziejów polskich, tatarskich i tureckich XVII wieku. Lwów: w drukarni Piotra Pillera, 1842. X. 124 s.
168. Pułaski K. Stosunki Polski z Tatarszczyzną od połowy XV w. Stosunki z Mendli-Girejem chanem Tatarów Perekopskich (1469–1515). Akta i listy. Kraków-Warszawa: Gebethner G. i Wolff, 1881. T. I. 449 s.
169. Raczyński E. Pamiętniki do historyi Stefana króla polskiego czyli korespondencya tego monarchy, oraz zbiór wydanych przez niego urzędzeń z rękopismów zebrane i wydane. Warszawa: N. Glücksberg, 1830. XX. 165 s.
170. Remmal Hoca. Tarihi Sahib Giray Han. Ankara: Sevinç Matbaası, 1973. 311 s.

171. Retowski O. Die Münzen der Girei // *Труды Московского нумизматического общества*. Москва: типография и словолитня Гербека О. О., 1901. Т. III. Вып. 3. с. 1-305.
172. Roe Th. The negotiation of Sir Thomas Roe in his embassy to the Ottoman Porte from the year 1621-1628. London, 1740. XVIII. LXIII, [2]. 828 p.
173. Schütz E. Eine Armenische Chronik von Kaffa der ersten hälfte des 17. Jahrhunderts // *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*. 1975. Vol. 29. № 2. 133-186 s.
174. Sękowski J. Collectanea z dziejopisów tureckich rzeczy do historyi polskiej służących: z dodatkiem objaśnień potrzebnych i krytycznych uwag. Warszawa: nakł. Zawadzkiego i Węckiego, 1824. T. I. [10], IX, [1], 244, [4] s.
175. Sobieski J. Diariusz wojny tureckiej pod Chocimiem// Żegota P. *Pamiętniki o wyprawie Chocimskiej 1621*. Kraków: nak. i druk. J. Czecha, 1853. 105-184 s.
176. Soisał A. Z. Jarłyki krymskie z czsów Jana Kaziemierza. Warszawa: Institut Wschodni, 1939. 104 s.
177. Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i wszystkiej Rusi. Królewiec: drucowano w Królewce w Jerzego Ofierbergera, 1582. LII. 813 s.
178. Tagebuch des Andrea Gatari 1433 – 1435 / *Concilium Basiliense. Studien und Quellen zur Geschichte des Concils von Basel*. Haller J. und and. Basel: Univer. ND, 1904. Bd. 5. s. 375-433.
179. Taranowski A. Krótkie wypisanie drogi z Polski do Konstantynopola. a stamtąd tał do Astrachania// Kraszewski J. *Podróże i poselstwa polskie do Turcyi: a mianowicie: podróż E. Otwinowskiego 1557, Jędrzeja Taranowskiego komornika j. k. m. 1569 i poselstwo Piotra Zborowskiego 1568 przygot. do druku z rękopismu przez J. I. Kraszewskiego*. Kraków: Czas, 1860. s. 41-65
180. Valle P. Descritti da lui medesimo in lettere familiari all' erudito suo amico Mario Schipano, divisi in tre parti cioè: la Turchia, la Persia, E L'India. Colla vita e ritratto dell' autore. Brighton: Gancia, 1843. T. I. XXXI. 896 p.

181. Vanel Cl. Abrégé nouveau de l'histoire générale des Turcs, où sont décrits les évènements & les révolutions arrivés dans cette vaste monarchie, depuis son établissement jusqu'à présent. Avec les portraits des empereurs ottomans, tirés sur les meilleurs originaux. Paris: André de Hoogenhuysen, 1697. V. IV. 555 p.
182. Vapovii B. Scriptores Rerum Polonicarum. Cracoviae: Acad. litter. Cracov, 1874. T. II. 363 p.
183. Veress E. Acta et epistolae relationum Transylvaniae Hungariaeque cum Moldova et Valachia. Budapest: Kolozsvár, 1914. V. I. p. 368.
184. Vernadsky G. The scope and content of Chingis Khan's Yasa// *Harvard Journal of Asiatic Studies*. 1938. Vol. 3. № 3-4. p. 337-360.
185. Wincentego de Dominico. Listy o Polsce pisane do senatu genueńskiego z r. 1483– 1484 // *Biblioteka Ossolińskich. Pismo historyi, literaturze, umiejętnościom i rzeczom narodowym poświęcone*. Poczet nowy. Lwów, 1863. T. II. s. 339-350.
186. Zajączkowski A. La chronique des steppes Kiptchak "Tevarih-i dest-i qipcaq" du XVIIe siècle. Warszawa: PWN, 1966. 180 p.
187. Żółkiewski S. Listy Stanisława Żółkiewskiego 1584-1620. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1868. 152 s.

III. Наукові видання

188. Абусейтова М. Х. Казахское ханство во второй половине XVI века. Алма-Ата: Наука, 1985. 104 с.
189. Алкадари Г. Асари Дагестан (исторические сведения о Дагестане). Махачкала: издание Дагестанского науч.-исслед. ин-та, 1929. 184 с.
190. Акчокраклы О. Татарские тамги в Крыму // Материалы научно-этнографической экспедиции по изучению татарской культуры в Крыму. Симферополь: Крымский педагогический институт, 1927. с. 34-47
191. Базилевич К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV в. Москва: МГУ, 1952. 541 с.

192. Байер Х. Ф. История крымских готов как интерпретация Сказания Матфея о городе Феодоро. Екатеринбург: Издательство Уральского университета, 2001. 477 с.
193. Бакиханов Аббас-кули-ага. Гюлистан Ирам. Баку: Элм. 1991. 304 с.
194. Бартольд В. В. Сочинения. Москва: Наука, 1966. Т. VI. 785 с.
195. Беляков А. В. Крымские выходцы в России служба и правовой статус // *Золотоордынское обозрение*. 2016. № 1. с. 137-157
196. Беляков А. В. Чингизиды в России XV-XVII веках: просопологические исследования. Рязань: Мир, 2011. 512 с.
197. Беспалов Р. А. Литовско-ордынские отношения 1419-1429 годов и первая попытка образования Крымского ханства // *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*. 2013. Вып. 5. с. 30-52
198. Брехуненко В. Козаки на Степовому кордоні Європи: типологія козацьких спільнот XVI--першої половини XVII ст. Київ: НАН, 2011. 480 с.
199. Брехуненко В. Я бусурманин, але своєї присяги дотримуюсь: про стереотипи взаємсприйняття українських козаків і татар у середині 1620-pp// *Тerra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України*. Науковий збірник 2007. Київ: НАН, 2007. с. 84-92
200. Бурдей Г. Д. Молодинская битва 1572 г.// *Из истории межславянских культурных связей: к семидесятилетию академика Тихомирова М. Н.* Москва: АЕ СССР, 1963. с. 48-79
201. Виноградов А. В. Крымские ханы в XVI веке // *Отечественная история*. 1992. № 2. с. 58-69.
202. Виноградов А. В. Внешняя политика Ивана IV Грозного / *История внешней политики России. Конец XV-XVII век*. Москва: Международные отношения, 1999. с. 132-237
203. Виноградов А. В. Дипломатическое противостояние Москвы и Бахчисарая после договора 1594 года от мирного соглашения до

- дипломатического кризиса в Крыму 1596-1597 годов // *Средневековые тюрко-татарские государства*. 2018. № 10. 33-62 с.
204. Виноградов А. В. Крымско-русские отношения в XVI в. / *История крымских татар в пяти томах*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2021. Т. III. с. 227-228
205. Виноградов А. В. Русско-крымские отношения в период второго правления хана Гази-Гирея II 1597-1607 гг. // *Средневековые тюрко-татарские государства*. 2019. № 11. с. 16-42.
206. Виноградов А. В. Русско-крымские отношения: 50 – вторая половина 70-х годов XVI века. Москва: РАН, 2007. Кн. I. 200 с.
207. Виноградов А. В. Русско-крымские отношения: 50 – вторая половина 70-х годов XVI века. Кн. II. Москва: РАН, 2007. 343 с.
208. Вирський Д. Околиця Ренесансу: річпосполитська історіографія України (XVI-середина XVIII ст.), Київ: НАН, 2007. 466 с.
209. Возгрин В. История крымских татар: очерки этнической истории коренного народа Крыма в четырёх томах. Симферополь: «Тезис», 2013. Т. I. 872 с.
210. Волков М. А. О соперничестве Венеции с Генуей. / *ЗООИД Одесса: Городская типография*, 1860. Т. IV. с. 151-236.
211. Гайворонский А. Е. К вопросу об отношениях Крымского ханства и генуезской Кафы в правление Хаджи Герая // *Культура народов Причерноморья*. 1998. Вып. 3. с. 116-122.
212. Гайворонский О. Генуэзцы в Крымском ханстве // *Qasevet*. 2008. № 33. с. 9-13.
213. Гайворонский О. Повелители двух материков. Киев-Бахчисарай: Оранта Майстерня Книги, 2007. Т. I. 368 с.
214. Гайворонский О. Повелители двух материков. Киев-Бахчисарай: Оранта Майстерня Книги, 2009. Т. II. 272 с.
215. Ганина Н. А. Крымско-готский язык. Санкт-Петербург: Алатейя, 2011. 288 с.

216. Герцен А. Г. Молдавия и княжество Феодоро в 1475 г. // *Античная древность и средние века*. 2004. Вып. 35. с. 226-241
217. Греков И. Б. Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV-XVI вв. Москва: АН СССР, 1984. 234 с.
218. Грибовський В. Ногайські орди у політичній системі Кримського ханства // *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2008. № 8. с. 139-171
219. Грибовський В. Формування локальної групи причорноморських ногайців // *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2004. № 4. с. 279-306
220. Григорьев А. П. Григорьев В. П. Золотордынские ярлыки: поиск и интерпретация // *Тюркологический сборник 2005*. Тюркские народы России и Великой степи. 2006. с. 74-142
221. Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1995. Т. VII. 624 с.
222. Гулевич В. П. Казимир Ягайлович і Менглі Гірей: від друзів до ворогів // *УІЖ*. 2013. № 1. с. 40-66.
223. Гулевич В. П. Крым и «императоры Солхата» в 1400-1430 гг. Хронология правления и статус правителей // *Золотоордынское обозрение*. 2015. № 4(6). с. 166-197
224. Гулевич В. П. Малоизвестный крымский хан Джанибек // *Золотоордынская цивилизация*. 2017. № 10. с. 315-320.
225. Гулевич В. П. От ордынского Улуса к ханству Гиреев: Крым в 1399 – 1502 гг. – Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. 491 с.
226. Гулевич В. П. Северное Причерноморье в 1400-1442 годах и возникновение Крымского ханства // *Золотоордынское обозрение*. № 1. 2013. с. 110-146
227. Гулевич В. П. Улуг Улус (Крымский Юрт) // *Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2016. 968 с.

228. Гулевич В. П. Хан Муртаза бен Ахмат 1484-1486 или последняя попытка Большой Орды захватить Крым // *Материалы второй научной конференции средневековой истории Деиш-и- Кипчака*. Павлодар: НПФ «ЭКО» 2018. с. 258-264.
229. Гумилев Л. Н. Древние тюрки. Москва: АСТ, 2010. 575 с.
230. Гусейнов Г. Р. А. К. Тюменское княжество в контексте истории взаимоотношений Астраханского ханства и Кумыкского государства с русскими // *Средневековые тюрко-татарские государства*. 2012. Вып. 4. с. 223-226
231. Гусейнов Ю. М. Содержательные аспекты крымско-дагестанских взаимоотношений XV-XVIII вв. // *Вестник Адыгейского государственного университета*. 2015. № 1 (156). с. 44-47
232. Данилова Э. В. Каффа в начале второй половины XV века (по документам «Codice») // *Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма*. Киев: Наукова думка, 1974. с. 189-213
233. Дашкевич Я. Ясир з України XV-перша пол. XVIII ст.) як історико-демографічна проблема // *Український археографічний щорічник. Нова серія*. 2003. Вип. 2. с. 40-48
234. Джанов А. В. Каффа, Крымское ханство и османы в 1454-1456 гг. // *Сугдейський збірник*. 2019. 2 (8). с. 79-373
235. Джанов А. В. Каффа, Крымское ханство и соседние государства в 1456-1459 гг. (по данным книг массарии Каффы) // *Сугдейський збірник*. 2021. Вип. 3-4 (8). с. 163-463
236. Джанов А. В. Козацький фактор? Вихід християнського населення з Південно-Східного Криму в XVII ст. // *Наш Крим = Our Crimea = Bizim Qırımımız*. Вип. II: Збірка статей за матеріалами Другої Міжнародної наукової конференції «Крим в історії України», присвяченої 160-й річниці капітуляції Росії у Кримській війні 1853-1856 рр. Київ: НАН, 2016. с. 211-224

237. Джанов А. В. Якушечкин А.В. Новые данные к биографии Хаджи-Гирея // *Тюркологический сборник 2015-2016*. Тюркский мир Евразии. 2018. с. 57-100
238. Домановський А. Західний кордон євразійського степу у XIII-XV ст.// *Лицарі Дикого поля між плугом та мушкетом. Український шлях до Чорного моря.*/ Бачинська О. та ін. Київ: Клуб сіменого дозвілля, 2016. с. 6-54
239. Драгнев Д. М. Очерки внешнеполитической истории Молдавского княжества (последняя треть XIV — начало XIX в. Кишенев: Штиинца, 1987. 463 с.
240. Думин С. В. Татарские царевичи в Великом княжестве Литовском (XV-XVI вв.) // *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования* Москва: Наука, 1989. с. 107-113
241. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. Москва: Наука, 1985. 246 с.
242. Зайцев И. В. Астраханское ханство. Москва: РАН, 2004. 304 с.
243. Зайцев И. В. Взаимоотношения Крымского ханства с Ираном (Ак-Коюнлу и Сефевиды) / *История крымских татар в пяти томах*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2021. Т. III. 251-254 с.
244. Зайцев И. В. Дипломатические отношения Крымского ханства с Египтом в конце XV – XVI вв. / *История крымских татар в пяти томах*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2021. Т. III. 248-251 с.
245. Зайцев И. В. Записи генеалогий и правлений крымских ханов и крымские средневековые исторические хроники // *«Восток / Oriens»* 2008. №4. с. 30-35
246. Зайцев И. В. Ислам в Крыму в XIV-XVIII веках // *Золотоордынское обозрение*. 2015. №2. с. 103-128
247. Зайцев И. В. Кремук-Кермук и Татарский угол (к вопросу двух средневековых топонимов) // *Книга картины Земли. Сборник в честь Ирины Геннадиевны Коноваловой*. Москва: Индрик, 2014. с. 93-97

248. Зайцев И. В. Между Москвой и Стамбулом. Джучидские государства, Москва и Османская империя (нач. XV - пер. пол. XVI вв.). Очерки. Москва: Рудомино, 2004. 217 с.
249. Зайцев И. В. Османский протекторат над Крымом // *История крымских татар в пяти томах*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2021. Т. III. с. 162-168
250. Зайцев И. В. Письменная культура Крымского ханства // *Восточный архив* 2006. № 14-15. с. 87-93
251. Зайцев И. Сеид-Ахмад последний хан Золотой Орды (Орда, Крымское ханство, Османская империя и Польшо-Литовское государство в начале XVI в. / *От Стамбула до Москвы. Сборник статей в честь 100-летия профессора А.Ф. Миллера*. Москва: ИВ РАН, 2003. с. 31-52
252. Зимин А. А. В канун грозных потрясений: Предпосылки первой Крестьянской войны в России. Москва: Мысль, 1986. 331 с.
253. Зимин А. А. Россия на пороге нового времени. Очерк политической истории России первой трети XVI века Москва: Мысль, 1972. 452 с.
254. Іналджик Г. Османська імперія: класична доба: 1300-1600. Київ: Критика, 1998. 286 с.
255. Идрисов Ю. М. Краткий обзор истории политических взаимоотношений феодальных властителей Северо-Восточного Кавказа с Крымским ханством // *Крымское историческое обозрение*. 2015. №1. с. 25-29
256. Идрисов Ю. М. Очерки истории северных кумыков. Махачкала: Лотос, 2013. 232 с.
257. Идрисов Ю. М. Тюменское владение между Волгой и Кавказом: рождение и гибель государства. // *Средневековые тюрко-татарские государства*. 2014. Вып. 6. с. 80-83
258. Иловайский Д. И. История Рязанского княжества, Москва: Унив. Тип. 1858. [2], VI, 329, [1] с.

259. Иналджик Х. Крым под властью Османов и спор о заключении соглашения по материалам новых документов // *Золотоордынское обозрение*. 2013. № 1. с. 147-163
260. Иналджик Х. Отражение в титулатуре силовых взаимоотношений между Россией, Крымом и Османской империей. Ч. 2. Пер. с англ. Сейтхалилова Л. С. // *Крымское историческое обозрение*. 2020. № 1. 19-44 с.
261. Кадыров Р. Р. Окраины Крымского Юрта (к вопросу о материковых территориях Крымского ханства) // *Genesis: исторические исследования*. 2022. №6. с. 63-71
262. Карамзин Н. М. История государства Российского. Санкт-Петербург: в Медицинской типографии, 1817. Т. VI. 486 [6] с.
263. Карамзин Н. М. История государства Российского. Санкт-Петербург: ти. Н. Греча, 1819. Т. VII. 235, [1], 109, [3] с.
264. Карамзин Н. М. История государства Российского. Санкт-Петербург: в военной типографии главного штаба Его Императорского Величества, 1817. Т. VIII. 399 [11] с.
265. Карамзин Н. М. История государства Российского. Санкт-Петербург: в тип. Н. Греча, 1824. Т. X. 291, [1], 166, [2] с.
266. Карамзин Н. М. История государства Российского. Санкт-Петербург: в типографии Н. Греча, 1824. Т. XI. 321, [1], 153, [1], II, [2] с.
267. Каргалов В. В. На степной границе. Оборона «крымской Украины» Русское государство в первой половине XVI столетия. Москва: Наука, 1974. 183 с.
268. Колли Л. П. Хаджи Гирей-хан и его политика (по генуэзским источникам). // *ИТУАК*. 1913. №50. с. 99-140
269. Колодзейчик Д. Попытки восстановления монгольской традиции в Крымском ханстве начала XVII века: байса, тат ве тавгач // *Золотоордынское обозрение*. 2015. №3. с. 91-101
270. Королёв В. Н. Босфорская война, Москва: Вече, 2007. 608 с.

271. Крамаровский М. Г. Джучиды и Крым: XIII-XV вв. // *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. 2003. Вып. X. с. 506-532
272. Крикун М. Розмежування володінь Речі Посполитої та Османської імперії в 1633 році / Крикун М. *Брацлавське воєводство в XV-XVIII століттях*. Львів: УКУ, 2008. с. 302-326
273. Кримський А. Історія Туреччини. Київ-Львів: Олір, 1996. с. 122
274. Кром М. М. Меж Русью и Литвой: пограничные земли в системе русско-литовских отношений конца XV- первой трети XVI в. Москва: Квадрига, 2010. 304 с.
275. Крот В. А. Рашба Н.С. Боротьба населення України проти турецько-татарських завойовників наприкінці XV – в першій половині XVI ст // *УІЖ*. 1983. №5. с.101-110
276. Купели О. Походы крымских татар и турок-осман против Ирана. // *Золотоордынское обозрение*. 2014. №2 (4). с. 226-242
277. Курат А. Н. Собрание сочинений. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2014. Кн. 1. 256 с.
278. Кушева Е. Н. Народы Северного Кавказа и их связи с Россией, вторая половина XVI – 30-ые гг. XVII в. Москва: Издательство АН, 1963. 372 с.
279. Лавров Л. И. Кавказская Тюмень / Лавров Л. И. *Избранные труды по культуре абазин, адыгов, карачаевцев, балкарцев*. Нальчик: Полиграфкомбинат им. Революции 1905 г., 2009. с. 440-447
280. Леп'явко С. А. Козацькі походи на татар у 1570-1580 роках // *Південна Україна XVIII–XIX ст*. 2000. Вип. 5. с. 191-199.
281. Леп'явко С. Українське козацтво в міжнародних відносинах (1561-1591). Чернігів: Сіверянська думка, 1999. 216 с.
282. Леп'явко С. Ян-Оришовський / *Історія України в особах. Литовсько-польська доба*. Київ: Україна, 1997. с. 202-210.
283. Лисейцев Д. В. Северное Причерноморье в геостратегических планах Московского государства начала XVII века: собирался ли Дмитрий

- Самозванец завоёвывать Крым? / *Проблемы истории Новороссии*. Москва: РАН, 2015. с. 36-44.
284. Любая А. А. Институт закладников в дипломатических отношениях Великого княжества Литовского и Крымского ханства в конце XV – первой трети XVI вв. // *Средневековые тюрко-татарские государства*. 2011. Вып. 3. с. 56-75
285. Мальбахов Б. Эльмесов А. Средневековая Кабарда. Нальчик: Эльбрус, 1994. 350 с.
286. Маслюженко Д. Н. Крымские сюжеты в политической истории Тюменского и Сибирского ханств. // *Средневековые тюрко-татарские государства*. 2016. №8. с. 7-13.
287. Між конфронтацією та взаємодією. Українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки у XVII-першій половині XX ст. / Брехуненко В. та ін. Київ: ІУАД, 2018. 344 с
288. Мохд Н. О. Исламское международное право (сийар): генезис и основные положения // *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: Юриспруденція. 2018. Вип. 34. с. 100-103
289. Мустакимов И. А. Владения Шибана и Шибанидов по данным некоторых арабографических источников // *Средневековые тюрко-татарские государства*. Вып. 2 Казань: АН РТ, 2010. с. 21-31
290. Мустакимов И. А. Мустафина Д. А. Крымское ханство и Османская Турция: историография взаимоотношений в современной отечественной науке // *Учёные записки Казанского университета*. 2017. Т. 159. Кн. 6. с. 1455-1471
291. Мустакимов И. А. Трепавлов В. В. Чингизгидское происхождение христианских монархов в тюркской и монгольской исторической традиции // *Тюркологический сборник 2011-2012*. 2013. с. 255-262.
292. Мыц В. Л. Генуэзская Лушта и капитанство Готии в 50-70-е гг. XV в. // *Алушта и Алуштинский регион с древнейших времен до наших дней*. Киев: Стило, 2002. с.175-243

293. Мыц В. Л. Каффа и Феодоро в XV в. Контакты и конфликты. Симферополь: Универсум, 2009. 528 с.
294. Некрасов А. М. Женщины ханского дома Гиреев в XV-XVI веках / Некрасов А. М. *Избранные труды*. Нальчик: Издательский отдел КБИГИ, 2015. с. 243-250
295. Некрасов А. М. Международные отношения и народы Западного Кавказа (последняя четверть XV – первая половина XVI в.). Москва: Наука, 1990. 124 с.
296. Новосельский А. А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. Москва-Ленинград: АН СССР, 1948. 450 с.
297. Орешкова С. Ф. Некоторые проблемы крымско-татарской государственности / Смирнов В. Д. *Крымское ханство под верховенством Османской Порты*. Москва: Рубежи, 2005. Т. II. 283-310 с.
298. Пенской В. В. Война за Ордынское наследство // *История военного дела: исследовани и источники*. 2015. №5. с. 450-480
299. Пенской В. В. Численность и развертывание московского и татарского войска в кампанию 1521 года // *Война и оружие Новые исследования и материалы* Международная научно-практическая конференция 12–14 мая 2010 года. Ч. II. Санкт-Петербург: ВИМАИВиВС, 2010. с. 194-209
300. Пилипенко В. Перед лицом врага: польська антитурецька література середини XVI ст. – середини XVII ст. Київ: НАН, 2014. 232 с.
301. Пилипчук Я. В. Взаимоотношения Крымского ханства с тюрко-татарскими государствами Северного Кавказа, Астраханским ханством и Ираном // *Известия национального центра археографии и источниковедения*. 2017. Вып. 1. с. 55-73
302. Пилипчук Я. В. До проблеми залежності Молдавії від Кримського ханства // *Наш Крим*. 2015. Вип. 1. с. 92-102
303. Пилипчук Я. В. Новая татарская политика Великого княжества Литовского. Сигизмунд I и татары 1506-1516 гг. // *Крымское историческое обозрение*. 2014. №2. с. 98-124

304. Пилипчук Я. В. Политика Крымского ханства на Северном Кавказе (1475-1769 гг.) // *История военного дела: исследования и источники*. 2016. Т. VIII. с. 220-246
305. Пилипчук Я. В. Политическая история Буджакской Орды // *Алтаистика. Тюркология. Монголистика*. 2021. №1. с. 62-82.
306. Пилипчук Я. В. Татары в Великом княжестве Литовском (православные и мусульмане): адаптация и ассимиляция. // *Средневековые тюрко-татарские государства*. 2014. №6. с. 101-110.
307. Плохий С. Папство и Украина. Политика Папской курии на украинских землях в XVI – XVII веках. Киев: Выща школа, 1989. 223 с.
308. Пономарев А. Л. Ибрагим, сын Махмудека: вхождение во власть и кошельки. // *Золотоордынское обозрение*. 2014. №2 (4) с. 191-225
309. Пономарев А. Л. Крымское ханство и консулат Каффы в 1466 г. (870/871 г.х.): Власть и деньги // *Причерноморье в Средние века*. 2015. Вып. IX. с. 44-108
310. Потто В. А. Два века Терского казачества. Владикавказ: Электронпечатня типографии Терского областного правления, 1912. Т. I-II. 334 с.
311. Почекаев Р. Ю. Из вассалов в сюзерены: Российское государство и наследники Золотой Орды. Санкт-Петербург: Евразия, 2017. 432 с.
312. Почекаев Р. Ю. Инкорпорация мусульманских институтов во властную структуру Золотой Орды и пост-ордынских государств // *Золотоордынское обозрение*. 2016. №21. с. 115-127
313. Почекаев Р. Ю. Правовые основы отношений Крымского ханства и Османской империи глазами европейских современников. Ч. I: анализ источников XVI-XVII вв // *Крымское историческое обозрение*. 2019. №2. с. 68-85
314. Почекаев Р. Ю. Право Золотой Орды. Казань: «Фэн» АН РТ, 2009. 260 с.

315. Почекаев Р. Ю. Цари Ордынские. Биографии ханов и правителей Золотой Орды. Санкт-Петербург: Евразия, 2012. 408 с.
316. Почекаев Р. Ю. Эволюция правового статуса российского дипломатического представительства в Крымском ханстве (1750-е – начало 1780-х гг.) // *Крымское историческое обозрение*. 2018. №2. 70-86 с.
317. Рарогова К. Исламское право, право исламских государств и их соотношение с международным правом // *Социально-политические науки*. 2015. №1. с. 134-138
318. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою. Київ: Альтернативи, 1998. 319 с.
319. Сабитов Ж. Якушечкин. Кто был ханом в Крыму в 1456 году? // *Крымское историческое обозрение*. 2015. №2. с. 175-185
320. Садиков П. А. Поход татар и турок на Астрахань 1569 г. // *Исторические записки*. 1947. Т. 22. с. 132-165
321. Сас П. Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст. Київ: Либідь, 1998. 296 с.
322. Сас П. Чи вступили запорожці до Ліги християнської міліції // *УІЖ*. 2009. №3. с. 84-102
323. Сас П. Шлях армії султана Османа II до Хотина 1621 р. // *Україна в Центрально-Східній Європі*, 2014. Вип. 14. с. 56-70
324. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960. 279 с.
325. Семенова Л. Е. Княжества Валахия и Молдавия. Конец XIV – начало XIX в. (Очерки внешнеполитической истории). Москва: Индри, 2006. 400 с.
326. Семенова Л. Е. Молдавия и Валахия в отношениях стран региона с османами (1613-1634 гг.) Москва: Индрик, 2006. 400 с.
327. Сень Д. В. Казачество во внешней и внутренней политике Крымского ханства // *История татар с древнейших времен*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2014. Т. 4. с. 261-266.

328. Сень Д. В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа в отношениях с мусульманскими государствами Причерноморья (вторая половина XVII в. – начало XVIII в.). Ростов-на-Дону: Изд-во ЮФУ, 2009. 280 с.
329. Сестренцевич-Богуш С. История царства Херсонеса Таврийского. Санкт-Петербург: тип. Шнора, 1806. Т. II. 442 с.
330. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. Санкт-Петербург: унив. тип. в Казани, 1887. V, XXXV, 772 с.
331. Смирнов И. И. Восточная политика Василия III // *Исторические записки*. 1948. Т. 27. с. 18-66
332. Смирнов Н. А. Политика России на Кавказе в XVI-XVIII веках. Москва: Соцэкгиз, 1958. 242 с.
333. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Санкт-Петербург: Издание Высочайшего утвержденного Товарищества "Общественная польза", 1895. Кн. 1. [4], XIV, 1726 с.
334. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Санкт-Петербург: Издание высочайше утвержденного товарищества «Общественная Польза», 1896. Кн. 2. [2], XII, 1726 с
335. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Москва: Мысль, 1987. Кн. 3. 783 с.
336. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Москва: Университетская типография, 1882. Т. V. 467, [2] с.
337. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Москва: в тип. В. Готье, 1856. Т. VI. 450, XXVI с.
338. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Москва: унив. тип., 1889. Т. VII. 406 [1] с.
339. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Москва: в Университетской типографии, 1859. Т. IX. 505, [1] с.
340. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Москва: Университетская типография, 1864. Т. XIV. 380, [2], LIV с.

341. Сухоруков В. Д. Историческое описание земли Войска Донского. Новочеркасск: Част. Дон. Тип., 1903. [5], VIII, VII, 399, [39] с.
342. Сыроечковский В. Е. Мухаммед Гирей и его вассалы. // Ученые записки Московского государственного университета. Вып 61. 1940. 71 с.
343. Тевкелев А. И. История Казахстана в русских источниках. Астана: Дайк-Пресс, 2005. Т. I. 492 с.
344. Трепавлов В. В. Крымское ханство и Ногайская Орда в XVI-начале XVII века / *История крымских татар в пяти томах*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2021. Т. III. с. 215-227
345. Трепавлов В. В. История Ногайской Орды. Москва: Восточная литература, 2002. 764 с.
346. Трепавлов В. В. Малая Ногайская Орда. Очерки истории // *Тюркологический сборник 2003-2004*. Тюркские народы в древности и Средневековье. 2005. с. 273-311
347. Трепавлов В. В. Сибирский юрт после Ермака: Кучум и Кучумовичи в борьбе за реванш, Москва: Вост. лит, 2012. 231 с.
348. Трепавлов В.В. Статус «белого царя» Москва и татарские ханства в XV-XVI вв. // *Россия и Восток: проблемы взаимодействия*. Тезисы докладов и сообщений международной научной конференции, 16-17 ноября 1993 года. Москва: РАН, 1993. с.302-311.
349. Федоров С. В. Город на Исети со страницы Шадринской летописи. Шадринск: ОАО «Иван Фёдоров», 1997, 278 с.
350. Федчук О. Зовнішньополітична діяльність кримських ханів у 40-60-х рр. XVIII ст. та її вплив на модернізацію країни. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2022. Т. 36. с. 87-101.
351. Федчук О. Кримське ханство в контексті східної політики Церковної держави // *Шевченківське літо – 2022: матеріали міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*. М. Київ. 31 липня

- 2022 року. Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. с. 165-167
352. Федчук О. Політична криза в Кримському ханстві у 1665-1692 рр. // *Часопис української історії*. 2023. Вип. 46. с. 7-19.
353. Федчук О. Туми: концептуалізація поняття. // «Свій» vs «чужий»: ідентичність в суспільствах стародавньої доби та середньовіччя» Матеріали міжнародної конференції студентів, спірантів та молодих науковців. 27-28 жовтня 2022. м. Київ, Україна. Київ: КНУ, 2022. с. 139-141
354. Федчук О. Б. Відображення державно-політичних традицій Кримського ханства в палацовій архітектурі Бахчисараю. // *Гілея: науковий вісник. Історичні науки*. 2018. Вип. 138 (1). с. 167-173.
355. Федчук О. Б. Держава Сефевідів у політичній візії Кримського ханства. *III-IV Конгрес сходознавців до 150-ої річниці від дня народження Агатангела Кримського*. м. Київ. 23-24 грудня 2020 року. Ч. I. Київ: Таврійський університет імені В. І. Вернадського, 2020. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. с. 147-150
356. Федчук О. Б. Динаміка абсолютизації владних повноважень кримських ханів за часів Саадета Герая та Сахіба Герая. // *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Історичні науки*. 2020. Т. 31 (40). №4. с. 86-94
357. Федчук О. Б. Значення родів Аргин та Барин в історії Кримського ханства. // *V Конгрес сходознавців: збірник матеріалів*. 9-10 грудня 2021 року. Київ: «Гельветика», 2021. с. 108-111
358. Федчук О. Б. Кримське ханство в контексті зовнішньої політики Франції. // Міжнародна науково-практична конференція «VI Таврійські історичні наукові читання» 14-15 жовтня 2022 року. м. Київ, Україна/ Львів-Торунь: Liha-Press, 2022. с. 29-33.

359. Федчук О. Б. Культура споживання алкоголю в Кримському ханстві. // *XXV Сходознавчі читання А. Кримського*. 10 листопада 2022 року. м. Київ, Україна/ Львів-Торунь: Liha-Pres, 2022. с. 218-222
360. Федчук О. Б. Московська держава як міфологема в уявленнях кримських татар у другій половині XV – на початку XVII ст. // *Гілея: науковий вісник. Історичні науки*. 2019. Вип. 145 (1). с. 184-190.
361. Федчук О. Б. Образ польсько-литовської Унії як сюзерена в уявленнях кримських татар у другій половині XV – на початку XVII ст. // *Гілея: науковий вісник. Історичні науки*. 2020. Вип. 155. с. 126-132
362. Федчук О. Б. Політична діяльність Нур-Девлета в Кримському ханстві у 1466-1478 рр. // Міжнародна наукова конференція присвячена 30-річчю Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України. *XXV Сходознавчі читання А. Кримського*. м. Київ. 21 грудня 2021 року. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2021. с. 258-261
363. Федчук О. Б. Роль Гази III Герая в історії Кримського ханства. // *VI Конгрес сходознавців: збірник матеріалів*. м. Київ, 3 грудня 2022 року/ Львів-Торунь: Liha-Pres, 2022. с. 125-129.
364. Федчук О. Б. Соціально-економічне становище зіммі в Кримському ханстві наприкінці XV – на початку XVII століття. // *Гілея: науковий вісник. Історичні науки*. 2019. Вип. 142 (1). с. 173-179.
365. Федчук О. Б. Таласократичний потенціал Кримського ханства та «морська політика» Гераїв. Сумські історико-краєзнавчі студії. // *Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції* (1 грудня 2022 р., Суми)/ Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. с. 214-218.
366. Филлюшкин А. И. Проекты русско-крымского военного союза в годы Ливонской войны// *«В кратких словесах многой разум замыкающе»*. Труды кафедры истории России с древнейших времен до XX века. Санкт-Петербург: СПбГУ, 2008. Т. II с. 309-337

367. Флоря Б. Н. Запорожское казачество и Крым перед восстанием Хмельницкого // *Исследования по истории Украины и Белоруси*. 1995. Вып. 1. с. 51-61
368. Флоря Б. Н. Османская империя, Крым и страны Восточной Европы в 20-х – начале 30-х гг. XVII в. // *Османская империя и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XVII в.* Ч. I. Москва: РАН, 1998. с. 96-114
369. Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI-XVII вв. // *Россия, Польша и Причерноморье в XV-XVII вв.* Москва: Наука, 1979. с. 147-158
370. Хорошкевич А. Л. Русское государство в системе международных отношений конца XV – нач. XVI в. Москва: Наука, 1980. 294 с.
371. Хорошкевич А. Л. Русь и Крым: от союза к противостоянию. Конец XV-начало XVI вв. Москва: Эдиториал УРСС, 2001. 336 с.
372. Хотко С. Х. Включение Северо-Западного Кавказа в сферу влияния Османской империи, 1475-1520 гг. // *Genesis: исторические исследования*. 2016. №3. с. 29-41
373. Хотко С. М. Карачай - страна на вершине Кавказа: очерки истории и культуры Карачая. Майкоп: Полиграф Юг, 2011. 448 с.
374. Хотко С. Х. Противостояние военно-политических коалиций в Черкессии: на основании сообщений Елизара Ржевского (1578 г.) // *Клио*. 2019. №7 (151). 77-83 с.
375. Хотко С. Х. Черкессия: Генезис. Этнополитические связи со странами Восточной Европы и Ближнего Востока (XIII-XVI вв.). Майкоп: Адыгское республиканское книжное издательство, 2017. 544 с.
376. Худяков М. Очерки по истории Казанского ханства. Казань: Инсан, 1991. 320 с.
377. Черкас Б. Военна кампанія Великого князівства Литовського та Корони Польської 1524 р. на українських землях // *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2002. Т. II. с. 200-209

378. Черкас Б. Ординська політика Великого князівства Литовського в епоху першого литовського статуту (*Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės santykių su Orda politika Pirmojo Lietuvos Statuto epochoje*) // *Pirmasis Lietuvos Statutas ir epocha*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005. p. 226-242
379. Черкас Б. Осіла Україна у взаєминах зі Степом (кінець XV – сер. XVI ст.) // *Лицарі Дикого поля між плугом та мушкетом. Український шлях до Чорного моря.* / Бачинська О. та ін. Київ: Клуб сіменого дозвілля, 2016. с. 55-88
380. Черкас Б. Політична криза в Кримському ханстві і боротьба Іслама Гірея за владу в 20-30 роках XVI ст. // *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2000. Т. I. с. 97-118
381. Черкас Б. Семен Полозович / *Полководці війська Запорізького. Історичні портрети*. Київ: Вік, 2007. Кн. II. с. 8-12
382. Черкас Б. Україна в політичному протистоянні Великого князівства Литовського з Московською державою і Кримом у 20-их-30-их рр. XVI ст // *Україна та Росія: проблема політичних і соціо-культурних відносин. Збірник наукових праць*. Київ: НАН, 2003. с.11-24.
383. Черкас Б. Політичні відносини Великого князівства Литовського з Кримським ханством // *Україна в Центрально-Східній Європі*. 2008. Вип 8. с. 117-128.
384. Чернявский М. Хан или василевс: один из аспектов русской политической теории // *Из теории русской культуры*. Москва: Языки славянской культуры, 2002. Т. II. Кн. 1. с. 442-456
385. Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500-1700 років. Київ: Києво-Могилянська Академія, 2010. 446 с
386. Шабульдо Ф. М. Кондоминальный статус украинских земель в XIV в.: от первых территориальных приобретений Польши и Литвы во владениях Золотой Орды до ярлыка Мамаю // *Золотоордынская цивилизация*. 2017. № 10. с. 267–282

387. Шабульдо Ф. Чи існував ярлик Мамає на українські землі? (до постановки проблеми) // *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ: НАН, 2005. с. 100-122
388. Шейхумеров А. А. Мифологии и реалии битвы под Молодями // *Крымское историческое обозрение*. 2019. №2. с. 133-154
389. Шейхумеров А. А. Отношения между Крымом, Польшей и Литвой в XVI в. // *История крымских татар в пяти томах*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2021. Т. III. с. 239-248
390. Шейхумеров А. А. Рыцарские традиции в Диком поле: о взаимоотношениях крымских татар и поляков в XVI-XVII вв. // *Петербургский исторический журнал*. 2017. №4. с. 267-280
391. Шпулер Б. Золотая Орда. Монголы в России. 1223-1502 гг. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ., 2016. 499 с.
392. Щербак В.А. Молдавські походи українських козаків в 70-pp. XVI ст. // *Rusin*. Международный исторический журнал. 2019. №55. с. 45-57
393. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Львів: Світ, 1990. Т. I. 316 с.
394. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Київ: Наукова думка, 1990. Т. II. 560 с.
395. Acar S. Kırım hanı Devlet Giray'ın 1571 Rusya seferi ve Moskova yangını // *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. 2013. Sayı 39. s. 95-110
396. Acar S. Kırım hanı Mehmed Giray'ın Sebeb-i Mevti // Öztürk Y. *Doğu Avrupa Türk Mirasının Son Kalesi*. Istanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2015. s. 103-120
397. Alderson A. D. The structure of the Ottoman dynasty. Oxford: Clarendon Press, 1956. XVI, 187 p.
398. Banionis E. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės pasiuntinybių tarnyba XV-XVI amžiais. Vilnius: Diemedžio leidykla, 1998. 415 p.
399. Baranowski B. Geneza sojuszu kozacko-tatarskiego z 1648 r. // *Przegląd Historyczny*. 1948. T. 37. 276-287 s.

400. Baranowski B. Polska a Tatarszczyzna w latach 1624-1629. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 1948. 134 s.
401. Baranowski B. Stosunki polsko-tatarskie w latach 1632-1648. Łódź: Łódzkie Towarzystwo Naukowe, 1949. 209 s.
402. Belgrano L. T. Della vita privata dei Genovesi. Dissertazione del socio Luigi Tommaso Belgrano // *Atti della Società Ligure di Storia Patria*. Genova: tip. del R. I. de Sordo-Muti. 1866. V. IV F. III. p. 79-274
403. Bennigsen A. Berendei M. Astrakhan et la politique des steppes nord pontiques (1587-1588) // *Harvard Ukrainian Studies*. 1979. V. 3-4. P. I. p. 71-91
404. Bennigsen A. Lemercier-Quelquejay Ch. La Moscovie, l'Empire ottoman et la crise successorale de 1577-1588 dans le khanat de Crimée. La tradition nomade contre le modèle des monarchies sédentaires // *Cahiers du Monde Russe*. 1973. №14. p. 453-487
405. Bennigsen A. Lemercier-Quelquejay Ch. La Grande Horde Nogay et le problème des communications entre l'Empire Ottoman et l'Asie Centrale en 1552-1556 // *Turcica. Revue d'études turques*. 1976. T. 8. № 2. p. 203-236
406. Berendei M. La porte Ottomane face aux Cosaques Zaporogues 1600-1637 // *Harvard Ukrainian Studies*. 1977. Vol. 1. № 3. p. 273-307
407. Berendei M. Le problème des "cosaques" dans la seconde moitié du XVIe siècle: à propos de la révolte Ioan Vodă, voïévode de Moldavie // *Cahiers du monde russe et soviétique*. 1972. T. 13. №3. p. 338-367
408. Biskup M. Gorski K. Kazimierz Jagiellończyk: zbiór studiów o Polsce drugiej połowy XV wieku, Warszawa: Państw. Wydaw. Naukowe, 1987. s.234-241
409. Boratyński L. Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom (1576-1584). Kraków: drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego pod zarządkiem J. Filipowskiego, 1903. [2], 151 s.
410. Collins L. On the alleged «destruction» of the Great Horde // *Manzikert to Lepanto: The Byzantine World and the Turks, 1071-1571 Papers Given at the*

- Nineteenth Spring Symposium of Byzantine Studies*. March 1985. Amsterdam: ver. Adolf M. Hakkert, 1999. p. 361-399
411. Constantinov V. Bătălia de la Drăgșani din vara anului 1616 și conjunctura diplomatică în jurul acesteia // *Revista de istorie a Moldovei*. 2013. №2. p. 8-18
412. Dopierała K. Stosunki dyplomatyczne Polski z Turcją za Stefana Batorego. Warszawa: PWN, 1986. 177 s.
413. Drabina J. Papiestwo — Polska w latach 1384–1434. Kraków: Wydawn. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2003. 190 s.
414. Drozdowski M. Religia i Kozaczyzna Zaporoska w Rzeczypospolitej w Pierwszej Połowie XVII wieku. Warszawa: DiG, 2008. 280 s.
415. Dziubiński A. Stosunki dyplomatyczne polsko-tureckie w latach 1500-1572 w kontekście międzynarodowym. Wrocław: Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, 2005. 309 s.
416. Dziubiński G. Polsko-litewskie napady na tureckie pogranicze czarnomorskie w epoce dwu ostatnich Jagiellonów // *Kwartalnik historyczny*. 1936. R. 103. №3. s. 55-86
417. Ekdahl S. Probleme und Perspektiven der Grunwaldfoeschung // *Conflictus Magnus Apud Grunwald 1410. Między historią a tradycją*. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej Grunwald-Tannenberg-Zalgriz zorganizowanej 20-24 września 2010 w Malboku i Krakowie [The great battle of Grunwald – between history and tradition. Proceeding of the International Scientific Conference Grunwald – Tannenberg – Żalgriz organised]. Malbork: Muzeum Zamkowe, 2013. p. 81-90
418. Epure V. A. Contribuții privind relațiile dintre Moldova lui Ștefan cel Mare și tătari // *Codrul Cominului*. 2004. №10. 23-36 p.
419. Epure V.A. Quelques considérations sur les relations entre la Moldavie et les Tatars le long du XV- ème siècle de la perspective des sources historiques // *Codrul Cosminului*. 2007. №13. 57-75 p.
420. Epure V. A. Quelques pages d'histoire troublée des XIV- ème et XV- ème siècles de l'Est de l'Europe // *Codrul Cosminului*. 2008. №14. 23-38 p.

421. Fisher A. Crimean separatism in Ottoman empire // *Between Russians, Ottomans and Turks: Crimea and Crimean Tatars*. Istanbul: Isis Press, 1977. 79-92 pp.
422. Fisher A. The Crimean Tatars. Stanford: Hoover Institution Press, 1978. 264 p.
423. Fisher S. N. Foreign relations of Turkey 1481-1512. Champaign: University of Illinois Press, 1948. 125 p.
424. Gawron P. «Najazd tatarski na przełomie września i października 1629 roku. Kartka z dziejów współpracy polsko-kozackiej» // *350 lecie Unii Hadiackiej (1658-2008)* Warszawa: DiG, 2008. s. 459-486.
425. Gonța A. I. Români și Hoarda de Aur. Iași: Demiurg, 2010. 217 p.
426. Gołębiowski S. Szahin Girej i Kozacy // *Biblioteka Warszawska*. Warszawa: w drukarni Stanisława Strąbskiego, 1853. T. II. s. 1-27
427. Grigoraș N. Moldova lui Ștefan cel Mare. Iași: Junimea, 1982. 319 p.
428. Hammer-Purgstall J. Geschichte der Chane der Krim unter Osmanischer Herrschaft. Wien: K. K. Hof- und staatsdruckerei, 1856. 258 s.
429. Herbst S. Kleck 1506 // *Potrzeba Historii czyli o polskim stylu życia. Wybór pism*. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1978. s. 214-230
430. Horn M. Chronologia i zasięg najazdów tatarskich na ziemię Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1600-1647 // *Studia i materiały do historii Wojskowości*. 1962. T. 8. s. 3-71
431. Howorth H. History of Mongols from the 9th to the 19th Century. London: Published by Longmans, Green and Co, 1880. P. II. XXXIV, 626 p.
432. Inalcik H. The Khan and the Tribal Aristocracy: The Crimean Khanate under Sahib Giray I // *Harvard Ukrainian Studies*. 1980. Vol 3-4. p. 445-466
433. Inalcik H. The Origin of the Ottoman-Russian rivalry. Ankara: Türk Tarih Kurunui Basimevi, 1948. 110 p.
434. Ivanics M. A. Krimi Kánság a tizenöt éves háborúban (1595-1606). Budapest: Akadémiai Kiadó, 1994. 235 o.

435. Ivanics M. Der Bündnisplan zwischen dem Chan Gazi Giray II und dem Fürsten Sigismund Bathory aus dem Jahre 1598 // *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of the Suleyman the Magnificent*. Budapest: Loránd Eötvös University, Department of Turkish Studies, 1994. s. 183-198.
436. Khodarkovski M. Where Two worlds met. The Russian state and the Kalmyk nomads 1660-1771. Ithaca and London: Cornell University Press, 1992. 278 p.
437. Khodarkovsky M. Russia's steppe frontier. The making of a colonial empire, 1500-1800. Bloomington-Indianapolis: Indiana University Press. 290 p.
438. Kocowski B. Wyprawa Tatarów na Węgry przez Polskę w 1594 r. Lublin: tow. Nauk. K.U.L., 1948. 70 s.
439. Kolankowski L. Dzieje Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonów. Warszawa: druk. Ossol., 1930. V. I. 474 p.
440. Kołodziejczyk D. «Inner lake or frontier? The Ottoman Black Sea in the sixteenth and seventeenth centuries» // *Enjeux politiques, économiques et militaires en mer Noire (XIVe-XXIe siècles). Études à la mémoire de Mihail Guboglu*. Braïla: Istros, 2007. p. 125-139.
441. Kołodziejczyk D. Ottoman-Polish diplomatic relations (15-th – 18-th century). An annotated edition of 'ahdnames and other documents. Leiden-Boston-Köln: Brill, 1999. 812 p.
442. Kołodziejczyk D. Slave hunting and slave redemption as a business enterprice: the Northern Black Sea region in the sixteenth to seventeenth centuries // *Oriente Moderno*. Anno XXV. 2006. №1. p. 149-159
443. Kołodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland Lithuania: international diplomacy of the European periphery (15-th – 18-th century) a study of piece treaties followed by an annotated edition of relevant documents. Leiden-Boston: Brill, 2011. 1098 p.
444. Kołodziejczyk D. Tibet in the Crimea? Polish embassy to the kalmyks of the 1651 and a project of anti-muslim alliance // *Acta Poloniae Historica*. 2016. №114. p. 231-253

445. Kołodziejczyk D. Tratatul de la Hotin un exemplu de diplomatie premodernă // *Revista de Istorie a Moldovei*. 2004. 1 (57). p. 20-25
446. Koneczny F. Geneza uroszczeń Iwana III do Rusi Litewski // *Ateneum Wileński*. 1926. R. III. 194-265 s.
447. Koneczny F. Sprawy z Mengli Girejem 1473-1504 // *Ateneum Wileńskie*. 1927. R. IV. s. 138-189, 287-348
448. Kortepeter C. M. Ottoman Imperialism during the Reformation: Europe and Caucasus. New York: NY University Press, 1972. 278 p.
449. Królikowska N. Sovereignty and subordination in Crimean-Ottoman relations (sixteenth-eighteenth centuries) // *The European tributary states of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth centuries*. Leiden: Brill, 2013. p. 43-66
450. Królikowska-Jedlińska N. Law and Division of Power in the Crimean Khanate (1532–1774): with special reference to the Murad Giray (1678–1683). Leiden-Boston: Brill, 2019. 287 p.
451. Kurat A. N. Türkiye ve İdil Boyu: 1569 Astarhan seferi, Ten-İdil kanalı ve XVI-XVII. Yüzyıl Osmanlı-Rus münasebetleri. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011. 276 s.
452. Kuršanskis M. Relations Matrimoniales entre Grands Comnènes de Trébizonde et Princes Géorgiens // *Bedi Kartlisa*. 1976. V. 36. p. 112-127
453. Köpeczi B. Makkai L. History of Transylvania. New York: Social Science Monographs, 2001. V. II. 889 p.
454. Lemercier-Quelquejay Ch. Les khanats de Kazan et de Crimée face à la Moscovie en 1521 // *Cahiers du monde russe et soviétique*. 1971. V. XII. №4. p. 480-490
455. Lespezeanu I. Marcu L. Nebiruitul vodă Ștefan. 47 de ani glorioși, București: Științifică, 1962. 407 p.
456. Małowist M. Kaffa – kolonia genueńska na Krymie i problem wschodni w latach 1453-1475. Warszawa: Towarzystwo Miłośników Historii, 1947. s. 279-280.

457. Manz B. F. The clans of the Crimean Khanate (1466-1532) *Harvard Ukrainian Studies*. 1978. 282-309 p.
458. Narbutt T. *Dzieje narodu litewskiego*. Wilno: A. Marcinowski, 1840. T. VIII. 499 s.
459. Niemczyk K. Zagrożenie mołdawsko-tatarskie Rusi na przełomie XV / XVI wieku i jego wpływ na politykę wewnętrzną Polskiego // *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету ім. І. Огієнка*. 2014. №24. с. 104-119
460. Ochmański J. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV-XVI wieku // *Studia i Materiały do Historii Wojskowości*. 1960. V. 5. s. 349-398
461. Ostapchuk V. The Human Landscape of the Ottoman Black Sea in the Face of the Cossack Naval Raids // *Oriente Moderno. Nuova serie*. 2001. Anno 20 (81). Nr. 1. p. 23-95
462. Ostapchuk V. The publication of documents on the Crimean Khanate in the Topkapi Sarayi: New sources for the history of Black Sea // *Harvard Ukrainian Studies*. 1982. V. 6. №4. p. 500-528
463. Ostrowski D. Simeon Bekbulatovich's remarkable career as Tatar khan, Grand Prince of Rus' and monastic elder // *Russian History*. 2012. V. 39. №3. p. 269-299
464. Öztürk Y. *Osmanlı hakimiyetinde Kefe (1475-1600)*. Istanbul: Bilge Kültür sanat, 2014. 568 s.
465. Papée F. *Jan Olbracht*. Kraków: Akademia Umiejętności, 1936. 256 s.
466. Pelenski J. *Russia and Kazan conquest and imperial ideology (1468-1560)*. The Hague-Paris: Mouton, 1974. 368 p.
467. Podhorodecki L. *Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII*. Warszawa: Książka i Wiedza, 1987. 316 s.
468. Podhorodecki L. *Raszba N. Wojna chocimska 1621 roku*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1973. 342 s.
469. Pritsak O. Moscow, the Golden Horde and the Kazan Khanate from a polycultural point of the view // *Slavic Review*. 1967. Vol. 26. №4. p. 577-583

470. Pułaski K. Machmet-Girej chan Tatarów perekopskich i stosunki jego z Polską (1515-1523) / Pułaski K. *Szkice i poszukiwania historyczne. Seria druga*. St. Peterburg: Księgarnia K. Gredyszyńskiego, 1898. s. 283-351
471. Pułaski K. Ostafi Daszkiewicz / Pułaski K. *Szkice i poszukiwania historyczne*. Kraków: Nakł. J. K. Żupańskiego & K. J. Heumanna, 1887. s. 135-145, 244-256, 358-366, 467-480, 553-566, 645-660, 756-768, 845-864, 945-960
472. Rasmussen K. Die livländische Krise 1554—1561 // *Københavns universitets slaviske institut*. 1973. St. 1. 243 s.
473. Shamiloglu U. «The Golden Horde» // *The Turks*. V. II. Ankara: Yeni Türkiye, 2002. p. 819-834
474. Skorupa D. Stosunki polsko-tatarskie 1593-1623. Warszawa: PAN, 2004. 297 s.
475. Tahsin G. Relațiile Țărilor Române cu Poarta Otomană în documente turcești (1601-1712). București: Direcția Generală a Arhivelor Statului din Republica Socialistă România, 1984. 531 p.
476. Tahsin G. Români și Otomani în secolele XIV-XVI. București: Editura Academiei Române, 1991. 231 p.
477. Tomczak A. Pretwicz (Pretfic) Bernard herbu Wczele (ok. 1500 – ok. 1563 roku) / *Polski Słownik Biograficzny*. Wrocław — Warszawa — Kraków — Gdańsk — Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1985. T. XXVIII. Z. 118. s. 433-435
478. Tyszkiewicz J. Sojusz nieprzyjaciół i bitwa pod Sokalem 2 sierpnia 1519 / *Afryka, Orient, Polska: prace ofiarowane profesorowi Andrzejowi Dziubińskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*. Warszawa: "DiG" 2007, s. 145-153
479. Ürekli M. Kırım Hanlığının kuruluşu ve Osmanlı himâyesinde yükselişi, 1441-1569. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1989. 109 s.
480. Vásáry I. A contract of Crimean khan Mängli Giräy and the inhabitants of Qırq-Yer from 1478/79 / *Central Asiatic journal*. 1982. V. 26. №3-4. p. 289-300

481. Vasiliev A. The Goths in the Crimea. Cambridge: The Academy, 1936. 292 p.

IV. Електронні ресурси

482. Кобринь Ю. М. Золотоордынские дани и повинности в XIV-XVI вв. // *V Всероссийский конкурс на лучшую работу по русской истории: Наследие предков – молодым*. URL: <http://www.hrono.ru/statii/2010/20100520.php> (дата звернення 12. 06. 2023)
483. Кожев З. А. Хъаныкъуэ («ханские сыновья»): проблемы социальной адаптации в Черкессии. URL: <https://aheku.net/articles/russian/istoriya-adyigov/khanyikue-khanskie-synovya-problemyi-soczialnoj-adaptaczii-v-cherkesii> (дата звернення 12. 06. 2023)

ДОДАТКИ

Додаток 1

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дисертації

Статті у наукових фахових виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України:

1. Федчук О. Б. Динаміка абсолютизації владних повноважень кримських ханів за часів Саадета Герая та Сахіба Герая. // *Вчені записки ТНУ ім. В. І. Вернадського. Історичні науки*. 2020. Т. 31 (40). № 4. с. 86-94
2. Федчук О. Зовнішньополітична діяльність кримських ханів у 40-60-х рр. XVIII ст. та її вплив на модернізацію країни. // *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2022. Т. 36. с. 87-101.
3. Федчук О. Б. Політична криза в Кримському ханстві у 1665-1692 рр. // *Часопис української історії*. 2023. Вип. 46. с. 7-19.

Статті у наукових виданнях, не включених до переліку наукових фахових видань України:

4. Федчук О. Б. Відображення державно-політичних традицій Кримського ханства в палацовій архітектурі Бахчисараю. // *Гілея: науковий вісник. Історичні науки*. 2018. Вип. 138 (1). с. 167-173.
5. Федчук О. Б. Соціально-економічне становище зіммі в Кримському ханстві наприкінці XV – на початку XVII століття. // *Гілея: науковий вісник. Історичні науки*. 2019. Вип. 142 (1). с. 173-179
6. Федчук О. Б. Московська держава як міфологема в уявленнях кримських татар у другій половині XV – на початку XVII ст. // *Гілея: науковий вісник. Історичні науки*. 2019. Вип. 145 (1). с. 184-190.

7. Федчук О. Б. Образ польсько-литовської Унії як сюзерена в уявленнях кримських татар у другій половині XV – на початку XVII ст. // *Гілея: науковий вісник. Історичні науки*. 2020. Вип. 155. с. 126-132

Матеріали наукових конференцій:

8. Федчук О. Кримське ханство в контексті східної політики Церковної держави. // *Шевченківське літо – 2022: матеріали міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених*. м. Київ. 31 липня 2022 року/ Київ: Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка, 2022. с. 165-167
9. Федчук О. Туми: концептуалізація поняття. // «*«Свій» vs «чужий»: ідентичність в суспільствах стародавньої доби та середньовіччя»* Матеріали міжнародної конференції студентів, аспірантів та молодих науковців. 27-28 жовтня 2022. м. Київ, Україна. Київ: КНУ, 2022. с. 139-141
10. Федчук О. Б. Держава Сефевідів у політичній візії Кримського ханства. // *III-IV Конгрес сходовознавців до 150-ої річниці від дня народження Агатангела Кримського*. м. Київ. 23-24 грудня 2020 року. Ч. I. Київ: Таврійський університет імені В. І. Вернадського, 2020. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2020. с. 147-150
11. Федчук О. Б. Значення родів Аргин та Барин в історії Кримського ханства. // *V Конгрес сходовознавців: збірник матеріалів*. 9-10 грудня 2021 року. Київ: «Гельветика», 2021. с. 108-111
12. Федчук О. Б. Кримське ханство в контексті зовнішньої політики Франції. // *Міжнародна науково-практична конференція «VI Таврійські історичні наукові читання»* 14-15 жовтня 2022 року. м. Київ, Україна/ Львів-Торунь: Liha-Pres, 2022. с. 29-33.
13. Федчук О. Б. Культура споживання алкоголю в Кримському ханстві. // *XXV Сходовознавчі читання А. Кримського*. 10 листопада 2022 року. м. Київ, Україна/ Львів-Торунь: Liha-Pres, 2022. с. 218-222

14. Федчук О. Б. Політична діяльність Нур-Девлета в Кримському ханстві у 1466-1478 рр. // Міжнародна наукова конференція присвячена 30-річчю Інституту сходознавства імені А. Ю. Кримського НАН України. *XXV Сходознавчі читання А. Кримського*. м. Київ. 21 грудня 2021 року. Київ: Видавничий дім «Гельветика», 2021. с. 258-261
15. Федчук О. Б. Роль Гази III Герая в історії Кримського ханства. // *VI Конгрес сходознавців: збірник матеріалів*. м. Київ, 3 грудня 2022 року/ Львів-Торунь: Liha-Press, 2022. с. 125-129.
16. Федчук О. Б. Таласократичний потенціал Кримського ханства та «морська політика» Гераїв. // *Сумські історико-краєзнавчі студії*. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (1 грудня 2022 р., Суми)/ Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. с. 214-218.

Додаток 2

Термінологічний словник

Ага – звання офіцерів нижчої категорії в країнах «Рах Ottomana».

Адат – звичаєве право мусульманських народів.

Акче – основна (до 1654 р. єдина) срібна грошова одиниця Кримського ханства та Османської імперії.

Алтин – грошова і лічильна одиниця Улусу Джучі, постординських ханств, Османської імперії, Рязанського, Московського і Тверського князівств та Новгородської республіки.

Аманат – заручник переданий для гарантії дотримання угоди.

Аміяти – представники родів Яшлав та Кипчак, які виступали лоббістами московських або польсько-литовських інтересів у ханаті.

Аргамак – кінь степової породи

Бадраки – застаріла назва кримськотатарського простолюду.

Баликчи – намісник улус-бея та кримського хана у Воспоро.

Баримта (баранта) – санкціоноване звичаєвим правом насильницьке повернення загарбаного майна.

Батир – герой в народній пам'яті кримських татар.

Бей – тюркський знатний титул управителя племені

Бейзаде – титул дітей карачі-беїв

Бейлік – володіння карачі-бея

Беклербей – в Улусі Джучі та деяких постординських ханствах друга за значущістю державна посада. В Османській імперії – голова еялету.

Берат – грамота османського падишаха, яка надавала її власнику ексклюзивні права. Різновид **фірману**.

Буза – кримськотатарський слабоалкогольний напій

Випищики – виключені урядом Корони з реєстрових списків козаки.

Вільні спільноти – форма суспільно-політичної організації ряду народів Північного Кавказу.

Газават – війна заради захисту інтересів ісламу або його поширення. Різновид **джихаду**.

Глейт – охоронна грамота іноземному послу в Священній Римській імперії та польсько-литовській державі.

Даруга - в Улусі Джучі та ранньому Кримському ханстві управитель володаря на місцях та уповноважений за збором данини.

Дефтердар - скарбник в Кримському ханстві

Джелялі – одне з курдських племен Анатолії.

Джигіт – вправний вершник в іранській, тюркській та кавказькій народній традиціях

Джиз'я – подушний податок з іновірців у мусульманських країнах в обмін на державний протекторат.

Джихад – зусилля для утвердження і захисту ісламу. Існує «великий джихад» (духовне самовдосконалення) та малий джихад («газават»).

Джучидосфера – збірна назва Улусу Джучі та його уламків.

Дзаргучі (яргучі/ заргучі) – судді в монгольському і тюркському звичаєвому праві.

Диван – дорадчий орган хана в Криму, що складався з калги, нуреддіна, орбея, карачі-беїв, муфтія та інших вельмож.

Дожд – виборний голова Венеціанської або Генуезької республіки.

Дуван – див. **дефтердар**

Дукат – золота монета, яка з'явилася у Венеції в XIII ст. Грошові одиниці на основі флорина використовувалися в Священній Римській імперії, Османській імперії, Речі Посполитій, Угорщині та Московській державі.

Деньга – дрібна московська монета

Емельдеш – молочний брат в традиційній культурі тюрків.

Емір – знатний титул в мусульманських країнах.

Ерцгерцог – титул правителів Австрії з династії Габсбургів.

Еялет (вілаєт) – основна адміністративно-територіальна одиниця Османської імперії.

Зайсанг (зайсан) – в Торгутському ханстві посада головного радника і скарбника правителя.

Зауморщина (рос. «плата за покійника») – податок, який платили в казну ханату московські купці замість померлих в дорозі колег.

Зіндан – в'язниця

Ібришім – виріб з скручених шовкових ниток

Ікта – форма передачі державою землі в приватну власність конкретній особі з правом успадкування.

Ічки-бей – представник нетитулованої кримської знаті.

Кадилік – земельне володіння кадї. Адміністративна одиниця нижчого порядку в Кримському ханстві.

Кадї – суддя в шаріаті

Кадіаскер – верховний суддя з військових та релігійних справ

Казак-султан – представник роду Ґераїв чоловічої статі, який з політичних або особистих міркувань був змушений покинути ханат.

Каймакам – намісник кримського хана. Каймакамством називалась адміністративна одиниця середнього порядку в ханаті.

Калга – перший спадкоємець кримського хана і управитель держави на випадок його відсутності. Інститут калги існував у Ширінів, кримських Мангитів та в інших державах джучидосфери.

Кан – вихованець старійшин у народів Західного Кавказу.

Капиджи-паша (капиджи-баши) – голова капикулу

Капикулу – особиста гвардія кримського хана, яка складалась з представників служилої знаті. Створена за часів Сахіба Ґерая.

Карачі-беї – титул голів чотирьох (згодом п'яти) найбільш знатних та впливових родів Кримського ханства. В різний час ним володіли Ширіни, Мангити, Барини, Аргини, Кипчаки та Сіджеути.

Кафір – багатозначний термін в ісламі, який означає людину, що заперечує основні догми мусульманства.

Кетхуда – широкий термін, який міг означати в Османській імперії управителя общини, помічника чиновника або воєначальника.

Кизилбаші – тюркські племена, що склали основу еліти держави Сефевідів.

Киличдар (сілахтар) - зброєносець

Кишлак – місце зимівлі кочовиків.

Кримчаки – євреї ханату, які сповідували равіністичний юдаїзм.

Курултай – представницький орган в монгольських і тюркських народів. У Кримському ханстві – зібрання карачі-беїв для вирішення державних справ.

Муфті́й – вища духовна особа в мусульман.

Мі́рза (мурза) – титул представників найбільш знатних сімей ханату чоловічої статі, які не панували над родом.

Мі́рміран – титул синонімічний титулу «беклербея» в Османській імперії

Нукер – дружинник на службі ординського вельможі або хана.

Нуредді́н – другий спадкоємець хана і управитель державою на час відсутності хана та калги. Також, своїх нуреддінів мали Ширіни і Мангити. В Мангитському Юрті титул нурредіна мав спадкоємець бея.

Оглан – знатний ординський титул.

Пайцза – металева або дерев'яна пластинка з написом, яка з часів імперії Чінгіс-хана видавалась іноземцям на знак особливих привілеїв.

Пани-Рада – вищий дорадчий орган Великого князівства Литовського до 1569 р.

Патриці́ї – аристократи і заможні купці в генуезьких колоніях.

Паша – звання офіцерів вищої категорії в країнах «Рах Ottomana».

Пши – голова племінного союзу в черкесів.

Пши-тхемаде – черкеський титул владу якого визнавали інші пши.

Резидент – дипломат, який знаходиться поза межами своєї держави з певною місією.

Реїс – флотоводець

Садразам (великий візир) – головний міністр Османської імперії

Саймени (секбани) – особиста гвардія кримських ханів створена Гази II Гераєм.

Санджак – адміністративно-територіальна османська одиниця нижчої ланки

Санджакбей – управитель османського санджаку.

Седентаризація – процес переходу кочовиків на осілий спосіб життя

Сердар (сардар) – вождь ногайського племені або цілої орди

Синоцентризм – світоглядна система, за якою Китай є центром цивілізації у варварському Всесвіті.

Сипахи – власники тімаріотів, різновид османської важкої кавалерії

Сом (сум) – грошова і лічильна одиниця Улусу Джучі та постординських ханств.

Союргал – ленне володіння, яке дарували підданим хани в обмін на службу.

Султан – один з титулів володарів Османської імперії та Мамлюцького султанату. В джучидосфері цей термін мав інше значення. Див. **султан-оглан**

Султан-оглан – член роду Гераїв чоловічої статі, який не був ханом.

Тавгачі (тобасці) – кочовий народ монгольського походження, який створив державу Дай та імперії Північна Вей і Тан. В подальшій ординській традиції термін «тавгач» використовувався як синонім до слова «тюрк»

Тайша – монгольський знатний титул управителя племені.

Талер – срібна монета Священної Римської імперії. Перебувала в обігу в ряді країн Центрально-Східної Європи, Скандинавії, Азії, Африки та обох Америк.

Тархан – ленне володіння, яке хани давали підданим звільнивши їх від податків.

Тамга – багатозначний термін, який означав родовий знак тюркських народів та податок з іноземних торговців у Кримському ханстві.

Тати – тюркський етнонім для позначення підкорених осілих народів, які входили до складу орди.

Топчі – гарматник

Травелог – літературний жанр, який слугує для опису подорожей мандрівників.

Тугра – персональний знак султана або хана, який містив його ім'я і титул.

Тудун – намісник улус-бея та кримського хана в Кафі.

Туг (бунчук) – ханський штандарт

Тюрки – етнолінгвістична спільнота народів, які розмовляють тюркськими мовами. В політичній традиції Кримського ханства – синонім до слів «ординці» і «тавгачі»

Тюфекчі – стрілець в Османській імперії

Тімар – в Османській імперії землеволодіння за рахунок доходу якого сипахи повинні були виходити в похід. Власник тімару називався тімаріотом.

Улеми – знавці теоретичних та практичних основ ісламу

Улус – монгольський і тюркський термін для позначення підконтрольних якомусь племені земель. Основна адміністративна одиниця Улусу Джучі.

Улус-бей – управитель улусу.

Умма – сукупність мусульман в рамках єдиної релігійної громади.

Уцмій – титул володарів Кайтагського уцмійства

Флорин – золота монета, яку почали карбувати у Флоренції в XIII ст. Грошові одиниці на основі флорина використовували в Угорщині, Речі Посполитій, Священній Римській імперії, Московській державі та Молдові.

Френкардаші – нащадки змішаних шлюбів між черкесами та генуезцями.

Фірман – письмовий наказ падишаха Османської імперії.

Фітна – смути всередині Умми

Ф'єф – у феодальній системі спадкове земельне володіння за користування яким потрібно нести службу та інші повинності.

Хакан (каган/ каан) – тюрко-монгольський титул верховного хана.

Ханафіти – представники школи ханафітського мазгабу. Складали переважну більшість населення Кримського ханства та Османської імперії.

Ханзаде – титул ханських дітей чоловічої статі

Харадж – подушний податок з підлеглих іновірців або сусідів в мусульманських країнах. До **хараджу** прирівнювався московський **tiyiş**

Хас – в Османській імперії землеволодіння, яке приносило щорічний прибуток в розмірі понад 100 тис. акче. Власники хасу (на відміну від тімаріотів) не були зобов'язані нести військову службу.

Хутба – проповідь імама після молитви у мечеті.

Чауш (чавуш) – особистий гонець хана або султана.

Чаїри – дикорослі сади в Кримських горах

Шамхал – титул володарів Тюменського і Тарковського шамхальств.

Шахід – мученик за віру в ісламі.

Шейх – керівник мусульманської релігійної або політичної спільноти

Шейх-уль-іслам – титул муфтія Стамбулу.

Шехзаде – титул дітей османських падишахів чоловічої статі.

Юрт – ординський термін, який використовувався для позначення збірної назви кількох улусів. Синонім до слова «держава»

Ялибойю – один з субетносів кримців, мешканці Південного берегу півострова.

Ярлик – ханська грамота на володіння певною територією.

Ясак – натуральний податок, який платили ханові ординці і тати.

Ясир – бранці набрані кримцями та ногайцями під час грабіжницьких походів.

Їзд (рос. «перебування в дорозі») – податок з московських торговців за проїзд територією ханату.

Ad valorem (лат. «з націнки») – мито за транспортування товару в залежності від його ціни.

Adetler (крим. «звичаї») – видно данини, яку виплачувала кримцям польсько-литовська держава.

Aq padişah (крим. «володар Заходу») – шанобливе тюркське звертання до Габсбургів або російських царів.

Ayıplıq (крим. «ганебний») – див. **devşirme**

Bakşış (осм. «подарунок») – див. **vergi**

Barça moğul padişahı ve hakanı (крим. «падишах і хан всіх монголів») – титулатура Мехмеда Герая.

Bölek (крим. «група») – подарунки, які привозили іноземці кримським ханам.

Clash of civilisations (анг. «зіткнення цивілізацій») – назва гіпотези і однойменної книги американського політолога С. Гантінгтона.

Coup de grâce (фр. «удар милосердя») – в переносному сенсі останні події, які спричиняють смерть після тривалої агонії.

Devide et impera (лат. «поділяй та володарюй») – один з імперських принципів поведінки з підлеглими народами.

Devşirme (осм. «збір») – в Османській імперії податок з немусульманського населення на набір молоді в яничари й гареми. В Кримському ханстві аналогічний податок з черкесів.

Hazretleri (осм. «Ваша Ясновельможносте») – звертання до османських падишахів, перських шахів, кримських ханів та їх нащадків.

Hünkâr (осм. «повелитель») – форма звертання до османських султанів, перських шахів та кримських ханів.

Interregnum (лат. «міжкоролів'я») – період в монархіях між смертю попереднього правителя і коронацією наступного

Kafir Eflak (осм. «невірна Волощина»)

Kudumiye (осм. «підношення») – див. **devşirme**

Kulturkreis (нім. «культурне коло») – поняття німецької школи культурної антропології

Olubey - див. **беклербей**

Noğay qırqını (крим. «ногайська різня»)

Pacta sunt servanda (лат. «угода має виконуватися») - основоположний принцип міжнародного права

Padişah (осм. «верховний шах») – титул володарів держави Сефевідів, Османської імперії та Кримського ханства.

Pişkeş (осм. «подарунок») – див. **vergi**

Plausible deniability (анг. «правдоподібне заперечення») – явище, коли керівництво знімає з себе відповідальність за дії підлеглих.

Qazaq çıqmaq (крим. «вихід вигнанців») - збройне повстання проти хана підкріплене відкочуванням на окраїни держави або поза її межі.

Râya (осм. «піданий») – в Османській імперії збірна назва всіх підданих падишаха в незалежності від віросповідання.

Saline (осм. «зарплата») – грошові виплати, які надсилали османські падишахи кримським ханам.

Sekban akçesi (осм. «гроші для сайменів») – грошова премія, яку Стамбул платив Гераяс на утримання капикулу і сайменів.

Taht Alğan (крим. «здобувач престолу») – прізвисько Девлета Герая дане йому за здобуття Москви.

Tat bile Tavgaçıñ uluğ padişahı ve hem uluğ hanı (крим. «великий хан та падишах татів і тавгачів») - складова частина титулатури Гераїв у XVII-XVIII ст. (з перервами).

Teşrifat akçesi (осм. «церемоніальні гроші») – щорічна премія, яку виписували османці кримським ханам.

Timor – лат. «грізний»

Tirkeş behası (осм. «сагайдачні потреби») – грошова премія, яку платили османці кримським ханам під час сумісних військових кампаній.

Tiyiş (tış) (крим. «вихід») – див. **харадж**.

Töre (старотюрк. «закон») - звичаєве ординське право

Uluğ Yurtıñ ve Tahtı Qırım ve Deşti Qırçaqıñ uluğ padişahı (крим. «великий падишах Великого Юрту, Кримського престолу і Дешті-Кипчаку») – складова частина титулатури кримських ханів у XVI-XVIII ст. (з перервами).

Ulufe (осм. «платня») – данина, яку платила кримським ханам литовсько-польська держава на здійснення ними будівельних робіт.

Vergi (осм. «податок») – вид данини, яку виплачувала кримцям польсько-литовська держава.

Yalı ağası (осм. «управитель узбережжя») - намісник кримського хана і османського падишаха в Буджацькій Орді.

Żold (пол. «нагорода») – грошова премія яку Річ Посполита платила герцогам Пруссії та Курляндії.

Додаток 3

Словник власних назв

Абадзех - племінний союз черкесів-абадзехів у середній течії р. Кубань.

Абазин - племінний союз черкесів-абазинів у верхів'ях р. Кубань.

Аббас – шах держави Сефевідів (1588-1629 рр).

Абдул-Керім – астраханський хан (1502-1508 рр).

Абдул-Латіф – казанський хан (1497-1502 рр).

Абдуллаг – хан Улусу Джучі (1367-1368, 1369-1370 рр.)

Абдуррахман – астраханський хан (1533-1537, 1539-1545 рр).

Абудьгазі – хорезмійський хан (1643 — 1663 рр).

Авліта - теп. Інкерман.

Агіш – бей Мангитського Юрту (1521—1524 рр).

Агіш – тюменський шамхал (1550-1559 рр).

Адай – марійський князь (зг. 1567 – не піз. 1574 рр.)

Аділь Герай – астраханський хан (1547 р).

Аділь-Герей Муаззаффар – тарковський шамхал (1609-1613 рр).

Азак - теп. Азов.

Айбек – тюменський хан (1468-1495 рр), хан Улуг Улусу (1481 р).

Айдер – кримський хан (1475, 1477-1478 р).

Ак-Кубек – хан Тюменського Юрту (1519-1532, 1533-1545 рр); астраханський хан (1532-1533, 1545-1546, 1547-1550 рр).

Аккерман - теп. Білгород-Дністровський.

Алегук – старший пши Хатукаю (зг. 1551 р).

Алегуюко - пши-тхемаде **Великої Кабарди** (1624-1654 рр).

Алчагір – бей Мангитського Юрту (1510-1516 рр).

Альбрехт-Фрідріх - герцог Пруссії (1568-1618 рр).

Алі - бей Дівеєвого улусу (1617-1639 рр); карачі-бей кримських Мангитів (1629-1639 рр).

Алі-Акрам – казанський хан в екзилі (1553-1556 рр).

Антонон – бесленейський старший пши (зг. 1498 р).

Аргини – один з родів карачі-беїв Кримського ханства

Арон Тиран – господар Молдови (1591-1592, 1592-1595 рр).

Арслан-Шах – голова Дівеєвого улусу (1617-1627 рр).

Арсланай – голова Дівеєвого улусу та карачі-бей кримських Мангитів (1588-1594/1595 рр.)

Асланбек – пши-тхемаде Кабарди (1589 р).

Ахмат - хан Намаганового Юрту (1460-1481 рр).

Ахмед – османський султан (1603-1617 рр).

Бакі - лідер Мансурської орди та карачі-бей кримських Мангитів (1532-1535, 1540-1542/1543)

Баликлеї – місто в Буджаку. Точне місцезнаходження невідоме.

Баран-Гази – казієвський улус-бей (1600-1621).

Барини – один з родів карачі-беїв Кримського ханства.

Бату-хан – хан Улусу Джучі (1225/1227-1255/1256 рр).

Бахадир Герай - астраханський хан (1523 р).

Бахадир Герай – кримський хан (1637-1641 рр).

Бахадир-Герай – бей Дівеївого улусу (1595-1617 рр).

Баявут – селище в Криму. Нині не існує.

Баязид II – османський султан (1481-1512 рр).

Бейбарс - мамлюцький султан (1260-1277 рр).

Бек-Пулад – антихан Улусу Джучі (1391-1392 рр).

Бек-Суфі - «імператор солхатський» (1419-1421 рр).

Берке - хан Улусу Джучі (1257-1266 рр).

Бесленей – племінний союз черкесів-бесленейців у верхів'ях р. Кубань

Бжедуг - племінний союз черкесів-бжедугів у верхів'ях р. Кубань

Біберді – бей **Кремуку** (зг. 1460)

Білоозеро - теп. Белозерськ.

Бія-Сала - теп. с. Верхоріччя.

Богдан III – господар Молдови ([1504-1517 рр).

Боли-Сарай – теп. Маріуполь

Болгарія – московитська назва Волзької Булгарії. Див. **Булгарія**

Борис Годунов – російський цар (1598-1605 рр).

Боруеле Грімальді – консул **Кафи** (1453 р).

Брагуни - столиця Брагунського бейліку.

Буджак – місто в Буджаку. Точне місцезнаходження невідоме.

Булгарія – тюркська держава, яка існувала в Середньому Надволжі у X-XIII ст.

Василій – московський князь (1389-1425 рр).

Василій II – московський князь (1425-1433; 1433-1434; 1434-1445; 1445-1446; 1447-1462 рр).

Василій III – співправитель (1502-1505 рр); московський князь (1505-1533 рр).

Василій IV Шуйський – російський цар (1606-1610 рр).

Василь Лупул – господар Молдови (1634-1653 рр).

Вейрат – селище в Криму. Зараз частина с. Денисівка.

Велика Кабарда – територія племінного союзу кабардинців в басейні р. Малка.

Великі Комніни - правляча династія Трапезунської імперії

Верховські князівства – удільні князівства у верхів'ях р. Ока, які слугували буфером між Литвою та Московською державою.

Вільно – теп. Вільнюс.

Вітовт – князь Литви (1392-1430 рр).

Влад V Тинер – господар Волощини ([1510-1512 рр).

Владислав II - король Угорщини і Хорватії (1490-1516 рр); король Богемії (1471-1516 рр).

Владислав II Ягайло - князь Литви (1377-1381, 1386 рр); король Польщі (1386-1434 рр).

Владислав III (I) – король Польщі (1434-1444 рр); король Угорщини і Хорватії (1440-1444 рр).

Владислав IV – російський цар (1610-1612 рр); король Речі Посполитої (1632-1648 рр)

Воспоро - теп. Керч

Габор Бетлен – князь Трансильванії (1613-1629 рр).

Габріель Баторі – князь Трансильванії (1608-1613 рр).

Гавриіл II Могила – господар Молдови (1616, 1618-1620 рр).

Гази Герай – кримський хан (1523-1524 рр).

Гази II Герай – кримський хан (1588-1596, 1596-1607 рр).

Гази – бей Мангитського Юрту (1557 р); улус бей Казієвого улусу (1555-1576 рр).

Гази – жанейський старший пщи (зг. 1623-1627 рр).

Гази – пщи **Малої Кабарди** (1590-ті-1615 р.); пщи-тхемаде (1615 р).

Газикермен – кримська фортеця у верхів'ях р. Кубань. Точне місцезнаходження невідоме.

Гаспар Граціані – господар Молдови (1619-1620 рр).

Генріх IV - король Наварри (1572-1610 рр); король Франції (1589-1610 рр).

Генріх Валуа - король Речі Посполитої (1573-1575 рр); король Франції (1574-1589 рр).

Генріх фон Плауен – магістр Тевтонського Ордену (1410-1413 рр).

Глинське князівство – русько-татарське князівство на території Наддніпрянщини.

Григорій XIII - Папа Римський (1572-1585 рр).

Гулюм-Азамат – карачі-бей кримських Мангитів (1627-1629 рр)

Гулюм-Мехмед – карачі-бей кримських Мангитів (1595-1617 рр).

Густав Ваза – король Швеції (1523-1560 рр).

Густав II Адольф – король Швеції (1611-1632 рр).

Гюнс - теп. Кьосег.

Гіяс-ад-Дін - даруга Казані (1436-1437 рр).

Газарія – спільна назва генуезьких колоній в басейні Чорного моря.

Гьозлеве - теп. Євпаторія.

Даниловичі - московська гілка роду Рюриковичів.

Даніяр – касимовський хан (1469-1486 рр).

Дарій - перський цар (522-486 рр. до Р. Х.)

Дашів - теп. Очаків.

Девлет-Берди - «імператор солхатський» (1421-1425 рр); хан Улусу Джучі (1426-1427 рр).

Девлет Герай – кримський хан (1551-1577 рр).

Девлет Гірей – сибірський хан (1662-1665)

Деметріо Вівальді – консул **Кафи** (1454 р).

Дервіш-Алі - астраханський хан (1537-1539, 1554-1556 рр).

Дешти-Кипчак – Великий Степ

Джан-Алі - касимовський хан (1519-1532 рр); казанський хан (1532-1535 рр).

Джанай – касимовський хан (1506-1512 рр).

Джанкуввад – сердар Мансурської Орди (1486 – не пізн. 1490 рр).

Джанібек – астраханський хан [(1514-1521 рр).

Джанібек – кримський хан (1476-1477 рр).

Джанібек – хан Улусу Джучі (1342-1357 рр).

Джанібек II Герай – кримський хан (1610-1623, 1628-1635 рр).

Джелал-ад-Дін – хан Улусу Джучі (1411-1412 рр).

Джіованні Навоно – консул **Кафи (1446 р).**

Дмитро – князь Теодоро (1360-ті рр).

Домаха – теп. Маріуполь.

Дорос - теп. Мангуп.

Дердь Ракоці – князь Трансильванії (1630-1648 рр).

Дівей - сердар Дівеївого улусу (1559/1563 – 1575 рр).

Жане – племінний союз черкесів-жанейців у дельті Кубані.

Жигмонд Баторі – князь трансильванії (1586-1599, 1600-1602 рр.)

Едигей – бей Мангитського Юрту (1392-1412 рр).

Езбузлук – абазинський пщи (зг. 1553)

Ендірей - столиця Ендірейського бейліку.

Ерлау - теп. Єгер.

Ескі-Крим - теп. Старий Крим.

Ескі-Юрт – місто в Криму. Зараз частина Бахчисараю. Також так називали гірську долину в якій знаходилося це місто.

Єніче – теп. Генічеськ

Єремія Могила – господар Молдови (1595-1600, 1600-1606 рр).

Заккарія Гвізольфі - пщи **Хитуку** (1483 – не пізн. 1505 рр).

Заслав - теп. Ізяслав.

Зигмунт – князь Литви і король Польщі (1506-1548 рр).

Зигмунт II Август – князь Литви і король Польщі (1548-1569 рр); король Речі Посполитої (1569-1572 рр).

Зигмунт III (Сигізмунд) - король Речі Посполитої (1587-1632 рр); король Швеції (1592-1599 рр).

Ібрагім – казанський хан (1467-1479 рр).

Ібрагім – османський султан (1640-1648 рр).

Іван III – князь московський (1462-1505 рр).

Іван IV - князь московський (1533-1547 рр); російський цар (1547-1575, 1576-1584 рр).

Іван VII – рязанський князь (1500-1521 рр).

Івон Воде – господар Молдови (1572-1574 рр).

Ільгам – казанський хан (1475-1484, 1485-1487 рр).

Інаст Герай – кримський хан (1635-1637 рр).

Іоанн IV – імператор трапезундський (1429-1459 рр).

Іоанн – герцог Бургундії (1404-1419 рр).

Іса-ходжа – сердар Буджацької Орди (зг. 1569 р.)

Ісаак – князь Теодоро (1460/1465-1474 рр).

Ісанай – голова Дівеївого улусу та карачі-бей кримських Мангітів (1575-1588 рр).

Іслям Герай - астраханський хан (1531-1532 рр); кримський хан (1532 р).

Іслям II Герай – кримський хан (1584, 1584-1588 рр).

Іслям III Герай – кримський хан (1644-1654 рр).

Іслямкермен - теп. Каховка.

Ісмаїл – шах держави Сефевідів (1501-1524 рр).

Ісмаїл-бей – бей Мангитського Юрту (1555-1557 рр); бей Великої Ногайської Орди (1555-1563 рр).

Іштерек-бей – бей Великої Ногайської Орди (1600-1619 рр).

Ішунь – знатний рід Кримського ханства

Йоахім-Фрідріх - курфюрст Бранденбургу (1598-1608 рр).

Кавшан - теп. Каушани. Столиця Буджацької Орди.

Казимир III – король Польщі (1333-1370 рр); король Русі (1356-1370 рр).

Казимир IV - князь Литви (1440-1492 рр); король Польщі (1447-1492 рр).

Кайтбей – султан Єгипту (1468-1496 рр).

Каламіта - теп. Інкерман

Калмак – селище в Надазов'ї. Зараз не існує.

Кан-Темір – сердар Буджацької Орди (1603-1637 рр).

Канай – бей Великої Ногайської Орди (1622-1634 рр).

Кангли – знатний рід Кримського ханства

Кансавук – жанейський старший пщи (зг. 1539 – 1554)

Кансух аль-Гаурі – султан Єгипту (1501-1516 рр).

Карасубазар – теп. Білогорськ

Карл IX – король Швеції (1604-1611 рр).

Касим – касимовський хан (1445-1468 рр).

Касим – голова Дівеївого улусу та карачі-бей кримських Мангитів (1595 р).

Касим – улус-бей Казієвого улусу (1621-1639 рр).

Касим-хан – казахський хан (1511-1521 рр).

Кафа – теп. Феодосія.

Кахетія – історико-географічна область в межиріччі Іорі та Алазані. Центр однойменного царства.

Качак – марійський князь (зг. 1567 – не піз. 1574 рр.)

Кая-бей – карачі-бей кримських Мангітів (1639-1642, 1647-1675 рр).

Кей-Кавус II - конійський султан (1245-1256, 1257-1261 рр).

Кельдиш - кримський хан (1468 р).

Кенігсберг – теп. Калінінград.

Керестеш - теп. Мезйокерестеш.

Кефе – турецька і кримськотатарська назва Кафи.

Кизикермен - теп. Берислав.

Кипчаки – один з родів карачі-беїв Кримського ханства

Киргизи – знатний рід Кримського ханства.

Кирк-Єр - теп. Чуфут-Кале. В 1453-1503 рр. – столиця Кримського ханства.

Китаї – знатний рід Кримського ханства.

Кічі-Мухаммед - хан Улусу Джучі (1428-1432 рр); хан Намаганового Юрту (1432-1459 рр).

Кіяти – знатний рід в Улусі Джучі та Кримському ханстві

Ковно – теп. Каунас

Коморн - теп. Комаром.

Константин Кантемир – молдавський господар в 1685-1693 рр.

Констанцій - митрополит готський (1580-ті рр).

Королівська Пруссія – історичний регіон Польщі до складу якого входило Східне Помор'я, Хельмінська земля, Помезанія та Гданськ.

Королівська Угорщина – історична назва частини Угорського королівства, яка після 1526 р. визнала владу Габсбургів.

Корона – офіційно ділова назва польських та руських земель Речі Посполитої.

Коцюбіїв - теп. Одеса.

Кремук – тюрко-черкеське племінне князівство на півночі Кубані

Кримська Україна – московитська офіційно-ділова назва території Верховських князівств, Рязанщини і частини Дикого Поля.

Кунграти – ординський та кримський знатний рід

Кучум – сибірський хан (1563-1598 рр).

Лерич - теп. Очаків.

Лжедмитрій – російський цар (1605-1606 рр).

Липки – татари, які проживали на території Литви та Польщі.

Луста - теп. Алушта.

Людвіг – латинський патріарх Антіохії (1457-1469 рр).

Маашук – беленейський старший пщи (зг. 1552 – 1564 рр).

Маджар – теп. Будьонновськ. Столиця Казієвого улусу

Максиміліан II – імператор Священної Римської імперії (1564-1576 рр).

Мала Кабарда – територія племінного союзу кабардинців у верхів'ях р. Терек.

Мамук - тюменський хан (1495-1496 рр); казанський хан (1496-1497 рр).

Мамхеги – черкеське плем'я у середній течії р. Кубань

Мангити – нащадки **Едигея**. Правляча династія Мангитського Юрту та інших ногайських орд. Кримська гілка роду **Мангитів** (Мансури) мала статус карачі-беїв.

- Мансур** – бей Мангитського Юрту і голова Мансурської Орди (1419-1427 рр).
- Мануїл** – князь Теодоро (1446-1458 рр).
- Маріамполь** – селище в Криму. Теп. частина Бахчисараю.
- Марк Аврелій** – римський імператор (161-180 рр).
- Матвій Корвін** - король Угорщини (1464-1490 рр); король Хорватії (1458-1490 рр); король Богемії (1469-1490 рр).
- Матрега** - теп. Тамань.
- Махмуд** – казанський хан (1445-1465 рр).
- Махмуд** – кримський хан (1456 р).
- Махмуд** - хан Намаганового Юрту (1459-1471 рр); астраханський хан (1459-1471 рр).
- Махоші** – черкеське плем'я у середній течії р. Кубань
- Мегмед IV** – османський султан (1648-1687 рр).
- Менглі Герай** – кримський хан (1467, 1469-1475, 1478-1515 рр).
- Мехмед** - пщи **Кремуку** (1582-1590 рр).
- Мехмед II** - османський султан (1444-1446, 1451-1481 рр).
- Мехмед III** – османський султан (1595-1603 рр).
- Мехмед Герай** – кримський хан (1515-1523 рр).
- Мехмед II Герай** – кримський хан (1577-1584 рр).
- Мехмед III Герай** – кримський хан (1623-1628 рр).
- Мехмед IV Герай** – кримський хан (1641-1644, 1654-1666 рр).
- Мещерська земля** – історико-географічний регіон в середній течії р. Ока. Центр Мещерського Юрту.

Мирона Барновський-Могила – господар Молдови (1626-1629, 1633 рр).

Михайло Глинський – князь Глинського князівства (1495-1508 рр).

Михайло Могила – господар Молдови (1607 р).

Михайло Федорович – російський цар (1613-1645 рр).

Могулістан – ханство, що виникло після розпаду Чагатайського улусу і охоплювало території нинішніх південно-східного Казахстану, Киргизстану та Сінцян-Уйгурського автономного району.

Моллахасан - теп. Піргасанли.

Морея - теп. Пелопоннес.

Мурад II – османський султан (1421-1444, 1446-1451 рр).

Мурад III – османський султан (1574-1595 рр).

Мурад IV – османський султан (1623-1640 рр).

Мургаза - хан Намаганового Юрту (1486-1491, 1494); астраханський хан (1480-1482 рр)

Муса – бей Мангитського Юрту (1491-1502 рр).

Мустафа – астраханський хан (1430-1433 рр).

Мустафа – османський султан (1617-1618, 1622-1623 рр).

Мухаммед Худабенде – шах держави Сефевідів (1578-1587 рр).

Мухаммед-Амін – казанський хан (1484-1485, 1487-1496, 1502-1518 рр).

Міхай Витязь - господар Волощини (1593-1601 рр); господар Молдови (1600 р); князь Трансильванії (1599-1600 рр).

Наймани – знатний рід Кримського ханства

Намагани (Нумкани) – представники гілки роду Джучидів, нащадки Тимура-Маліка (хан лівого крила Улусу Джучі в 1377 р).

Натухайці – черкеське плем'я на узбережжі Чорного моря.

Нур-Девлет - кримський хан (1466-1467, 1467-1469, 1475-1476, 1477-1478 рр.); касимовський хан (1486-1503 рр).

Нуреддін – бей Мангитського Юрту (1428-1440 рр).

Одоєвське князівство – одне з Верховських князівств.

Озю - теп. Очаків.

Олександр - князь Литви (1492-1506 рр); король Польщі (1501-1506 рр).

Олександр – князь Теодоро (1475 р).

Олександр IV Лопушанин – господар Молдови (1552-1561, 1564-1568 рр).

Олександр VI Ільяш – господар Молдови (1620-1621, 1631-1633 рр); господар Волощини (1616, 1628-1629 рр).

Олексій - київський митрополит у Московському князівстві (1354-1378 рр).

Олексій – князь Теодоро (1411-1446 рр).

Олексій IV – імператор Трапезунду (1417-1429 рр).

Олексій Михайлович – російський цар (1645-1676 рр).

Ольгерд – князь Литви (1345-1377 рр).

Ор – фортеця і місто на Перекопському перешийку. Зараз не існує.

Ораз-Мухаммед – касимовський хан (1600-1610 рр).

Оргун – черкеське або чеченське посилення. Достеменно місцезнаходження невідоме

Орду-Базар – ординське місто в пониззях Дніпра. Точне місцезнаходження невідоме

Осман II – османський султан (1618-1622 рр).

Павло II – Папа Римський (1464-1471 рр).

Переяслав-Рязанський - теп. Рязань.

Петру IV Рареш – господар Молдови (1527-1538, 1541-1546 рр).

Петру VI – господар Молдови (1574-1579, 1582-1591, 1582-1591 рр).

Полі-Шікесте - теп. Кириккепрю

Пуштик - жанейський старший пщи (зг. 1565 р).

Пшеапока – пщи **Малої Кабарди** (1560-ті-1578 рр); пщи-тхемаде Кабарди (1571-1578 рр).

Рааб - теп. Дьєр.

Раду V Афуматі - господар Волощини (1522-1523, 1524, 1524-1525, 1525-1529 рр).

Раду VIII Щербан – господар Волощини (1602-1610, 1611 рр).

Раду Міхня - господар Молдови (1616-1619, 1623-1626 рр); господар Волощини (1601-1602, 1611, 1611-1616, 1620-1623 рр).

Рудольф II – імператор Священної Римської імперії (1576-1612 рр).

Саадет Герай – кримський хан (1524-1532 рр).

Саадет II Герай – кримський хан (1584 р).

Салачик – місто в Криму. Теп. частина Бахчисараю. Столиця Кримського ханства і Улуг Улусу в 1503-1532 рр.

Салкуца - теп. Селкуца.

Саліне – теп. Генічеськ.

Самар – місто на Запоріжжі. Зараз не існує.

Сарай (Сарай аль-Джедід) - теп. с. Царів. Столиця Улусу Джучі, Намаганового Юрту і Улуг-Улусу (до 1502 р.)

Сарайчик – теп. Ескі-Сарайшик. Столиця Мангитського Юрту і Великої Ногайської Орди

Сараї – знатний рід Кримського ханства

Сарикермен – тюркська назва руїн античного Херсонесу.

Сатилган – касимовський хан (1503-1506 рр).

Сафа Герай – казанський хан (1524-1531, 1536-1546, 1546-1549 рр).

Сахіб Герай - казанський хан (1521-1524 рр); кримський хан (1532-1551 рр).

Саїд-Ахмад - хан Великої Орди (1432-1455 рр).

Саїд-Ахмад II – хан Намаганового Юрту (1485-1491 рр).

Свидригайло – князь Литви (1430-1432 рр); князь волинський (1434-1452 рр).

Святославичі – рязанська гілка роду Рюриковичів

Селямет Герай – кримський хан (1608-1610 рр).

Селім – османський султан (1512-1520 рр).

Селім II – османський султан (1566-1574 рр).

Семен Олелькович – київський князь (1454-1470 рр).

Сефі – шах держави Сефевідів (1629-1642 рр).

Сіджеути – один з родів карачі-беїв Кримського ханства

Сікст V – Папа Римський (1585-1590 рр).

Сигізмунд Кейстутович – князь Литви (1432-1440 рр).

Симеон Бекбулатович (Саїн-Булат) - касимовський хан (1567-1573 рр); російський цар (1575-1576 рр).

Симеон Могила - господар Волощини (1600-1602 рр); господар Молдови (1606-1607 рр).

Солхат - теп. Старий Крим. Столиця Кримського улусу. До 1453 р. – столиця Кримського ханства.

Стефан Баторій - князь Трансильванії (1571-1576 рр); король Речі Посполитої (1575-1586 рр).

Сугдея – теп. Судак

Сулейман – османський султан (1520-1566 рр).

Султанай – тюменський шамхал (1581-1594 рр).

Султан-Махмуд – бей Ендірею (1580-1635 рр.)

Сурхай II – тарковський шамхал (1589-1609 рр).

Сучава – у 1385-1572 рр. столиця князівства Молдова.

Сют-Су – кримськотатарська назва р. Молочна

Сююрташ – село в Криму. Зараз не існує.

Таваккул – голова «Manqıt eli» (1503-1532 рр); голова Мансурської Орди (бл. 1509-1532 рр).

Тавань – острів та фортеця в пониззі Дніпра. Затоплені Каховським водосховищем.

Тавро-Лігурія – див. Газарія

Тана - теп. Азов

Таркі – столиця Тарковського шамхальства

Тарнополь – теп. Тернопіль

Татар-Бунар - теп. Татарбунари.

Татаркош – тюрко-черкеське племінне князівство на півночі Кубані.

Тахір-хан – казахський хан (1523-1533 рр).

Таш-Тимур - улус бей Криму (1392-1396 рр).

Теймураз - цар Кахетії (1606-1648 рр); цар Картлі (1625-1632 рр).

Темрюк - пши-тхемаде Кабарди (1554-1571 рр.)

Темір – голова Мансурової Орди (1440-1486 рр).

Теміргоєвці – плем'я черкесів в середній течії р. Кубань. Також населяли Кремук

Терк-кала – столиця Тюменського Юрту і Тюменського шамхальства. Точне місцезнаходження невідоме.

Терське місто – ставка терських козаків. Точне місцезнаходження невідоме.

Техур – князь Теодоро (1475 р).

Тимур - емір Турану (1370-1405 рр).

Тирговіште – столиця князівства Волощина в 1418–1659 рр.

Тобак - теп. Болград.

Токлуй – тюменський шамхал (1559-1569 рр).

Токмаківська Січ – теп. Марганець.

Тотіс - теп. Тата.

Тохтамиш – хан Улусу Джучі (1380-1395), тюменський хан (1396-1406 рр).

Тохтамиш Герай – кримський хан (1607-1608 рр).

Троки – теп. Тракай

Туган – тюменський шамхал (1569-1581 рр)

Тукатимуриди – нащадки Тука-Тимура, тринадцятого сина Джучі (хан Улусу Джучі 1207-1225/1227 рр). Гераї, Намагани, династія Улуга-Мухаммеда і Тьоре були Тукатимуридами

Тумбассар - теп. Дубосари.

Туран – самоназва імперії Тимуридів.

Туркестан – назва заселених тюркськими народами земель Центральної Азії.

Туркмени – знатний рід Кримського ханства.

Тьоре – династія казахських ханів.

Тягинь – теп. с. Тягинка

Тін-Ахмат – бей Великої Ногайської Орди (1563-1578 рр).

Убихи – плем'я черкесів на узбережжі Чорного моря

Увек – теп. Саратов.

Узбек – хан Улусу Джучі (1313-1341 рр).

Улуг-Мухаммед - хан Улусу Джучі (1419-1423, 1425/1426-1427, 1428-1432 рр); «імператор солхатський» (1425-1426, 1427-1436, 1443-1444 рр); казанський хан (1438-1445 рр).

Улуг Улус – конфедерація кількох ханств на яку внаслідок міжусобиць на поч. XV ст. перетворився Улус Джучі.

Уранг-Тимур – улус-бей Криму (1266-1278 рр).

Ур-Мамет – бей Великої Ногайської Орди (1590-1598 рр).

Урус-бей – бей Великої Ногайської Орди (1578-1590 рр).

Утямиш Герай - казанський хан (1549-1551 рр).

Федор Іванович – російський цар (1584-1598 рр).

Ферідун - легендарний іранський цар з «Шахнаме».

Фетіх Герай – кримський хан (1596 р).

Фоті-Сала - теп. с. Голубинка.

Фрідріх III – імператор Священної Римської імперії (1440-1493 рр).

Хаджі Герай – кримський хан (1441-1443, 1444-1448, 1451/1452-1456, 1456-1466 рр).

Хаджіке – голова Мансурської Орди (бл. 1490 – після 1509).

Хаджіке - хан Тюменського Юрту (1514-1519 рр).

Хаджі-Тархан - теп. Астрахань.

Хак-Назар – казахський хан (1538-1580 рр).

Хасан – бей Мангитського Юрту (1504-1508 рр).

Хатукай – племінний союз черкесів-хатукайців в середній течії р. Кубань.

Хитук – одне з вождівств шапсугів у пониззі Кубані.

Хо-Урлюк – калмицький верховний тайша (1634-1644 рр).

Ходжатай – вождь Мансурської Орди та карачі-бей кримських Мангитів (1535-1540, 1542/1543-1559/1563 рр).

Хорезм – історико-географічна область в пониззі річки Амудар'я

Хотокшук – пщы **Малої Кабарди** (1616-1672); пщы-тхемаде (1654-1672).

Христина – королева Швеції (1632-1654 рр).

Хусейн - астраханський хан (1521-1523, 1523-1526 рр).

Цареборисів – одне з міст Кримської України. Зараз не існує.

Царицин – теп. Волгоград

Чалим - теп. Тябердіно-Челни

Чембало - теп. Балаклава.

Черкаськ – теп. с. Старочеркаська. Головна ставка донських козаків (до 1805 р.)

Четая-Альба - теп. Білгород-Дністровський.

Чингіс-хан – хан Монгольської імперії (1206-1227 рр).

Чопан – тарковський шамхал (1569-1588 рр).

Чуваші – знатний рід Кримського ханства.

Шадібек – хан Улусу Джучі (1399-1407 рр).

Шапсуги – черкеське плем'я пониззя Кубані.

Шараф-хан V – емір Бітлісу (1578-1603 рр).

Шах-Алі - касимовський хан (1516-1519, 1537-1566 рр); казанський хан (1519-1521, 1546, 1551-1552 рр).

Шахбаз Герай – кримський хан в Буджаці (1787-1789 рр).

Шейдак – бей Мангитського Юрту (1524-1541 рр).

Шейх-Авліяр – касимовський хан (1512-1516 рр).

Шейх-Ахмад - хан Намаганового Юрту (1481, 1485-1493, 1494-1502 рр.); астраханський хан (1527-1528 рр).

Шибан – улус-бей однойменного володіння (1243-1266). Брат Бату, Берке і Тука-Тимура

Шибаніди – нащадки Шибана.

Шигім – бей Мангитського Юрту (1508-1510, 1516-1519 рр).

Ширіни – найбільш впливовий рід карачі-беїв Кримського ханату.

Шолох – пщи-тхемаде Кабарди (1609-1616 рр).

Штефан III – господар Молдови (1457-1504 рр).

Штефан VII Томша – господар Молдови (1563-1564 рр).

Штефан IX Томша – господар Молдови (1611-1615, 1621-1623 рр).

Шіапшук – пши-тхемаде Кабарди (1571-1577 рр).

Юр'єв Повольський - теп. Юр'євець.

Юсуф-бей – бей Мангитського Юрту (1549-1554 рр).

Юхан III – король Швеції (1568-1592 рр).

Яголдаєва тьма – татарська автономія в складі Великого князівства Литовського на території Дикого Поля.

Ягуб – султан Ак-Коюнлу (1478-1490 рр).

Ядигар-Мухаммед – казанський хан (1552 р).

Якшисаат – улус-бей Казиєвого улусу (1576-1590 рр).

Ямгурчі – бей Мангитського Юрту (1502-1504 рр).

Ямгурчі – астраханський хан (1546-1547, 1550-1554 рр).

Ян Ольбрахт – король Польщі (1492-1501 рр).

Янболу - теп. Ямбол.

Янош Заполья - східноугорський король (1526-1540 рр).

Яшлави – знатний рід Кримського ханства

Erdilme - османська назва волоку між Волгою і Доном.

Gürel (крим. «король») – в татарському просторіччі назва Литви або Корони

Manqıt Eli (крим. «країна Мангитів») – володіння Мангитів у степовій частині Кримського півострова.

Or taşrası (крим. «Заор'я») – територія ханату за межами Кримського півострова.

Rax Ottomana (лат. «османський світ») – землі, які перебували під впливом Османської імперії

Taht Memleketi (крим. «Престольний край») – див. **Улуг Улус**.

Tat Eli (крим. «Країна татів») – багатозначний термін, яким кримці позначали заселені християнами землі в долині Ескі-Юрту або Південний берег півострова.